

01220

11. 191

1976/1

HUSZADIK ÉVFOLYAM

magyar filozófiai szemle

6

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ:

KÉRI ELEMÉR

SZERKESZTŐK:

BALOGH ISTVÁN

GÖRGÉNYI FERENC

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

HERMANN ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSÉL ÉVA,

BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS,

GÖRGÉNYI FERENC, KÉRI ELEMÉR, KISS ARTÚR,

LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, POÓR JÓZSEF,

RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYNÉ, TÓKEI FERENC,

VERECZKEI LAJOS, VÉSZI BÉLA, ZOLTAI DÉNES

1976/1

TARTALOM

JÁNOSSY LAJOS: Relativitáselmélet a fizikai valóság alapján	1
GÁSPÁR ANDRÁS: A gépi gondolkodás lehetőségének tagadásával kapcsolatos szemléleti korlátokról	11
HÁRSING LÁSZLÓ: A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja	38
MARTON IMRE: Az osztályok kialakulásának sajátosságai az ún. harmadik világ sokszektorú társadalmában	60
UNGVÁRI TAMÁS: Hármass felosztás és idő. — A műnemek filozófiai osztályozásáról —	79
SIMONOVITS ANNA: Palágyi Menyhért (1859 — 1924)	91
DÉRER MIKLÓS: A Jászi-jelenség, 1900—1910	106

SZEMLE

STEIGER KORNÉL: George Thomson: Az első filozófusok	135
HAJNÓCZI GÁBOR: A tartalom formái és a jelentés a szemiotikában	141
LONTAI SÁNDOR ANTAL: Kutatjuk vagy tervezzük a jövőt?	143
JOSÉ IGNACIO LÓPEZ SORIA: „A lélek és a formák”-ról. Megjegyzések Nyíri János Kristóf cikkéhez	145
SERES LÁSZLÓ: Emlékezés Sándor Pálra (1901—1972)	147
Rezümék	150

A szerkesztőség címe:

1054 Budapest V., Szemere u. 10. Telefon: 120—243

Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal cím:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

RELATIVITÁSELMÉLET A FIZIKAI VALÓSÁG ALAPJÁN

JÁNOSSY LAJOS

BEVEZETÉS

A fenti címet viseli az a monográfia, amely nemrég jelent meg az Akadémiai Kiadónál.* A monográfia áttekintést ad az általános és a speciális relativitás-elméletről. Az alkalmazott matematikai formalizmus ekvivalens az általánosan elfogadottal, aminek következtében az egyes jelenségekre a monográfia a jól ismert és elfogadott eredményeket nyújtja. A használt fogalmakat viszont más módon vezetjük be, mint az a tankönyvekben és monográfiákban szokásos, ugyanis az elmélet tárgyalásának alapjául szolgáló filozófiai nézőpontunk eltér az általában elfogadottól.

Cikkünkben felvázoljuk azt a filozófiai megközelítési módot, amelyre monográfiánk épül. Sok itt olvasható állítással kapcsolatban kénytelenek vagyunk a monográfia megfelelő fejezeteire utalni, ahol az összes technikai részletek megtalálhatók.

KÍSÉRLET ÉS ELMÉLET

A fizikai elméletek mindig kísérleti eredményeken alapulnak. Az elméleteket a kísérlet által nyújtott konkrét eredmények általánosítása útján nyerjük, és bizonyos mértékű elvonatkoztatásra van szükség ahhoz, hogy feltárjuk azokat az alapvető törvényeket, amelyek a megfigyelt jelenségek mögött rejlenek.

Két szélsőséges, egyaránt hibás nézettel találkozunk itt, és mindkettőt elkerülni igyekszünk. Az egyik szerint, ha adva vannak a kísérleti eredmények, ezeket meg kell próbálnunk „rendezni” és „a lehető legegyszerűbb képletekkel” leírni. Ennek a koncepciónak egy szélsőséges formáját fogalmazta meg Mach, amikor «a gondolkodás ökonómiájának elvéről» beszélt.

A másik szélsőséges nézet szerint „a priori” megfontolások útján juthatunk el az alapvető elvekhez, olyanokhoz mint pl. a relativitás elve vagy a bizonytalansági elv, és miután ezeket megkaptuk, levezethetjük belőlük minden részletükben az összes törvényeket és tényeket.

A magunk részéről egy olyan megközelítéssel próbálkozunk, amely különbözik mindkét vázolt nézettől. Kimutatni igyekszünk, hogy pl. a relativitás elve olyan absztrakciókon nyugszik, amelyek valóságos kísérleti eredményekből indulnak ki. Nincs azonban semmilyen a priori logikai szükségszerűség, amely előírná, hogy az absztrakció alapjául szolgáló kísérleti tényeknek pontosan olyanoknak kell lenniük, mint amilyenek.

*Jánossy Lajos: „Relativitáselmélet a fizikai valóság alapján”, Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. A monográfia angol (1971) és japán (1974) nyelven is megjelent.

Ami a relativitáselméletet illeti, Einstein és mások meglehetősen merev felfogást hangoztatnak. Azt állítják, hogy a fogalmak logikai struktúrája miatt az elméleti eredményeknek *abszolút* egzaktaknak kell lenniük, hiszen az elméletileg várttól való legkisebb eltérés is ellentmondáshoz vezetne. Ennek alapján kijelentik, hogy a várt törvénytől való legcsekélyebb eltérés is érvénytelené teheti az elmélet egészét.

Ez a meglehetősen merev felfogás gyakran jár együtt egy teljesen megalapozatlan optimizmussal. Kijelentik pl., hogy az elmélet logikai szerkezete olyan meggyőző, hogy semmilyen eltérés sem várható az elméleti eredményektől. Sőt, olyan jóslatokba bocsátkoznak, hogy ilyen eltérések nem várhatók még azoknak a kísérleteknek a során sem, amelyeket a távoli jövőben fognak majd csak elvégezni. Ez az álláspont az elvekben való vallásos hitre emlékeztet.

Úgy gondoljuk, hogy a relativitáselmélet eredményezi széleskörű érvényességgel rendelkeznek, és ezért ez az elmélet szerfelett jól tükrözi a természet bizonyos aspektusait. Másrészt azonban nem hisszük, hogy az elmélet számára végzetes lenne, ha a kísérletek során az általa előírt eredményektől valamilyen eltérés mutatkoznék. Az ilyen eltérések megmutatnák az általános elvek *érvényességének határát*. Minthogy ezek az elvek nem logikai szükségszerűségeket képviselnek, hanem a kísérleti tényekből való extrapolációk — az ilyen határok nem befolyásolják az elméletnek mint egésznek az alapvető fontosságát.

A FÉNY TERJEDÉSÉNEK TÖRVÉNYE

A speciális relativitáselmélet egyik alapvető feltevését gyakran — nem egészen pontosan — a következőképpen fogalmazzák meg: „a fény izotróp módon terjed állandó c sebességgel; terjedésének ez a módja független a vonatkozási rendszertől, amelyhez a terjedést viszonyítjuk”.

Mindjárt megmutatjuk, hogy a fenti megállapítást pontosabb alakban kell megfogalmaznunk ahhoz, hogy kifejezze a dolgok valódi állását. Hogy leírassuk a fény terjedésének módját, be kell vezetnünk valamilyen K vonatkozási rendszert. Ezt úgy végezzük el, hogy minden P ponthoz hozzárendelünk egy koordináta vektort:

$$\mathbf{r}_P = x_1^{(P)}, x_2^{(P)}, x_3^{(P)}.$$

Az egyenlet jobb oldalán álló mennyiségek a P pont koordinátái, amelyek meghatározott számértékekkel rendelkeznek, ha P -t K -ra vonatkoztatjuk.

Hasonlóképpen fel kell használnunk a K rendszerben mindenütt megtalálható szinkronizált órákat is. Egy E esemény tehát négy koordinátával írható le:

$$\mathbf{x}_E = \mathbf{r}_P, t_E$$

ahol az esemény a P pontban megy végbe egy olyan időpontban, amikor az óra P közelében éppen t_E időt mutat.

Az a kijelentés, hogy a fény izotróp módon terjed c sebességgel a K rendszerre vonatkoztatva, a következő módon fejezhető ki matematikailag: ha a fényjel a t_1 időpontban egy olyan pontból indul ki, amelynek koordináta vektora $\mathbf{r}_1$, és a t_2 időpontban az $\mathbf{r}_2$ koordináta vektorú pontba érkezik, akkor azt várhatjuk, hogy az

$$(\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1)^2 - c^2(t_2 - t_1)^2 = 0 \quad (1)$$

kifejezés érvényes lesz. Ha tehát adva van egy K vonatkozási rendszer jól meghatározott r vektorokkal, amelyek pontokat képviselnek, és időmértéket szolgáltató szinkronizált órákkal, kísérletileg ellenőrizhetjük az (1) egyenlet helyességét.

Még ha azonban találunk is egy K rendszert olyan mértékrendszerrel, amelyre (1) igaz, nem jelenthetjük ki, hogy az (1) egyenletnek igaznak kell lennie „minden vonatkozási rendszerre”.

Ha sikerül találunk egy K vonatkozási rendszert, amelynek mértékrendszere olyan, hogy benne az (1) egyenlet érvényes, akkor az könnyen kimutatható, hogy léteznek más $K', K'', \dots$ rendszerek is, amelyek mértékrendszerében (1) érvényes marad. $K', K'', \dots$ azonban egy speciális sorozatát alkotja a vonatkozási rendszereknek: ezeket a Lorentz transzformációk kapcsolják össze. Létezik azonban sok más olyan $\bar{K}, \bar{K}', \dots$ vonatkozási rendszer, amely nem állítható elő K -ból Lorentz transzformációval, és ezek mértékrendszerének keretében az (1) egyenlet nem érvényes többé.

Valóban, ha az r_p pontok koordináta vektorainak összetevőit tetszőleges módon jelöljük ki és az órákat is hasonló módon szinkronizáljuk, kapunk ugyan egy vonatkozási rendszert, de nincs okunk feltételezni, hogy annak keretében az (1) egyenlet érvényes lesz. Ha tehát kijelentjük, hogy a fény izotróp módon terjed bármilyen vonatkozási rendszerhez képest, ez csak akkor lesz igaz, ha *kizárjuk*, hogy bármilyen más vonatkozási rendszerrel foglalkozunk mint a $K, K', \dots$ Lorentz transzformációkkal összekapcsolt rendszerekkel.

Létezik egy konvenció, amelyet gyakran igénybe vesznek a relativitáselmélet tárgyalása során, nevezetesen az, amely szerint csak a $K, K', \dots$ vonatkozási rendszereket tartják megengedhetőnek. E szerint a hallgatólágos megállapodás szerint (1) valóban érvényes „bármely vonatkozási rendszerben”, azaz minden olyan vonatkozási rendszerben, amelyet hajlandók vagyunk figyelembe venni.

A fény terjedési módjára vonatkozó kijelentést tehát pontosabbá kell tennünk. Ki kell jelentenünk, hogy *léteznek olyan vonatkozási rendszerek, amelyekben (1) érvényes*.

A FÉNY IZOTRÓP ÉS HOMOGEN TERJEDÉSE

A fenti megállapítás nem olyan triviális, mint az az első látásra tűnhet. A részletes elemzés azt mutatja, hogy ha feltételezzük, hogy létezik egy K rendszer, amelyben (1) érvényes, akkor megkaphatjuk e vonatkozási rendszer mértékeit egyszerűen fényjelek felhasználásával. Az alkalmazandó módszer azonban különböző *szükséges* feltételeket ad a koordináták mértékrendszerére nézve. Ha megkísérélünk egy olyan K rendszert alkotni, amelyben (1) érvényes, akkor meghatározott feltételeket kapunk a mértékrendszerre nézve. Kitűnhet, hogy ezek a feltételek — matematikai szerkezetüket illetően — ellentmondásban vannak egymással, és ez esetben nem létezik olyan K rendszer, amelyben (1) érvényes.

A konkrét kísérletek azt mutatják, hogy a $K, K', \dots$ stb. vonatkozási rendszerek olyan tartományokban léteznek, amelyekben a gravitációs hatás elhanyagolható. Azaz, egy a gravitációtól gyakorlatilag mentes tartományban felállíthatunk olyan vonatkozási rendszereket, amelyekben a fény az (1) egyenletnek engedelmeskedik, azaz izotrópnak látszik. Ez a művelet nem bizonyul

egyértelműnek: ha létezik egy olyan K vonatkozási rendszer, amelyben (1) érvényes, akkor az ilyen rendszereknek egy végtelen sokasága is létezik.

Azok a rendszerek, amelyekben (1) érvényes, *inerciális vonatkozási rendszereknek* bizonyulnak, azaz olyan vonatkozási rendszereknek, amelyek egymáshoz képest translációs mozgásban vannak, és amelyekben ugyanakkor a Newton-törvények érvényesek. Az ilyen rendszerben tehát egy szabad test állandó sebességgel mozog egy egyenes vonal mentén.

Láthatjuk tehát, hogy kísérletileg igazolható tény, hogy léteznek olyan vonatkozási rendszerek, amelyeknek mértékrendszerében a fény izotróp módon terjed és a Newton-törvények érvényesek.

A matematikai analízis azt mutatja továbbá, hogy az (1) egyenlet helyett kiindulhattunk volna egy általánosabb feltevésből is a fény terjedési módját illetően. (1) helyett felírhattuk volna:

$$(\mathbf{x}^{(2)} - \mathbf{x}^{(1)})g(\mathbf{x}^{(2)} - \mathbf{x}^{(1)}) = 0, \quad (2)$$

ahol g egy szimmetrikus mátrix (a (2) egyenlet magában foglalja az (1) egyenletet, mint speciális esetét). (2) végeredményben (1) általánosítása. Ha a (2) egyenletből indulunk ki (1) helyett, olyan vonatkozási rendszereket állíthatunk fel, amelyekben a fény terjedése a (2) egyenletnek tesz eleget. Azok a vonatkozási rendszerek, amelyekben (2) érvényes (bármilyen adott g mátrix felhasználásával), szintén *inerciális rendszereknek* bizonyulnak.

Nevezzük a fény terjedésének a (2) egyenlettel leírt módját *homogénnek*. Ilymódon kitűnik, hogy a fényjelek terjedésének módját figyelve egy adott tartományban megállapíthatjuk, vajon homogén-e vagy nem a terjedés módja a vizsgált tartományban. Ha az adott tartományban a fényterjedés ilyenképpen homogénnek bizonyul, akkor a fényjelek segítségével fel lehet építeni egy *inerciális vonatkozási rendszernek* (amelyben (2) érvényes) a mértékrendszerét.

Tehát anélkül, hogy rendelkezésünkre állna egy kiindulási vonatkozási rendszer — csupán a fényjelek terjedésének megfigyelésével — kettős feladatot tudunk megoldani: meg tudjuk állapítani, homogén-e vagy sem a fény terjedésének módja, és ha igen, felállíthatunk egy *inerciális vonatkozási rendszert*, amelynek mértékrendszerében (2) érvényes egy tetszőlegesen adott g mellett.

A fenti megfontolásokból következik, hogy az *inerciális vonatkozási rendszer* nem olyasvalami, amit előre meg kell adni, ha vizsgálni kívánjuk a fény terjedésének módját.

Továbbá láthatjuk, hogy a válasz arra, vajon a fény *izotróp módon* terjed-e vagy sem, pusztán megállapodás kérdése: ha a fény homogénen terjed egy adott tartományban, mindig be tudunk vezetni olyan vonatkozási rendszereket, amelyekben a terjedés módja izotrópnak tűnik, de be tudunk vezetni olyanokat is, amelyekben anizotrópként fog megjelenni.

A LORENTZ-ELV

Azt a tényt, hogy (az olyan tartományokban, ahol a gravitációs hatások elhanyagolhatók) a fény homogén módon terjed, kísérletileg állapították meg. A kísérleti eredmények felhasználhatók arra is, hogy segítségükkel egy kényelmes vonatkozási rendszert építsünk fel, azaz egy olyan *inerciális rendszert*, amelyben a terjedés törvénye az „egyszerű” (1) vagy (2) alakban jelenik meg.

Azt is mondhatjuk, hogy a fény terjedésének jelensége *kitünteteti* az inerciális vonatkozási rendszereket, és különösen a Lorentz-féle vonatkozási rendszereket. E kitüntetettség azt jelenti, hogy e rendszerekben a fény terjedésének törvénye egyszerű matematikai alakban jelenik meg.

Ilymódon az az eredmény, hogy a fény egy adott tartományban homogén módon terjed, a fényterjedés egy *objektív* tulajdonságának tekinthető: ezt a fényterjedés *szimmetriatulajdonságának* is nevezhetjük.

Más jelenségek vizsgálatával is eljuthatunk hasonló szimmetriatulajdonságokhoz, amelyeket szintén anélkül határozhatunk meg, hogy egy speciális vonatkozási rendszerből kellene kiindulnunk.

Épp úgy, mint a fényjelek terjedése esetében, más fizikai jelenségeket vizsgálva — mint pl. a részecskék rugalmas ütközését stb. — megintcsak a vonatkozási rendszereknek egy kitüntetett sorához jutunk, amelyekben a szimmetriatulajdonságok matematikai kifejezése egyszerűvé válik.

A legemléstreméltóbb eredmény azonban az, hogy egészen más jelenségek-ből kiindulva pontosan ugyanazokhoz a kitüntetett vonatkozási rendszerek-hez jutunk. Azok a rendszerek, amelyekben a fény terjedése leírható az (1) vagy (2) egyenlettel, ugyanazok, mint amelyekben a rugalmas ütközés egyszerű matematikai képletekkel írható le, vagy amelyekben a Newton-törvény a megszokott alakban jelenik meg. Ebből az következik, hogy mély fizikai összefüggések vannak az olyan látszólag teljesen különböző jelenségek között, mint a fény terjedése, a mechanika és más folyamatok.

Ezen eredmények matematikai vizsgálata egy nagyon tömören megfogalmazható következtetéshez vezet. Az Einstein által adott megfogalmazás a relativitás elve. Mi egy másik megfogalmazást részesítünk előnyben, amely azonban minden matematikai következményében egyenértékű az előbbivel.

Az általunk javasolt megfogalmazást mi *Lorentz-elvnek* neveztük el. Ez az elv a formális matematika nyelvén a következőképpen írható le:

$$Q^* = \Lambda(Q) \quad (3)$$

és jelentése a következő. Tegyük fel, hogy Q egy adott, zárt fizikai rendszer (szilárd test, atom stb.). Λ egy operátor, amely jól meghatározott módon hozzárendel a Q rendszerhez egy másik Q^* fizikai rendszert.* A Lorentz-elv azt posztulálja, hogy *a természeti törvények azzal a szimmetriával rendelkeznek, hogy ha Q valódi rendszer, akkor Q^* is lehetséges rendszer, amely ugyanazoknak a törvényeknek tesz eleget mint Q .*

A (3) egyenletet a koordináta-rendszer speciális megválasztásától függetlenül fogalmaztuk meg: így a (3) *egyenlet által kifejezett Lorentz-elv maguknak a fizikai törvényeknek a szimmetriatulajdonságát fejezi ki.* Ez az elv kifejezhető anélkül, hogy leszűkítenénk a vonatkozási rendszert, amelyet az adott jelenség leírására felhasználtunk.

A (3) kijelentés többek között azt a kijelentést is magában foglalja, hogy a fény homogén módon terjed. A részletes elemzés azt mutatja, hogy *a (3) egyenlet tömör formában magában foglalja a speciális relativitáselmélet összes fizikai megállapításait.*

*A Λ operátor alakilag megegyezik azzal a transzformációs operátorral, amely leírja a fent tárgyalt $K, K^1, \dots$ vonatkozási rendszereknek egymásba való transzformációját. Így tehát a Λ operátor összefügg a Lorentz transzformációval.

A fenti fejtegetésekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a speciális relativitáselmélet egyenlő azzal a felismeréssel, hogy a fizikai folyamatok (elhanyagolva, a gravitációs hatást) jól meghatározott közös szimmetriatulajdonsággal rendelkeznek.

A GRAVITÁCIÓS HATÁS

Abban a tartományban, amelyben a gravitációs hatások számottevőek, a fény terjedésének módja nem fejezhető ki az (1) vagy (2) egyenlet formájában: az ilyen tartományban tehát nincs olyan kitüntetett vonatkozási rendszer, amelyben (1) vagy (2) érvényes lenne. Ebben a tartományban arra a kérdésre, hogy mi is egy egyenes vagy mi az egyenletes mozgás, nem lehet egyértelműen válaszolni.*

Az általános relativitáselmélet kísérlet arra, hogy általánosítsa a fizika egyes (a gravitáció távollétében érvényes) törvényeinek megfogalmazását, és flymódon megadja azokat a törvényeket, amelyek olyan tartományokban érvényesek, ahol a gravitációs hatások számottevőek.

A probléma megoldása nem az, hogy minden a gravitáció jelenlétében érvényes törvényt explicit formában megadnak, hanem, hogy megfogalmazzák azokat az elveket, amelyek *szükséges* feltételeket adnak az egyes törvényekre. Ezek az elvek a lehetőségek széles terét hagyják az egyes törvények tényleges alakja számára. Ezt illusztrálандó, egy analógiával élünk. Az energia és az impulzus megmaradásának törvénye keretet ad a fizika minden egyes törvénye számára. Minden törvénynek olyan alakja van, amely megfelel a megmaradási törvényeknek: lehetetlen azonban bármelyik egyedi törvényt egyedül a megmaradási törvényekből levezetni.

Ezek közül a gravitációs tér jelenlétében érvényes fizikai törvények számára posztulált elvek közül a legfontosabb az *ekvivalencia elve*. Ez az elv a következőképpen fejezhető ki.

AZ EKVIVALENCIA ELVE

Vizsgáljunk egy fizikai rendszert egy négydimenziós tartományban (olyan rendszert tehát, amely a tér egy bizonyos tartományában foglaltatik egy véges időtartamban). Ez esetben az ekvivalencia elvét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: *a négydimenziós tartomány végtelen kis méreteinek határ- esetében azok a törvények, amelyeknek a fizikai rendszer engedelmeskedik, a speciális relativitáselmélet által megfogalmazott törvények felé tartanak*. Az ekvivalencia

*Az egyenletes mozgást olyan mozgásként határozhatjuk meg, amelyet egy inerciális rendszer koordinátaiban lineáris függvénnyel írhatunk le:

$$\mathbf{r}(t) = \mathbf{v} \cdot t + \mathbf{r}_0.$$

Az egyenes vonal felfogható úgy, mint az egyenletesen mozgó test pályája. Ha egy tartományban nem létezik inerciális vonatkozási rendszer, akkor a fenti meghatározás értelmetlenné válik.

elvének ezt a formáját részletesen H. J. Treder tárgyalta. Mi itt példaként megjegyezzük, hogy a fény terjedése egy

$$x = r, t$$

négyespont közelében gravitáció jelenlétében a következő törvénynek engedelmeskedik:

$$\delta x g(x) \delta x = 0, \quad (4)$$

ahol a (4) egyenlet leírja egy jel útját x -től az x környezetében levő

$$x + \delta x = r + \delta r, t + \delta t$$

négyespontig, azaz a jel δr utat tesz meg δt idő alatt.

A (4) egyenlet szemlélteti az ekvivalencia elvét. Valóban, egy megfelelően kicsiny négydimenziós tartományra vonatkoztatva $g(x)$ -nek x változása miatt bekövetkező megváltozása elhanyagolható, és így a (2) egyenlet felfogható úgy, mint a (4) egyenlet határeset, amely érvényes a végtelenül kis tartományokra.

Abban a speciális esetben, amikor

$$g(x) = g = \text{független } x\text{-től}, \quad (5)$$

a (4) egyenlet a (2) egyenletté redukálódik.

A tér egy tetszőleges tartományában fényjelek megfigyelésével $g(x)$ kísérletileg meghatározható. $g(x)$ értékét azonban numerikusan csak akkor határozhatjuk meg, ha rendelkezünk egy olyan kiindulási vonatkozási rendszerrel, amelynek ismerjük mind koordináta-, mind időmértékrendszerét. Éppen ezért $g(x)$ kísérletileg meghatározott számértékei nagymértékben függenek az általunk választott speciális vonatkozási rendszertől, amelyből kiindultunk.

Nagyfokú önkényesség van tehát $g(x)$ számértékében, amely a koordináta-rendszer nagymértékben önkényes megválasztásának tudható be. Ennek ellenére, egy kísérletileg meghatározott $g(x)$ -nek vannak olyan *belső tulajdonságai*, amelyek függetlenek a koordináta-rendszer megválasztásától. Ennek megértéséhez vizsgáljuk azokat a különböző

$$g^{(1)}(x^{(1)}), g^{(2)}(x^{(2)}), g^{(3)}(x^{(3)}), \dots$$

reprezentációkat, amelyekhez a $K^{(1)}, K^{(2)}, K^{(3)}, \dots$ vonatkozási rendszerekből kiindulva jutunk. Az a kérdés merül fel, találhatunk-e egy olyan $K^{(0)}$ rendszert, amelyben kísérletileg a

$$g^{(0)}(x^{(0)}) = g^{(0)} = \text{független } x^{(0)}\text{-tól} \quad (6)$$

reprezentációhoz jutunk. Ha egy ilyen reprezentáció létezik, akkor a $K^{(0)}$ rendszerben a fény terjedése a (2) egyenletnek engedelmeskedik. Tehát az utóbbi esetben léteznek olyan vonatkozási rendszerek, amelyekben (2) érvényes, és éppen ezért ebben az esetben a tárgyalt tartományban a fény valóban homogén módon terjed, a homogén terjedés fent megadott definíciója szerint. Ebben az esetben $K^{(0)}$ egy megkülönböztetett vonatkozási rendszer.

Ezzel szemben, ha nem létezik olyan vonatkozási rendszer, amelyikben a (6) egyenlet érvényes lenne, arra kell következtetnünk, hogy a fény *inhomogén módon* terjed a vizsgált tartományban, és ez azt jelzi, hogy gravitációs tér van jelen.

A fenti megfontolások csak példaként (de fontos példaként) szolgáltak annak bemutatására, hogy $g(x)$ különböző reprezentációinak vannak közös tulajdonságai, amelyek a fény terjedési módjának objektív tulajdonságait fejezik ki a vizsgált tartományban.

EINSTEIN GRAVITÁCIÓS EGYENLETEI

Az általános relativitáselmélet második posztulátuma kimondja, hogy a fizikai törvényeket — abban az esetben, amikor a gravitációs hatás nem elhanyagolható — kifejezhetjük a gravitációs hatás távollétében megjelenő mennyiségek és $g(x)$, valamint deriváltjai között fellépő összefüggések alakjában.

A fizikai törvények ilyenfajta megfogalmazásának egyik példáját adják az Einstein-féle gravitációs egyenletek, amelyek az anyag és a gravitációs tér közötti kölcsönhatást írják le. Az egyenletek kielégítik az ekvivalencia elv követelményeit és tartalmazzák g -t, annak első és második deriváltját, valamint az anyag energia-impulzus tenzorát.

Egy másik példa a gravitációs térben mozgó szabad részecske mozgás-egyenletei. Az egyenletrendszer kifejezhető g és annak első deriváltjai segítségével.

A GÖRBÜLT TÉR PROBLÉMÁI

A fény terjedési módjának megfigyelése, de más effektusok nyomon követése is elvezet $g(x)$ meghatározásához. Ez utóbbi ún. *tenzor-mező*; a tenzor-komponensek numerikus értékei bármely négyesponthban erősen függnék a vonatkozási rendszer megválasztásától. Mindazonáltal, éppen úgy, mint bármely más tenzor-mező esetében (pl. a fizikai rendszerek energia-impulzusának sűrűségét leíró vagy egy elektromágneses tér térerejét reprezentáló tenzor-mező esetében), $g(x)$ -nek vannak belső tulajdonságai, amelyek függetlenek a választott ábrázolási módtól (reprezentációtól). Ezt a fentiekben egy példán már megmutattuk.

Felmerül a kérdés, mi a fizikai jelentése a $g(x)$ tenzor-mezőnek? A szokásos értelmezés szerint $g(x)$ a metrikus tenzor, amely megadja a «tér görbületét». Az esetben, ha $g(x)$ alakja olyan, hogy megengedi a (6) reprezentációt, akkor pszeudo-euklideszi teret ír le.

A magunk részéről ennek a tenzor-mezőnek egy másik fizikai értelmezését bátorkodunk proponálni. Javaslatunk egy negatív és egy pozitív megjegyzésen alapszik.

Először is, ha $g(x)$ -nek nincs a (6) egyenlettel kifejezhető normál alakja, akkor az egyenes vonal nem határozható meg a megszokott módon. Van azonban egy matematikai lehetőségünk arra, hogy olyan megkülönböztetett pályákat definiáljunk, amelyeknek alakja meghatározható $g(x)$ -ből, és amelyek függetlenek a vonatkozási rendszertől. Ezek a gravitációs térben mozgó szabad

részecskék pályái. Ezeket a pályákat „négydimenziós geodetikus vonalak”-nak szokás nevezni, és fel szokták őket használni az egyenes fogalmának általánosítására olyan tartományokra, amelyekben a gravitáció hat.

Ezeknek a geodetikus pályáknak van ugyan valós fizikai jelentésük, de „egyenesnek” nevezni őket nem más szójátéknál: ennek a terminológiának a jegyében a Föld Nap körüli pályáját „egyenesnek” kellene neveznünk.

Az egyenes fogalma azonban teljesen szükségtelenné válik, ha a mi eljárásunkat követve a fizikai rendszereket egy teljesen tetszőleges koordináta-rendszerben írjuk le, és az adott fizikai rendszernek azokat a vonásait keressük meg, amelyek a választott ábrázolástól függetlenek.

Az egyenes meghatározása csak akkor válik fontossá, ha vizsgálódásunkat azzal *kezdjük*, hogy előre megadunk egy bizonyos vonatkozási rendszert — amelyben így vagy úgy meghatározzuk az egyenest — és csak *ez után*, ennek az *ad hoc* módon adott vonatkozási rendszernek a keretein belül kezdünk keresni fizikai törvényeket és reménykedünk abban, hogy ez a fizikai jelenségek megfelelő leírásához fog vezetni.

Ha elfogadjuk a fent vázolt alternatív módszert, másként fogunk eljárni: a jelenségeket egy tetszőleges mértékrendszerben fogjuk megfigyelni, és csak *utólag* kísérünk meg olyan vonatkozási rendszereket felállítani, amelyek gyakorlati szempontból hasznosak lehetnek. Ha ezt az eljárást fogadjuk el, semmi szükségünk nem lesz arra, hogy bevezessük az egyenes vonalnak vagy éppenséggel a „tér-idő kontinuum geom. triájának” az általános fogalmát.

AZ ÉTER PROBLÉMÁJA

A $g(x)$ tenzor-mezőnek pontosan olyan az alakja, mint egy folytonos közeg energia-impulzus sűrűségének. Továbbá, az Einstein-féle gravitációs egyenletek egy olyan egyenletrendszerrel szolgálnak, amely ennek a közegnek a mozgását írja le. Az utóbbi megadja a mozgás egyenletét mind az anyag távollétében, mind arra az esetre, ha van kölcsönhatás a $g(x)$ által leírt mező és az anyag között.

Úgy hisszük, hogy a fenti megjegyzések igazolják azt a feltevést, hogy a $g(x)$ tenzor-mező csakugyan egy fizikai közeget ír le, és ez a közeg pontosan olyan típusú tulajdonságokkal rendelkezik, amelyeket Maxwell elméletének megfelelően az elektromágneses hullámok hordozójának — Maxwell terminológiáját használva: az éternek — tulajdoníthatunk.

Az a koncepció, hogy $g(x)$ az éter energiamomentumának tenzorát írja le, megegyezik azokkal az elképzelésekkel, amelyeket Einstein vetett fel az éter problémáját elemző cikkében.*

Így tehát azt a következtetést kockáztatjuk meg, hogy az elektromágneses és más, a vákuumban terjedő jelenségek egy közös hordozóval rendelkeznek, amelyet éternek nevezhetünk. Az az ellenérv, hogy „az éter nem észlelhető”, visszautasítható, ha figyelembe vesszük, hogy energiamomentumának sűrűsége, $g(x)$ megfigyelhető, és hogy mozgásegyenletei, amelyek leírják $g(x)$ változását az időben, szintén meghatározhatók.

*A Maxwell munkájára, valamint Einstein említett cikkére vonatkozó hivatkozások megtalálhatók monográfiánkban.

A tárgyunkat érintő félreértések — nézetünk szerint — azzal a körülménnyel függnek össze, hogy a gravitációs tértől mentes tartományokban az éter homogénnek tűnik, és ezért hatását éppen olyan nehéz megfigyelni, mint pl. egy szigorúan homogén elektromágneses mezőét.

Az a tény, hogy nem tudjuk egy rendszernek az éterhez viszonyított translációs mozgását megfigyelni, nem tűnik nagyobb jelentőségűnek, mint az, hogy nem tudjuk megfigyelni egy fizikai rendszer translációs mozgását egy homogén elektromágneses mezőhöz képest sem.

A GÉPI GONDOLKODÁS LEHETŐSÉGÉNEK TAGADÁSÁVAL KAPCSOLATOS SZEMLELETI KORLÁTOKRÓL

G Á S P Á R A N D R Á S

Tanulmányunkban megkíséreljük áttekinteni a „gondolkodó gép” (a gondolkodó robot) lehetőségével kapcsolatos alapvető filozófiai problémákat. *Lényegében a 15–25 évvel ezelőtti irodalom vaskosabban megfogalmazott érrendszerét vizsgáljuk azzal a céllal, hogy világosabbá tegyük a problémakezelés gyakori eltorzulásának okait, és ezzel megteremtsük a lehetőségét annak, hogy későbbi vizsgálódásaink során feltárhassuk jó néhány jelenlegi, már kifinomultabb formában jelentkező helytelen álláspont, tévedés lényegi tartalmát. Hangsúlyoznunk kell, hogy a bírált nézetek zöme a kibernetika filozófiai problémáinak objektív vizsgálatára irányuló útkeresés során született. Így tanulmányunk — jellegéből következően — szükségképpen egyoldalú, hiszen nem emelheti ki a kezdő lépések nehézségeit, a tudomány és technika adott szintjének korlátozó hatását, illetve az előrelépés szándékát és az elért eredmények jelentőségét.*

Mi indokolja közelebbről ezt a kritikai elemzést? Az, hogy a számítástechnika elterjedésével összefüggésben *időszerűvé vált a kibernetika filozófiai problémáinak feldolgozása a filozófia oktatásában*, és így, mivel hazánkban — ha nem tévedünk — még nem történt meg sem az általunk vizsgált nézetek alapos és következetes bírálata, sem az *újabb külföldi irodalom feldolgozása és magyar nyelvű megjelentetése*, fennáll a veszély, hogy az oktatás — szándéka ellenére — a szaktudományos eredményekkel és a dialektikus materialista filozófiával összeegyeztethetetlen nézetek terjesztőjévé válik.

A másfél évtizede magyar nyelven megjelent tanulmányok egy része helyesen mutatta ki a *mai számítógépek korlátait*, de fogalmazásuk nem volt egyértelmű, és így úgy tűnhet, mintha például egyes idevonatkozó kijelentéseket, *célzásokat speciálisan a gondolkodó gépek* elvi korlátaira utalóknak kellene felfognunk. Másképp mondva, az a benyomás keletkezhetett, hogy a szerzők a számítógépek tulajdonságai alapján következtettek a gondolkodó robot lehetőségeire.

Ezeket az ítéleteket egyoldalúan úgy tekintjük, mint amelyek *elvi* korlátokról szólnak, és ennek megfelelően egyoldalúan bíráljuk őket. Eljárásunkat az indokolja, hogy a nem számítógép-szakemberek ezeket a célzásokat gyakran *bizonyított* érvként fogadják el, veszik át és terjesztik, sőt — *oktatják*.

Tanulmányunk *viszonylag szűk körű és régebbi magyar nyelven elérhető irodalomra épül*, és várhatóan jellemzők rá az ebből szükségszerűen következő korlátok. Az elemzés továbbvitelét tehát igen fontos feladatnak tartjuk.

I. A GONDOLKODÁSRÓL,
A TUDOMÁNY ÉS A TECHNIKA ELVI LEHETŐSÉGEIRŐL,
A GONDOLKODÓ ROBOT LÉTREHOZÁSÁNAK CÉLJÁRÓL

Az emberi gondolkodás unicitásáról és a bírálat módszeréről

A szaktudományok mindeddig egyetlen „gondolkodó” létezéséről tudnak tényként — az emberről. Ugyanakkor megvan az elégséges alap annak feltételezésére is, hogy létezhetnek (léteztek, léteznek, kialakulóban vannak, kialakulhatnak) más, Földön kívüli civilizációk, azaz a földi embertől különböző „gondolkodók” is. Ezt ma már nem szokás vitatni, hiszen egyre több szaktudományos bizonyíték halmozódik fel, amely alátámasztja Engelsnek „A természet dialektikája” „Bevezetés”-ében vázolt ismert következtetését: „Örök körforgás, amiben az anyag mozog . . . akárhány millió nap és föld keletkezik és múlik is el, akármilyen soká tart is, amíg egy naprendszerben csak *egy* bolygón is előállnak a szerves élet feltételei, akármilyen számtalan szerves lénynek kell előbb előtűnnie és letűnnie, mielőtt közülük gondolkodóképes agyú állatok kifejlődnek és arasznyi ideig életre alkalmas feltételeket találnak, hogy aztán ők is irgalmatlanul kiirtassanak — megvan az a bizonyosságunk, hogy az anyag örökké, minden változásaiban ugyanaz marad, hogy attribútumainak egyike sem mehet veszendőbe soha, és hogy ezért ugyanazzal a vas szükségyszerűséggel, amellyel a Földön legnagyobb virágát, a gondolkodó szellemet, megint ki fogja irtani, máshol és más időben megint létre is kell hoznia azt.” (1963; 2, 339—340.)

A gondolkodás emberhez kötése azonban, véleményünk szerint, más területen is indokolatlan. Az ötvenes évek vége táján, a számítógépek lehetőségeiről és korlátaikról szóló heves vitákban nagyon sok szakkutató és materialista filozófus tagadta mindenfajta „mesterséges gondolkodó” (gondolkodásra képes robot) létrehozásának *elvi* lehetőségét. Messzire ható tévedéseikkel sok esetben hátráltatták és hátráltatnak még ma is egy sereg fontos szaktudományos kutatást, és ezzel szándékuk ellenére is segítséget nyújtanak azoknak a világnézeteknek, amelyek a gondolkodás misztifikálására támaszkodnak.

Ezen a ponton úgy érezzük, kötelességünk beismerni, hogy kezdetben — az olvasott könyvek hatására — magunk is a gépi gondolkodás lehetetlenségét kívántuk bizonyítani, de az erre vonatkozó érvek tarthatatlanságának megértésével, a bennük foglalt szemléleti korlátok meghaladása után már nem találtunk újabb, a gépi gondolkodás lehetősége ellen szóló tartható érvet. Csak ekkor tértünk rá a gépi gondolkodás lehetőségének módszeres bizonyítására.

A gépi gondolkodás elvi lehetőségét tagadó nézetek bírálata elkerülhetetlenné teszi egy sajátos deduktív út követését. Első lépésként kísérletet teszünk a „Filozófiai Kislexikon”-ban adott meghatározás alapján (6,125) a gondolkodás rövid, a földön kívüli civilizációk s a gépi gondolkodás lehetőségét is figyelembe vevő, általánosított definíciójának a megadására. Persze nem azért, mintha megfeledeztünk volna arról, hogy a „Definíciók a tudomány számára értéktelenek, mert mindig elégtelenek. Az egyetlen reális definíció magának a dolognak a kifejtése, ez pedig már nem definíció.” (1963; 3, 670) Arról van szó csupán, hogy később ezt a „sűrítményt”, *mint a bírálat vázlatát* akarjuk felhasználni az ellenérvek tarthatatlanságának bizonyításakor.

Miben különbözik ez az eljárás az Engels által joggal bírált dühringi módszertől, amely kiagyalt definíciókkal és axiómákkal helyettesítette a valóság

vizsgálatát? Abban, hogy a definíció és a bírálandó érvek ellentmondását önmagában nem tekintjük az érv cáfolatának, hanem csupán olyan tényezőnek, amely megkönnyíti a bizonyítandók kijelölését és lehetővé teszi mondandónk vázlatának, tervének felrajzolását. Az ellenérvek cáfolatában ezután úgy járunk el, hogy a definíciótól függetlenül kimutatjuk, hogy ahol a definíció és az ellenérv ellentmond egymásnak, ott az ellenérv a tarthatatlan.

A gondolkodás általános meghatározásához

A gondolkodás a szabadság létrehozásának, kiterjesztésének, újratermelésének, fenntartásának — a szabadság mértéke szerint — szükséges, de önmagában sohasem elegendő feltétele. *A gondolkodás a szabadság egyik eszköze.* A gondolkodás a megismerés legmagasabb foka, az objektív valóság lényegi tulajdonságai, összefüggései és viszonyai tükrözésének folyamata *a gondolkodásban.* A gondolkodás túllépi a közvetlen érzékelő megismerés határait, a valóság többszintű, közvetett tükrözését jelenti, mely lehetővé teszi az érzékelőszervekkel fel nem fogható sajátosságok és folyamatok megismerését. A gondolkodás a gyakorlati tapasztalati adatok, valamint a megelőző gondolkodási tevékenység termékeiként már kialakult ismeretek, fogalmak aktív egymásra vonatkoztatása a lényeg feltárása céljából.

A gondolkodás következetes materialista koncepciója szemben áll azzal a felfogással, mely szerint a gondolkodás valamiféle sajátos szellemi princípium megnyilvánulása, az érzékiség felett álló „tisztá aktivitás”. A marxi materializmus egyszersmind maradéktalanul leküzdötte a metafizikus materializmus felfogásának korlátozottságát: szemlélődő jellegét, leegyszerűsítő tendenciáit.

Az ember (a társadalmi lény) gondolkodása a társadalmi gyakorlat történelmi fejlődésének terméke, a társadalmi lény tevékenységének sajátos, elméleti formája, a gyakorlati tevékenység derivátuma.

A gondolkodásra képes gép magától nem keletkezik: „hardware”-jének és „alap software”-jének¹ minden formáját a társadalmi lény hozza majd létre agyának „meghosszabbításaként”, illetve „agyának szerveként”, azaz szabadsága kiterjesztésének eszközeként, természeti és technikai környezetének alárendelt uraként. A gépi gondolkodás így egyrészt a társadalmi lény gondolkodásának „erősítője”, másrészt az „autonóm” gépi tevékenység (robottevékenység) sajátos elméleti eszköze, és ugyanakkor a gépi tevékenység derivátuma lesz.

A gondolkodás egy különösen magas szervezettségű szerv funkciója, és ebben az értelemben természeti folyamat. *Minden gondolkodás egyszersmind társadalmi természetű is;* nem létezik társadalom nélkül, a társadalom által felhalmozott ismeretek, fogalmak, gondolkodási módszerek, eljárások, műveletek nélkül; nyelvek nélkül, melyek a társadalmi-történeti gyakorlat fejlődésének termékei. (Kibernetikai terminológiával élve: az emberi gondolkodás esetében tehát mindenesetre egy természeti „hardware”-ről és egy főként társadalmi eredetű és funkciójú „software”-ről van szó.)

A gondolkodás számos tudományos diszciplína tárgya (ismeretelmélet, logika, a magasabb idegműködés pszichológiája és fiziológiája, pedagógiai

¹ E tanulmányban nem volna értelme az olyan számítástechnikai fogalmak meghatározásának, melyek jól hozzáférhetők az ismeretterjesztő irodalomban is (software, hardware, program, operációsrendszer, rutin stb.). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a software és hardware fogalma egy szélesebb kibernetikai értelemben is használatos (például a biokibernetikában).

pszichológia, kibernetika, természetes és mesterséges intelligencia kutatás² stb.). A gondolkodás kutatásának története újabban kiegészült a gondolkodás modellezésének történetével. A gondolkodás tervmodellezésének³ a tudományos kutatás igényein (pl. bolygókutató robot) túlmutató főbb céljai: a termelésirányítás döntéseinek, illetve az ipari folyamatok irányításának egyre nagyobb *gépesítése*, a folyamatok számításgényes irányításában, az emberre veszélyes környezetben, a gépies munkában az *emberi munkaerő robotokkal való helyettesítése*. Ezzel szemben az egyéni gondolkodás valóságfeltáró modellezésének célja az emberi gondolkodás fiziológiai alapjainak és a pszichikus folyamatoknak egyre tökéletesebb *leírásával és magyarázatával új elméleti és szimulációs lehetőségeket teremteni* az egyéni gondolkodással foglalkozó tudományok (pl. a pedagógiai pszichológia) számára.

A múlt és jelen technikai tényei nem a jövő perspektívái

Egyes kutatók nem tettek különbséget az elvi, az aktuális és a gyakorlati lehetőségek és korlátok között, és így nem vették észre, hogy az aktuális vagy gyakorlati technikai korlátok nem elvi technikai korlátok. Jellegetes érvelésük volt: „Fogaskerékből és rádiócsőből nem építhető gondolkodó gép.”

² A modellezéstudományokhoz (közelebről a bio-, illetve pszichokibernetikához) tartozó *természetes intelligenciakutatás* feladata a magasabb rendű idegműködés külső és belső meghatározottságainak, törvényszerűségeinek feltárása, leírása illetve magyarázata. — Vizsgálata tárgyát jelentik: a neuronok, a neuronhálózatok és lehetséges funkcióik kapcsolata; a neuronhálózatok memóriatörvényei; a beveződés és felidéződés folyamata, a tanulás alapjai; a programok keletkezésének törvényei; a tér—időbeli inger kódolása és a kód elhelyezkedése a térbeli memóriában, a dimenzióvesztés tároláskor és dimenziónyerés felidéződéskor, a tér—idő adaptáció jelenségei; az interiorizáció jelensége; az agybeli programok (rutinok) keletkezése, osztályaik és funkcióik; az elemi absztrakció; az elemi analízis és szintézis; az elemi motívumok; a rutinok rendszere és híváslánca; a rutinok hívásrendjének szerveződése és átszerveződése stb.

³ Mindig nehéz feladat egy tudományt lábjegyzetben pontosan definiálni. Nem meglepő tehát, ha az alábbi *tézisek* ellen könnyen lehet kifogásokat felhozni: A modell: „*póttárgy*” (ha a modell tárgya már létezik), illetve „*minta*” (ha a modell tárgya még nem létezik). A modell olyan „*póttárgy*”, ill. „*minta*”, amely tárgyat, annak bizonyos (valóságos, vélt, hipotetikus, elképzelhető, vizsgált, szemléltetett, tervezett, kívánt stb.) *alaptulajdonságai*val ragadja meg, ezeket tükrözi, ezeknek megfelel. A legfontosabb *modellviszonyoknak* tartjuk a valóságfeltáró-, a terv- és a pedagógiai modellviszonyokat, melyben a modellezés lényegében ismeretszerzésre, tervezésre és ismeretközvetítésre irányul. A *modellek* elsőrendű *értékkritériumait* a modellezési viszony determinálja (igazság, célszerűség, szemléletesség). — A *gondolati modellezés* nem csupán modellalkotást jelent, hanem a tárgy vizsgálatának modellezésén túl magában foglalja a modell vizsgálatát is (modellmegfigyelés, modellkísérlet, modellanalógia vizsgálata, modellnyelv konstruálása, modell leírása — elméletalkotás, modelljelenség interpretációja, modellhipotézis alkotás stb.) és így nem csupán *ismeretátrendező*, *magyarázatátszervező* funkciót tölt be, hanem az *ismeretszerzés*, a *tervezés*, az ismeretközvetítés *átrendező* és elmélyítése is. — A szaktudományos modellezés folyamatában az értéktelen (hamis, célszerűtlen stb.) modellek fokozatosan kiküszöbölődnek, a modellnyelv egyre *pontosabbá*, az elmélet egyre *szigorúbbá*, *átláthatóbbá*, *egyszerűbbé* válik és egyre jobban *illeszkedik* a más tudományokban már kialakított modell-modellanyelv-modellelmélet *készletéhez*. E készlet kialakítása, kezelése és vizsgálata azonban már a *modellezéstudományok* feladata (kibernetika, rendszerelmélet, matematika stb.). A modellezéstudományok *bizonyítják a modellezési folyamat során fellépő akadályok időleges jellegét*, illetve feltárják és *pontosítják* a következő „*modellezhetőségi tényezők*” *érvényességi körét, feltételeit*: (1) Ami tudományosan aktuálisan megismerhető vagy megtervezhető az elvileg gondolatilag modellezhető. (2) Ami aktuálisan valóságfeltáró értelemben modellezhető, az elvileg gondolatilag tervmodellezhető. (3) Ami aktuálisan gondolatilag modellezhető, az elvileg matematizálható.

Felmerül tehát a kérdés, mikor mondhatjuk *joggal* egy gépről, hogy gondolkodik?

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell: a válasz nem attól függ, hogy milyen értelmet tulajdonítunk a „gondolkozni” szónak. A gondolkodás ténye objektív tény. Engelsnek tökéletesen igaza van: „Ha én a cipőkefét az emlősállatok egységébe foglalom, ettől még korántsem kap tejmirigyeket.” (1963; 3, 45)

Hogyan festettek az ötvenes évek tipikus „kibernetikai” gondolkodás-definíciói?

Ashby a gondolkozást lényegében válogatásra *redukálta*: „A génusznak csak az a képessége figyelemreméltó, hogy válogatni, selejtezni tud a lehetőségek közt.” (Idézi 17, 74) *L. Couffignal* francia kibernetikus úgy vélekedett, hogy „... a gépet, mivel az helyettesíti az embert gondolkozási funkcióiban, teljes joggal nevezhetjük gondolkozónak”. (Idézi 5, 185)

A „kibernetikai” gondolkodás-definíciók egyfajta csúcsukat érték el *Turing*-nál. „A gép gondolkozásra képesnek tekintendő, ha bizonyos előírt feltételek esetén olyan kifogástalanul tudja utánozni az embert a kérdések megválaszolásában, hogy jó időre megtévesztheti a kérdések feltevőjét.” (Idézi 5, 186) *Turing* szerint a fenti imitációs játékban „A kérdés és felelet módszere alkalmasnak látszik arra, hogy bevezessük a játékba az emberi tevékenység úgy szólván bármelyik területét.” (1950; 10, 122)

Turing definíciója — sok súlyos hibája ellenére — akaratlanul is ráirányította a figyelmet a behaviourista koncepció egyik alapvető gyengeségére, nevezetesen a következő problémára: Ha egy „A” rendszernek végtelen sok „viselkedése” van, és „A”-ból *pusztán* e „viselkedések” halmazát ismerjük, akkor nem adható véges lépésszámu — és így *gyakorlatilag* használható — algoritmus annak eldöntésére, hogy „A”-nak és egy másik végtelen sok „viselkedésre” képes „B” rendszernek azonos vagy különböző-e a „viselkedése”. Ugyanis *n* „viselkedés” megvizsgálása után még statisztikailag sincs jogunk következtetni egy *n+1*-edik „viselkedés” egyezésére vagy különbözőségére a „viselkedések” összefüggésének ismerete nélkül. A „viselkedések” összefüggéseit pedig csakis a rendszer lényegi meghatározottságainak, külső és *belső törvényszerűségeinek* feltárása útján ismerhetjük meg igazán.

Ezzel egy igen hatékony elvhez jutunk a behaviourista koncepciók bírálatában. Ti. ha „A” rendszernek az emberi gondolkodást, „B”-nek pedig a gépi válaszadás rendszerét, míg „viselkedésnek” a válaszadás külső megnyilvánulását tekintjük, akkor a *Turing*-féle definíció (vagy megközelítés) hiányossága nyilvánvalóvá válik.

A gépi gondolkodás problémáját a sci-fi-irodalom hamar pártfogásába vette. Jó néhány akkori írásban a gép „tudatra ébred”, „lerázza az ember uralmát”, és elkezdődik a „gondolkodó gépek történelme”.

Az objektív dialektikus materialista álláspont kidolgozásának kezdeti lépései

Az eddigiekben vázolt nézetekkel való harcban kezdődött meg a dialektikus materializmus álláspontjának kidolgozása.

Először is hangsúlyozták, hogy gép magától nem keletkezik, azt mindig az ember alkotja meg. *Marx nyomán az ember—gép viszony elemzéséből indultak ki.* „A természet nem alkot gépeket, gőzmozdonyokat, vasutakat, villanytávíró-

kat ... Mindez az emberi tevékenység terméke; természeti anyag, amelyet az ember a természet feletti uralmának szervévé, illetve akaratát a természetben érvényesítő szervvé alakított át. *Mindez: az emberi agynak az emberi kéz által teremtetett szerve; a tudás eldologiasított ereje.*" (Idézi 26, 310)

Hangsúlyozták, hogy a számítógép termelési eszköz (elemzési-kutatási segédeszköz, munkaeszköz stb.), melyet az ember felhasznál az általa kitűzött számítási-vezérlési feladatok megoldására; a számítógép a *gép új minősége*, mely úgy tekintendő, mint az emberi gondolkodás néhány „*mechanizmusának*” gépesítése. „A gondolkodási folyamatok tárgyiasítása az elektronikus gépben megszabadít azoktól a természetes korlátoktól, amelyek az egyén gondolkodását jellemzik terjedelem, intenzitás, pontosság stb. tekintetében.” (1961; 26, 312) „Az ember az elektronikus gépben olyan eszközre tett szert, mely páratlanul kiszélesíti gondolkodásának hatókörét.” (1961; 26, 312) „Az 'emberi agy szerveiként' működő minőségileg új géptípus bevezetése azt eredményezi, hogy az ember a gép kiszolgálójából ... az automata urává válik.” (1961; 18, 107)

Aláhúzták, hogy a gépek bármilyen fejlettségük esetén is mindig *az ember eszközei maradnak*. „Amikor az ember nézi a külvilág tárgyait és bizonyos alakzatokként fogja fel őket, kétségtelenül gondolkodik. Ha nagyító, mikroszkóp, teleszkóp vagy elektron-mikroszkóp segítségével néz valamilyen tárgyat, ugyancsak ő gondolkodik, s eszébe sem jut senkinek, hogy az optikai műszereket ruházza fel ezzel a tulajdonsággal.” (1961; 20, 158) „Bármilyen fejlett legyen is a gép, mindig munkaeszköz marad. Bármely ember alkotta kibernetikai rendszer, bármely automata ... nem lehet más, mint munkaeszköz ... A gép olyan program alapján dolgozik, amely az ember által kitűzött célt testesíti meg.” (1961; 17, 172) „A gép a technikába tartozik, abba a mesterséges szférába, amit az emberek iktattak önmaguk és a természet közé. A gép mindig *másodlagos* elem volt és az is marad, bármilyen értelmes funkciókat végezzen is, mert mindig az ember parancsára végzi őket.” (1961; 18, 104) „... mindvégig olyan gépek megalkotásáról van szó, amelyek használatával az ember megnöveli *saját* lehetőségeit. Ugyanúgy, ahogyan a mikroszkóp révén az emberi szem olyan területekre hatolhat be, amelyek azelőtt zárva voltak előtte, a számoló-, logikai stb. gépek lehetővé teszik az ember számára, hogy megoldjon eddig megoldhatatlan feladatokat. Értelmetlen kérdésfeltevés, hogy ki lát jobban: a mikroszkóp vagy az ember. Csak azt mondhatjuk, hogy az ember a mikroszkóppal jobban lát (jobban látja a mikroobjektumokat), mint a mikroszkóp nélkül. Ugyanilyen értelmetlenség azt mondani, hogy a gép nagyobb szellemi képességekkel rendelkezik, mint az ember. Hanem az ember a gép felhasználásával meg tud oldani olyan feladatokat, amelyeknek megoldására nélkülük nem volna képes, illetve melyeknek megoldásához nagyon sok időre és erőre lenne szüksége.” (1961; 17, 81)

Éppen ez volt az a pont, ahol az érvelés vakvágányra tévedt, pedig semmi másra nem lett volna szükség, mint arra, hogy pusztá hivatkozás helyett a technika mélyebb megértésére építsen. Állításunkat talán legjobban az utóbbi idézet egy részének „lefordításával” támaszthatjuk alá:

A repülőgép nem repül. Csak azt mondhatjuk, hogy az ember a repülőgéppel jobban repül, mint repülőgép nélkül.

Az űrszonda nem 'repül'. Csak azt mondhatjuk, hogy az ember az űrszondával jobban 'repül', mint űrszonda nélkül.

Pedig a repülőgépről és a rakétáról eddig az volt a benyomásunk, hogy — ha minimálisan is — de mégis „aktívan-önállóan” is viszonyul környezetéhez: repül. „Önrepül”, nem úgy mint a kő, amit elhajítottak, vagy zuhan. Ha következetesek, akkor a fenti állításokhoz jutnak azok, akik csak az ember-technikai tárgy viszonyt veszik tudomásul, de figyelmen kívül hagyják *a technikai tárgy és az ember természeti és technikai környezete közötti viszonyt*; és ide jutnak azok is, akik az első viszonyt jogosulatlanul szembeállítják a másodikkal, vagy a másodikat nem jelentőségének megfelelően kezelik.

Marx gondolatai sem idézhetők rendszeréből kiragadva és gondolatrendszerével szembeállítva. Ha „a gép a technikába tartozik, abba a mesterséges szférába, amit az emberek iktattak önmaguk és a természet közé” — akkor nyilvánvaló, hogy ezzel *három alapviszony* jött létre, melyek közül más-más vonatkozásban más és más lehet a legfontosabb.

A gépek szabadságáról

Néhány rosszul feltett kérdés hosszú időre eltérítette, vakvágányra vitte a vitákat, a kutatást.

„... építhető-e olyan gép, amely túlszárnyalná alkotóját, „okosabb” volna magánál az embernél?” (1964; 5, 157) A fő problémát itt is az jelentette, hogy a gondolkodó gép „okosságát” külön-külön kellett volna megvizsgálni az imént elemzett *mindhárom* viszonyban. Ugyanis az ember—gép, vagy az ember—környezet viszonyban a társadalom érdekei szerint készülő gép „okosságáról” csak úgy beszélhetünk, mint egy termelési eszköz okosságáról, míg a gép—környezet viszonyban már úgy is, mint a környezet urának „okosságáról”. Vagyis tulajdonképpen nem is a gép „okossága” a kérdés, hanem *szabadsága*. Nyilvánvalóvá vált, hogy mennyire *fontos a gondolkodást a szabadsághoz való viszonyában is meghatározni*, a szabadság kategóriáját a gondolkodás definíciójába bevonni.

Az előítéletek forrásairól

A gépi gondolkodás lehetőségével kapcsolatban közismertek a *köztudat előítéletei*. Nem elégedhetünk meg azonban sem a tény megállapításával, sem a leegyszerűsítő naiv magyarázatokkal. Fel kell derítenünk és tudományos bírálat alá kell vonnunk a gépek lehetőségeiről és korlátairól szóló előítéletek *valamennyi* forrását.

„Sok ember ösztönösen tiltakozik ama gondolat ellen, hogy a gép helyettesítheti, sőt felül is múlhatja az embert, nemcsak fizikai, hanem szellemi képességeit tekintve is. Ezt merényletnek minősítik az emberi méltóság ellen... Annak idején az embereknek nagyon nehéz volt elhinni, hogy a Föld nem közép-pontja a világmindenségnek, s a Nap és a csillagok nem körülötte keringenek. Vonakodtak tudomásul venni, hogy Földünk közönséges bolygó, ugyanolyan, mint a többi, s ezekkel együtt kering a Nap körül. Emlékeztetünk arra, milyen nehezen törtek maguknak utat Darwin tanai is, mivel sok embert elrémített az a gondolat, hogy az ember — „a teremtes koronája” — „rokona” lenne a majomnak.” (1964; 5, 162) E szemlélet tehát a gépi gondolkodással kapcsolatos előítéleteket főként *pszichikus* eredetűnek tartja.

Leegyszerűsíti a problémát az az elképzelés is, mely szerint a „Teremtő”-ről és az emberről szóló *vallási dogmák* jelentik az előítéletek egyetlen forrását.

Hiszen kutatók is akadtak, akik a „gépi gondolkodás” kutatási témáját rövid úton a sci-fi tárgykörébe utalták. Eltekintve attól, hogy ezzel az aktussal nem-egyszer rámutattak a témával kapcsolatos tudományos műveltségük legfőbb forrására is, vajon nem az *előítéletek forrását* nevezték-e meg ezzel?

Mit jelent a sci-fi a tudományos kutatás számára, tudománynpszerűsítő funkcióján túl? Egyrészt a hamis tudat egy modern formáját, másrészt egy prognosztikai eszközt, amikor például a tudomány és a technika várható eredményeivel képzelt társadalmi szituációkban gondolati modellkísérletet végez irodalmi formában. Ez így van, annak ellenére, hogy a sci-finek nincs nyilvánosan bejelentett tudományos igénye. Igennel kell tehát válaszolnunk arra a kérdésre, hogy „Szükséges-e bírálni tudományos szempontból a sci-fit?”

A sci-fi-írásokban gyakran nem ugrik ki a különbség az elvi tudományos lehetőségek, a valóságos társadalmi szükségletek és a pusztán fantáziaszülemények között. Így — mivel a reális lehetőségek, illetve szükségletek irreálisakkal keverednek — gyakori, hogy az irreálisak reálisnak, a reálisak pedig irreálisnak tűnnek.

A nyugati sci-fi-irodalomban nagy divat a tőkés társadalom viszonyainak irreális kivetítése a jövőbe vagy egy képzeletbeli robottársadalomba stb. Mivel ennek semmi köze a gépi gondolkodás problémaköréhez, ezért ezek bírálatát az arra illetékesebb társadalomtudományi kutatókra hagyhatjuk.

Asci-fi-írók által a „lehet-e gondolkodó robotot építeni” kérdésre adott válasz egyértelműen „igen”: „... A robotok vagy androidok építésének kérdése ... technológiai jellegű, előre látható tény ...” — írja például Lem. (1974; 28, 172) Számukra csak az a kérdés, miben fog hasonlítani az emberre, és miben fog különbözni tőle? (28, 173) Egyformán magától értetődőnek tartják az „intelligens”, „gondolkodó” számítógép, a munkavégző „gondolkodó robot”, és az emberszerű „android” létrehozását.

Csak hogy, míg az „intelligens számítógép” reális társadalmi *szükségletté válhat* például a döntési, az irányítási tevékenységekben, a „gondolkodó robot” pedig a tudományos kutatás (pl. úrkutatás) számára, vagy a termelés automatizálása során, addig az elismerten antropomorf „android”-ra valószínűleg semmi szükség sem lesz, és így létrehozását a társadalom bizonyára nem fogja támogatni. Sőt még az is meglehet, hogy az első és a második kifejlesztésének — mondjuk évszázadokig tartó — folyamata is megáll valahol új, kielégítendő igények hiányában, vagy esetleg úgy, mint e században a gőzgépek továbbfejlesztése.

Biztosat csak a fejlesztési folyamat kezdetéről állíthatunk. Az iparban és az úrkutatásban már ma is *szükség van* aránylag univerzálisan *programozható*, helyzetváltoztatásra, tárgyfelismerésre és manipulációra képes robotokra. A robotok általános konfigurációját (a vezérlő központot, a kommunikátorokat, a manipulátorokat, a transzlátorokat) és általános „software”-jét (programkészletét, programnyelveit, programozási alapelveit) mindig célszerűen, a felhasználás igényeinek gazdaságosan megfelelő formában és módon fogják kifejleszteni.

A sci-fik tehát ebben a vonatkozásban nem vesznek tudomást arról, hogy az elvi technikai lehetőség csak akkor fog megvalósulni, ha *reális társadalmi szükséglet* is lesz rá. Pontosabban fogalmazva: *gyakran indokolatlanul feltételezik bizonyos társadalmi szükségletek jövőbeli kialakulását, és így bizonyos elvi technikai lehetőségek realizálását.*

Más sci-fikre az *antropomorfizmus* jellemző, például amikor a reális társadalmi igénynek megfelelő gondolkodó robotot jogtalanul felruházzák más emberi tulajdonságokkal is (pl.: szerelmes robot). Különösen olyan pszichikus tulajdonságokat vetítenek ki, melyekben a gondolkodás komoly szerepet játszik ugyan, de amelyek mindazonáltal az élő „gondolkodók” sajátosságai maradnak. Ez analóg azzal, mintha a repülőgépet megalkotása előtt felruházták volna a párház képességével, arra gondolván, hogy egyes élő „repülők” párházában szerepet játszik repülésük.

Sok fantasztikus írás az emberrel azonos szabadságú gondolkodó robotok tetteiről szól, utalva ezzel arra, hogy elvileg nem létezik természeti korlát szabad gép létrehozására: ennek alapján rögtön feltételezik majdani megvalósítását is, figyelmen kívül hagyva, hogy értelmetlensége és veszélyessége miatt a társadalom ilyen gép létrehozását nyilvánvalóan elutasítja.

Tehát, míg a kutatók egy része az ember uralmát hangsúlyozva tagadja a gép—természeti és technikai környezet viszonyt, és így azt, hogy e viszonyban egy gép gondolkodhat, addig az említett írók irreális, „tökéletes” szabadságú gondolkodó robotokat elképzelve, irreális ember—robot viszonyt ábrázolnak. Ebben a vonatkozásban tehát a tudományos kutatásban található az egyik, míg a sci-fikben egy másik véglet, amely egymást erősíti, egymás tévedéseit kiváltja.

A gondolkodó robotok korlátozásának gondolatára jut Asimov az „Én, a robot” című novellakötetében és megfogalmazza a „Robotika Három Törvényét”: „1. A robotnak nem szabad kárt okoznia emberi lényben vagy tétlenül tűnnie, hogy emberi lény bármilyen kárt szenvedjen. 2. A robot engedelmeskedni tartozik az emberek utasításainak, kivéve ha ezek az utasítások az Első Törvény előírásaiba ütköznének. 3. A robot tartozik saját védelméről gondoskodni, amennyiben ez nem ütközik az Első és Második Törvény előírásaiba.” (Idézi 28, 181) Lem bírálja a három törvényt tarthatatlansága, elégtelensége miatt: 1. A robot az események áradatában cselekvésképtelenné dermed arra az időre, míg e törvények alapján messzire előre kiértékeli tettei várható következményeit. 2. Amelyik robot döntéseket hoz, bonyolult helyzetekben sohasem támaszkodhat sem teljes információra, sem arra a meggyőződésre, hogy döntésével senkinek sem okoz kárt. 3. A robot önprogramozó lesz, azaz képes lesz tapasztalatait feldolgozására, tanulásra, addigi viselkedése átalakítására. De semmi garancia nincs arra, hogy jót tanul.

Lem ezzel rámutatott az intelligens robotok tervezésének *alapellentmondására*: a robot „szabadsága” és korlátozottsága gyakran egymásnak ellentmondó követelmény.

Első pillantásra Lem érvei erősebbnek tűnnek és felmerül a kérdés: nem veszélyes-e a társadalom számára — bármilyen jó korlátozó alapelvek esetén is — a korlátozott szabadságú gondolkodó robot? Fontos azonban észrevennünk, hogy ha a „robot” szó helyébe az „ember” szót írjuk, az érvek vagy elvesztik minden erejüket, vagy az embernél már közismert *etikai stb. problémák-ká transzformálódnak*. Vajon miért? Az első két esetben azért, mert az ember aránylag gyorsan képes elég nagy biztonsággal dönteni, és elég jól tudja felmérni, hogy mennyire jó információk birtokában van. De miért ne modellezhetnénk az emberi gondolkodási, döntési folyamatot, és miért ne reprodukálhatnánk azt a robotban? ... A harmadik esetben az embernél garanciát ad az, hogy az alapvető dolgok megtanulása lényegében az emberi tanítás szervezetében (oktatás-nevelés szervezeteiben) történik. De miért kellene a „kész” robotoknak

azonnal munkahelyükre kerülniük, a mesterséges környezet, az „iskola”, a gyári fejlesztő-tanító-tesztelő laboratóriumok sorozata helyett?

Ilymódon a probléma visszavezethető a társadalomtudományokban már közismert — például etikai — kérdésekre. Ezek vizsgálatával nem foglalkozunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy ha a robotok egy fejlettebb technikai generációja már veszélyes lenne a társadalomra, akkor a robotfejlesztés folyamatát a társadalom várhatóan megszüntetné (?).

Persze a gondolkodó robot kifejlesztésének folyamata *elvi* lehetőség, és ma még semmi garanciát nem látunk arra, hogy a fejlesztés nem jut-e el valamikor majd egy olyan közbülső pontra, ahol például a fejlettebb robot előállítása már *értelmetlenné* válik, mert az előállításához felhasználandó munka felülmúlja az általa elvégezhető. (Természetesen, kivételes esetek is lehetnek: ilyen pl. a radioaktív környezetben dolgozó robot.) Gondoljunk csak arra, hogy az alkimisták álma, az aranycsinálás ma már technikailag megvalósítható lenne, még sincs értelme a gyártásnak.

II. A GÉPI GONDOLKODÁS LEHETŐSÉGÉT TAGADÓ FŐBB ÉRVEKRŐL

A gondolkodó robot létrehozásának egy elvileg járható útjáról

A továbbiakban erősen leszűkítjük elemzésünk tárgyát és a robotgondolkodás kifejlesztésének csupán egyetlen — véleményünk szerint *elvileg járható* — útját vizsgáljuk, *mint tervet, és úgy is mint az ellenérvek „tesztelésének” alapját, osztályozásának keretét.* Kötelességünk hangsúlyozni azonban, hogy a mesterséges intelligenciakutatás jelenleg teljesen más utakon jár, és azt, hogy kellő tanulmányozás hiányában semmit sem tudunk és semmit sem akarunk mondani arról, hogy ezeken az utakon nézetünk szerint kifejleszthető-e a robotgondolkodás, hogy ezek az utak szintén elvileg járhatók-e.

Fogalmazzuk meg a robotgondolkodás kifejlesztésének azt a szerintünk elvileg alkalmazható útját, amire most koncentrálni kívánunk. Melyek lennének ennek lépései?

- (1) Valóságfeltáró modellezés segítségével egyre jobban leírjuk és magyarázzuk az emberi agy „elemeit”, struktúráját, belső működését, funkcióit. Ezzel foglalkozik a természetes intelligenciakutatás.
- (2) Kifejlesztünk „agyszerű” számítógépmodulokat (vagyis olyanokat, melyekben az elemek és a struktúra a neuronok és az agystruktúra analógjai, míg a belső működés szervezettsége megegyezik az emberi agyéval).
- (3) Megfelelő alapfunkciók „adottságaival” ellátva a robotokat beépítjük és kifejlesztjük a robotok lehetséges „képességeit”, „ismereteit”, „jártasságait”, „készségeit” és kívánt korlátait, egy *megfelelő* folyamat (oktatás, fejlesztés, tesztelés stb.) útján — hiszen „A géppel szemben nem lehet pontosan ugyanazt a tanítási módszert alkalmazni, mint egy normális gyermekkel szemben . . . Alkalmas módon magántanulónak kell lennie.” (1950; 10,154)

Megkíséreljük bizonyítani, hogy (2) lehetőségének tagadása lényegében (1) lehetőségének elvetését, és azon keresztül a megismerhetőségi tétel tagadását jelenti (és ezzel a többi ismert ellenérvvel találkozunk, melyek mindegyike, így vagy úgy, végeredményben az emberi gondolkodás misztifikálásában gyökerezik).

Már korábban is rámutattunk, de ezen a ponton újra hangsúlyoznunk kell, hogy a fejlesztés folyamatát hosszú távon a társadalom érdekei, igényei, szükségletei determinálják. Éppen ezért *fontos lenne a várható szükségletek feltérképezése is*. Ezzel a kérdéssel azonban csak *negatív* értelemben tudunk foglalkozni (mi nem lesz szükséglet?), annak ellenére, hogy tudatában vagyunk, hogy ezzel eredményként a szándékunk szerinti tudományos-technikai *prognózis* helyett csak tudományos-technikai *utópiát* könyvelhetünk el, mindaddig, amíg a vizsgálat nem épül kellően a technikai fejlődés (fejlesztés) determinánsainak, törvényeinek és mozgatóerőinek ismeretére, amíg nem mutattunk rá a jövőbeli társadalom robotokkal kapcsolatos tudományos-technikai szükségleteinek forrásaira és e szükségletek várható fejlődésére. Mindenesetre a megfelelő ismeretek hiányában felelőtlenség lenne jóslásokba bocsátkozni a robotfejlesztés folyamatának jövőbeli állomásairól, különösen pedig az egyes állomások időbeli távolságáról.

A. SOK HELYÜTT ÁLPROBLÉMÁKKAL, IRREÁLIS CÉLKITŰZÉSEKKEL CSERÉLŐDÖTT FEL AZ EREDETI PROBLÉMA, A GONDOLKODÓ ROBOT LÉTREHOZHATÓSÁGÁNAK KÉRDÉSE

Sokan például azt vizsgálták, vajon létrehozható-e mesterségesen egy tökéletes emberi agy, vagy tovább menve feltették a kérdést: „Van-e elvi lehetősége a mesterséges ember megalkotásának a szó igazi értelmében?” (1964; 5, 149) Majd hibás és elégtelen alapról arra a végkövetkeztetésre jutottak, „... hogy a mesterséges ember megalkotásának lehetősége ellen felhozott ... utolsó biológiai érv is tarthatatlan” (1964; 5, 173), hogy aztán ismét kérdezhessenek: „De vajon az ilyen hallatlanul bonyolult gépnek minden tette valóban emberi lesz?” (1964; 5, 209)

Ez így álprobléma. Ti. ezek az érvek úgy tesznek, mintha a kérdés az embernek mint társadalmi lénynek a helyettesítése volna. Holott valójában egészen másról van szó: a kérdés csupán az embernek mint a termelési folyamat részének egyre nagyobb mértékű gépekkel való helyettesítésének a lehetősége. Nem csoda, hogy a rosszul, irreálisan feltett kérdések vonalán haladva egyesek eljutottak a „gépi társadalom” álproblémájáig.

B. A GÉPI GONDOLKODÁS LEHETŐSÉGE ELLEN ÉRVELŐK EGY RÉSZÉ FIGYELMEN KÍVÜL HAGYTA, HOGY A JÖVŐBELI SZÁMÍTÓGÉPEKNEK ÉS ROBOTOKNAK MÁS SZERVEZETTSÉGI ELVEI IS LEHETNEK, MINT A MAI KÖZISMERT SZÁMÍTÓGÉPEKNEK

Az ellenérveket nagyon gyakran az emberi gondolkodás és a mai számítógépek tulajdonságainak összehasonlításából nyerték, ennek alapján sorolták fel a gép számára megoldhatatlannak ítélt feladatokat. Valójában azonban a különbségek zöme csak a tegnap vagy a jelen számítógépének korlátaival függnek össze: ezért cáfolatukkal nem érdemes foglalkoznunk. Ezzel kapcsolatosan helyesen állapították meg: „... a modern tudomány és technika előtt annak a lehetősége merült fel, hogy az az emberi értelem egész sor funkcióját a gépnek adja át ... ebben az irányban a reális lehetőségek feltárása és az új lehetőségek felhasználásának kísérletei sokkal eredményesebbek, mint a gépek alkalmazási határaitra vonatkozó megalapozatlan megállapítások deklarálása.” (1960; 14, 237)

Nem foglalkozunk azokkal az érvekkel sem, melyeket a természetes intelligenciakutatás közismert eredményei nyilvánvalóan cáfolnak:

A programkezelés elvéről

A legtöbb ellenérv — a jelen számítógépének programtárolási alapelvére gondolva — az algoritmus szükségességére épített. A gép — hangsúlyozták — csak előre megadott utasítássorozatot, szigorú, merev program szerint működhet. Azt teszi, amit programja diktál. A gép számára az ember céljait megtestesítő program, algoritmus szükséges. A gép tevékenysége az ember koncentrált gondolata (a program) által előre determinált, hiszen a *programozás időben megelőzi a program futását*. Gondolkodó gép azért nem lehetséges, mert nem tudjuk az emberi agy végtelen sok funkcióját formalizálni és így programmal előre megadni a gép számára. „A gépet ember alkotta, s csak azt teheti, ami programjában szerepel.” (1964; 5, 207) „... valahányszor megváltozik a feladat jellege, a programokat is meg kell változtatni”. (1961; 25, 304) „Lehetetlen olyan szabálygyűjteményt összeállítani, amely leírná, hogy egy ember bármiféle elképzelhető körülmények között mit csináljon.” (1950; 10, 147) „A helyes kérdésfeltevés tehát nem az, hogy tudnak-e a gépek gondolkodni, hanem: milyen műveleteket lehet a gépre programozni?” (1965; 7, 117)

A fentiekkel kapcsolatban véleményünk röviden a következő: bár a programnak valóban léteznie kell, mielőtt futna, ebből nem következik, hogy a programot az embernek kell létrehoznia, hiszen az *keletkezhet magában a gépben is*, más gépi tevékenység, más programok futása során.

A tanulás lehetőségéről

A *számítógépekre* vonatkozóan 1953-ban már nyilvánvaló volt, hogy „... nincs elvi oka annak, miért ne állíthatnánk össze olyan programot, ami — ha egyszer a gépben elhelyeztük — ne tudná önmagát határozatlan ideig módosítani és kiterjeszteni.” (1953; 11, 710) De úgy gondolták, hogy „... az ilyen program csak azt teszi lehetővé, hogy a gépet olyasmire tanítsuk meg, ami a programozó tudatában már létezett, akkor, amikor a programot konstruálta”. (1953; 11, 172) „... olyan általánosított tanulási program volna kíváncsú — írták —, amely képessé tenné a kezelőt arra, hogy a gépet tetszés szerinti dolgokra megtanítsa, tekintet nélkül arra, hogy a választott dolgokra eleve gondolt-e vagy sem. Azt hiszem, hogy az ilyen program nem egyszerűen csak a fenti egyszerű tanulási programnak a részletesebb kidolgozását jelentené, hanem teljesen új elvekre kellene támaszkodnia. Az ilyen program a tanulási folyamat előrehaladásával feltehetően módosítaná és kiterjesztené önmagát.” (1953; 11, 173) És bár igen pontatlanul, de átfogalmazták Turing 1950-es sejtését: „Ha ilyen programot lehetséges volna kidolgozni, akkor a gépet körülbelül úgy lehetne tanítani, mint ahogy a gyermekeket is tanítják.” (1953; 11, 173)

Furcsa eljárás volt ezután a számítógép *programozására* utaló megállapításból („... a gép csak akkor tud programot kidolgozni önmaga számára, ha már eleve beletervezik ezt a tulajdonságot” (1961; 19, 125)) *minden gépre* levonni a következtetést: „A gép eredeti programja — habár csak absztrakt lehetőségek alakjában — *tartalmazza* mindazokat a programokat, amelyeket

a gép a továbbiakban 'önállóan' fog kidolgozni magának." (1961; 19, 125 — Kiemelés tőlem — G. A.)

Ez utóbbi ítélet is „lefordítás” útján szembesíthető leghatékonyabban a valósággal: „A csecsemő — habár csak absztrakt lehetőségek alakjában — már tudja mindazt, amit a továbbiakban megismer, megtanul.”⁴ Nyilvánvaló, hogy nem erről van szó, hanem arról, hogy a csecsemő rendelkezik — szakkifejezéssel élve — a (tanító nélküli) *tanulás* képességével, és születése után olyan környezetbe kerül, amelyben megkezdődik tanulása, sőt ahol őt (indirekt vagy direkt formában) tanítani kezdik. De akkor a gondolkodó robottal kapcsolatban is *hasonló* kérdést szabad és kell is feltennünk! Létrehozható-e egy gépben a tanító és az emberi programozás nélküli tanulás képessége, és erre építve megszervezhető-e a robot tanítása-fejlesztése-tesztelése?

„A ... következő kételyek — írták — a gépek tanulási képességére vonatkoznak ... Ha a mechanizmusokban nem alakítható ki igazi feltételes reflex, akkor szó sem lehet tanításukról. Ennek csak bizonyos látszata teremthető meg.” (1964; 5, 166) „... technikai rendszerekben kétségtelenül modellezhetők a tanulási folyamat, a tapasztalatszerzés bizonyos mozzanatai”. (1961; 17, 84) „Azok az 'öntanító' gépek, amelyek 'tanulnak' eredményeikből és hibáikból, csak azért tehetik ezt, mert tervezőjük betervezte szerkezetükbe azt, hogy leegyszerűsítik a feladatok megoldását, elhagyjanak feleslegesnek bizonyult lépéseket stb.” (1961; 18, 96)

Kétségtelen, hogy a tanulás képessége a „kibernetikai állatokban” minimális, „bedrótozott”, míg a közismert számítógépek „hardware”-jéből teljesen hiányzik, de „software”-jébe sok minden bevihető. Sokfajta *technikai „tanulórendszert”* hoztak már létre, de mindegyikre jellemző feladathoz igazítottasága — a célorientáltság — és az, hogy bennük a tanulásnak mindig valamilyen célja van.

E rendszereket *durván* a következőképpen osztályozhatnánk:

tanulásuk:

bedrótozott-programozott-program nélküli
tanító nélküli-tanító általi

a tanító, ha van:

predeterminált: bedrótozott
feladatosztályra programozott
feladatonként újra programozandó
gépen belüli — gépen kívüli (ember, gép, folyamat stb.)

a tanítás, ha van:

működést megelőző tanítási szakasszal
működéssel összefonódva

De vajon rendelkeznek-e az ilyen rendszerek a *gondolkodás kifejlesztéséhez, folyamatához valóban szükséges tanulásképességgel*? Ezt mindig egyedi vizsgálattal kell eldönteni a következő elv szerint:

⁴ A szöveggörnyezet indokolja a fizioológiai értelemben elfogadhatóbb „képes mindarra” fordítás helyett bekerült — de pedagógiai-pszichológiai értelemben teljesen elfogadhatatlan — „tudja mindazt” fordítást.

Az a kijelentés, hogy egy technikai rendszer megtanult valamit, nem implikál semmit a *jövőbeli* tanulási képességére vonatkozóan. Jövőbeli tanulási képességére csakis akkor következtethetünk, ha ezt szervezettsége, például *belső törvényszerűségei garantálják*. Ha erre *semmi garancia nincs*, akkor nincs alap az indukcióra (szemben a behaviourista következtetésekkel). Szerintünk az általunk megadott robotfejlesztési út *azért nyújt ilyen garanciát, mert az emberi agy elemeinek, struktúrájának, szervezettségének, működésének, a működés funkcióinak valóságfeltáró modellezésére épül*.

Annak tagadása, hogy az agyi funkciók modellezése lehetséges, előbb-utóbb a modellezhetőségi tétel és azon keresztül a megismerhetőségi tétel tagadásához, vagy pedig a tanulás misztifikálásához vezet. És ugyanezt kell válaszolni a „fiziológiai érvekre” is, amikor azt hozzák fel a gondolkodó robot lehetősége elleni *elvi* korlátként, hogy a modellekből, a gépekből hiányzik az afferens szintézis, az akció-akceptor, vagy az első és második jelzőrendszer.

A fiziológiai ellenérvekről

„A gépben még a környező világnak azok a konkrét képei sem jöhetnek létre, amelyek — az érzékszervek munkája következtében — még a minimálisan fejlett idegrendszerrel rendelkező állat agyvelejében is nap mint nap létrejönnek. A gép nem rendelkezik a valóságnak sem első, sem második jelzőrendszerével, amelyek az érzékszervek közvetítésével visszatükrözik a környező világot, a realitást...” (1961; 25, 298)

Anohinnak például igaza volt, amikor azt mondta, hogy „A feltételes reflexes reakciókat utánzó modellek még távolról sem hasonlítanak a valódi feltételes reflexre, ha konstrukciójuk során nem veszik figyelembe a két alapvető jelentőségű folyamatot: a) az afferens szintézis folyamatát, és b) az akció eredményeinek „értékelő” apparátusával szolgáló akció-akceptor kialakulását” (1961; 24, 289), de lényegében az emberi agy modellezhetőségét tagadta, amikor ezt 1961-ben *elvi* akadálnak állította be: „Fel lehet-e vajon építeni a gépet úgy, hogy viselkedése a helyzeti és indító behatások szintézisétől függjön? Mindenesetre ez az első, ha nem is az utolsó nehézség a feltételes reflex utánzásában...” (1961; 24, 286) „... az agyvelőben még az akció megvalósulása előtt létrejön a végrehajtandó akció értékelésére szolgáló apparátus. Véleményünk szerint ez a feltételes reflex modellezésének második elvi akadálya...” (1961; 24, 287)

Ma már nyilvánvaló, hogy amire Anohin rámutatott, és amit akció-akceptornak nevezett, nem más, mint az agybeli rutinok igen speciális operációs-rendszerének egy input-output funkciójú suboperációs rendszere (az ilyen speciális operációsrendszer valószínűleg egy hierarchikussá szerveződött rendszer, amely összefonódva, paralel dolgozik az általa kezelt alrendszerekkel, rutinokkal stb.). Ezeknek a rendszereknek a valóságfeltáró modellezésével még ma is csak nagyon az elején tartunk. De már az eddigi eredmények is nyilvánvalóvá teszik, hogy semmi jogunk kételkedni (valóságfeltáró) modellezhetőségükben, megismerhetőségükben.

És vajon miben kételkedett a következő szerző? A második jelzőrendszer valóságfeltáró- vagy tervmodellezésében? „Előre látható, hogy a kibernetika jelentős sikereket fog elérni az elemi idegrendszeri tevékenység szintjén, sőt a magasabb rendű idegtevékenység két alsó szintjén, a feltétlen reflexek és az első jelzőrendszer szférájában lejátszódó egyes idegfolyamatok modellezésében.

De meglehetősen kétkedéssel szemléljük néhány kibernetikusnak azt a törekvését, hogy a valóság második jelzőrendszeri visszatükröződését is felhasználja a gépekben.” (1961; 23, 236) Vajon abban kételkedett-e, hogy *modellezhető — és így megismerhető — az a döntő szerep, melyet az ember munkatevékenysége, a második jelzőrendszer kialakulása, az emberi beszéd játszott az emberi agy „hardware” szervezettségének és operációsrendszerének átszervezésében?* Vagy talán abban, hogy a robotfejlesztők felhasználhatnak valamifajta nyelvet — esetleg éppen valamely emberi nyelvet — arra, hogy segítségével a műhelyben elkészült robot megfelelő operációs rendszerét a laboratóriumban, megfelelő folyamat során, alapvetően *átszervezzék?*

A logika lehetőségéről

Gyakran a mai számítógépek „logikájára” utalva tagadták a robotgondolkodás lehetőségét, azzal, hogy ezeknél a gépeknél hiányzik a logikai műveletek lehetősége. Az „... önműködő gépek által felvett és leadott információ — érveltek — nem más, mint a tények más alakban való reprodukciója, ami *általánosítás nélkül, a jelenségek lényegébe való behatolás nélkül* megy végbe. Igaz, általánosítás is történhetik, de csak akkor, ha az ember már előzőleg, a gép, illetve az automata megtervezésekor elvégezte az általánosítást (azaz, *beletervezte*’ ...)”. (1961; 19, 120)

A szerző annyira nyilvánvalónak tartja, hogy az általánosítás képessége csak tervezés útján érhető el, hogy — következetességet feltételezve — mármár várjuk azt a kijelentést is, hogy: „Az embernél általánosítás is történhetik, de csak azért, mert a Teremtő már előzőleg az ember tervezésekor elvégezte az általánosítást.” Persze az idézett részlet szerzője is nagyon jól tudta, hogy *az emberi általánosító képesség* hosszú fejlődési folyamat során és eredményeképpen jött létre és több formában objektiválódott, így például az eszközökben, a nyelvben, az emberi agy szervezettségében. Sőt minden kutató tudta azt is, hogy a gondolkodásnak ez az eleme — az általánosító képesség — valójában nem ragadható ki és *nem vizsgálható elkülönítve néhány más elemtől, amellyel összefonódik*. Mégis a *szétválasztás* szinte kivétel nélkül minden ellenérvre jellemző.

Klaus például úgy vélekedett, hogy „a gép képes dedukcióra, vagyis általánosból egyesre következtetni, de nem képes más típusú logikai következtetésekre, indukcióra, analógiára és hipotézisre”. (5, 179 utalása)

Mások a fogalomalkotást vizsgálták rendszeréből kiragadva, olyan szemlélettel és gondolatmenettel, melyet kötelességünk bírálni, függetlenül attól, hogy a hibás gondolatmenettel gyakran helyes eredményre jutottak egy-egy konkrét számítógép, programcsomag vagy automata „fogalomalkotásával” kapcsolatban:

Egyrészt figyelmen kívül hagyták a gondolkodó robot és az ember technikai-természeti környezete közötti viszonyt: „... a fogalomalkotás, a gondolkodás olyan folyamat, amely egy társadalmi-történeti lénynek, az embernek a sajátossága, viszont nem tulajdonsága az automatának, mely nem más, mint munkaeszköz”. (1961; 17, 73) Másrészt megmutatván a vizsgált logikai folyamat (pl.: fogalomalkotás, indukció, dedukció stb.) gépbeli reprezentációját (pl.: programrészlet, kód stb.), a megkülönböztetést az anyagi alap oldaláról befejezettnek tekintették. „... vajon elégséges alapot nyújt ez [a logikai folyamat gépbeli reprezentációjának kimutatása] ahhoz, hogy azt állítsuk: a

gép által megjelenített szimbólum, vagyis a gép bizonyos állapota *fogalom?* természetesen nem.” (1961; 17, 69)

Valóban a *ma* létező gépek esetében gyakran elégséges alap a *belső reprezentáció felmutatása* ahhoz, hogy azonnal megállapíthassuk, *mennyire korlátozott az a funkció, amire a gép képes*. Azonban el kell utasítani ezt a módszert, mint a logikai folyamat lehetőségének általános vizsgálati (tagadási) elvét, hiszen ezt alkalmazva a *természetes intelligenciakutatás néhány éven belül bebizonyíthatná, hogy az ember sem gondolkodik*. Arra gondolunk itt, hogy néhány éven belül *felmutatható a logikai folyamatok neuronhálózati reprezentációja*, vagy talán érthetőbben, *az emberi logikai folyamatok fiziológiai alapja*. Vajon abból, hogy az emberi gondolkodás feltáruló idegfiziológiai alapjai — mint hordozó folyamatok — különböznek az általuk hordozott, a tőlük elválaszthatatlan, de specifikus struktúrát, specifikus törvényszerűségeket mutató logikai folyamatoktól — arra kell-e következtetni, hogy végül is csak bizonyos anyagi-agyi-fiziológiai másodulásokkal van dolgunk, amelyek nem engednek utalni gondolkodási folyamatok jelenlétére?

Itt értjük meg, hogy a *gondolatmenet hibája végső soron a gondolkodási folyamat elválasztása anyagi alapjától*, a gondolkodási folyamat egyfajta misztifikációja. A világnézeti következetességgel összefüggő módszertani következetességet joggal várhatjuk el gépek vizsgálatakor is.

C. AZ ELLENÉRVEK JÓ RÉSZÉ AZ ÉLŐK ÉS A GÉPEK KÖZÖTTI ELVI
KÜLÖNBΣÉGET MISZTIFIKÁLJA A VULGÁRMATERIALIZMUS ELLENI
HARC NEVÉBEN

Némely írásban a számítógépek tulajdonságait elemezve homályosan arra *célozgatnak*, hogy gondolkodó robot azért nem létezhet, mert az az élő visszavezetése lenne az élettelenre, a mechanikaira. Például a számítógép néhány tulajdonságának bemutatása után feltették a kérdést: „De vajon ez a legcsekélyebb mértékben is indokoltá teszi-e azt az állítást, hogy a számológép vagy akár valamilyen bonyolult termelési folyamatot szabályozó gép tevékenysége analóg az emberi agyműködéssel? Természetesen nem. Aki a felületi hasonlóságokon túl, a dolog érdemét tekintve akar párhuzamot vonni a gépek és az élő szervezetek között, az tulajdonképpen több évszázaddal rángatja vissza a tudományt — abba az időbe, amikor még a mechanikus materializmus volt uralmon ... a magasabbrendű mozgásformákat nem lehet az alacsonyabbakra redukálni, ez a felfogás visszaveti a tudományt a fejlődésben.” (1961; 23, 230)

Vajon e szerint a repülőgép, a traktor, vagy mondjuk a hajó megalkotásával alacsonyabb rendű mozgásformára vezették vissza a madarakat, a lovat, a halakat? Vagy másképp mondva, ezekkel a technikai alkotásokkal visszavezetik az élőt az élettelenre?

A technikai kibernetika nem a természet magyarázatával foglalkozik

A kibernetikusok — olvashattuk — „... a közeljövő gépének modelljéül használják fel az agyat. Nem ez az első kísérlet arra, hogy a gépek struktúrája és működése révén magyarázzák meg az agy funkcióit.” (1961; 25, 291) Roszszallásának alátámasztására szerzőnk Engels ma is helytálló, lényegében a gondolkodás funkciójellegét, társadalmiságát hangsúlyozó, a redukcionista

hibát elvető gondolatát idézte: „Egyszer bizonyára sikerül majd a gondolkodást kísérleti úton az agyban végbemenő molekuláris és vegyi mozgásokra visszavezetni, de vajon kimerítettük ezzel a gondolkodás lényegét?” (Idézi 25, 292) Ezután az idézetet „leferdítette” a számítógépre: „E gépek természetüknél fogva egyáltalán nem tarthatnak igényt arra, hogy kimerítsék a gondolkodás lényegét, választ adjanak a filozófia alapvető kérdésére: hogyan hozza létre szakadatlan és sokrétű fejlődésében az anyag a tudatot, a különleges módon szervezett anyag tulajdonságát.” (1961; 25, 292)

Vajon mit akarhatott mondani? Talán azt, hogy a repülőgép létrehozása agyafúrt kísérlet arra, hogy a gépmadarak struktúrája és működése révén magyarázzák meg a természetes madarakat? Vagy talán úgy gondolta, hogy van aki komolyan veszi azt, hogy (1) a traktor és az autó kimeríti a biológiai értelemben vett lóság lényegét, azon túl is, hogy kimeríti az „igavonóság” lényegét? (2) a hajók és tengeralattjárók választ adnak a halak fejlődéstörténetére? Bizonyára nem ezt kívánta hangsúlyozni, mert ha csupán ezt akarta volna elmondani a számítógép és az emberi gondolkodás esetében, valószínűleg nem fordult volna Engelshez.

Talán csak a valóban *rossz modelleket akarta bírálni*? „A külföldi kibernetikusok műveikben az agy, a tudatszervek működését gyakran analitikus számítóberendezésként fogják fel, ami erősen vitatható... Nemesak a mérnökök és a matematikust zavarja meg, hanem a biológia és pszichológia kutatóját is, mert visszatéríti a XVIII. századi mechanikus szemléletbe.” (1961; 25, 294)

Sokkal valószínűbb azonban, hogy az elem-struktúra-funkció összefüggéseire akart utalni Engels idézésével. Hiszen két oldallal később már egy erre az összefüggésre épülő *eljárással* utasítja el egy „újfajta” számítógépmemória alapelvét azzal, hogy az „...képtelen megmagyarázni a magasabbrendű agyközpontokban lezajló bonyolult reakciókat”. (1961; 25, 296) Ez a gondolatmenet akár a gépi gondolkodás lehetetlenségének bizonyítására is felhasználható. *Az érvelés hibája nyilvánvaló: alaptalanul feltételezi, hogy azonos funkciója csak azonos struktúrájú, azonos elemekből álló rendszernek lehet.* Ilyen korlát azonban nincs sem a technikai és az élő, sem a technikai és technikai viszonylatban. Jó példa rá a repülő és a madár, vagy a mechanikus szorzógép és az elektronikus zsebszámítógép.

Vajon hova vezet a technikai kibernetika specifikumainak figyelmen kívül hagyása? „Ha akceptáljuk azt, hogy a géptervezők laboratóriumaikban gondolkodó anyagot, elektronikus agyat állítanak elő, elhagyva ebből a „főlölegeset” (!), akkor egyszerű analógia útján oldódna meg az egész emberiséget foglalkoztató probléma, hogy hogyan hozza létre az anyag a maga végtelen fejlődése során a tudatot.” (1961; 25, 305) Nyilvánvaló, hogy ettől nem kell félni. A repülő sem oldotta meg a madár fejlődéstörténetének problémáját és a traktor sem a loét. *A létrehozott technikai nem magyarázza sohasem a létező élő*t, egyik mellékeredménye *csupán* az lehet, hogy működtetése során *az ember új ismeretekhez juthat*, illetve elvégezheti az azonosítás és megkülönböztetés megismerési műveletét. Valóban „az automaták és számítógépek legújabb fejlődése olyan messzire vezetett, hogy a tervezés és üzemeltetés során nyert tapasztalat gyakran útmutatásokat ad az idegrendszer működés racionális magyarázatának megértéséhez”. (1958; 13, 206)

Valóban ellentmondásban áll-e a gondolkodó robot lehetősége a marxizmus klasszikusainak egyes tételeivel?

Az érvelések során néhol Marx gondolatára próbáltak támaszkodni: „... a munkában alakul, formálódik ki maga az ember, mint aktív, a világot átalakító társadalmi lény, a munkában tökéletesednek érzékszervei és fejlődnek ki szellemi erői”. (1961; 26, 298) Ez természetesen igaz, de ezt a megállapítást egyesek a gondolkodó robot lehetetlenségének alátámasztására kívánták felhasználni. Így például kijelentették: a matematikus agymunkája csak a munka, az igazság keresésének folyamata, a természeti erők leigázására irányuló törekvés során születhet meg — és így mindez sohasem lehet a gép tulajdonsága. Ez a kijelentés pontosan ugyanúgy igaz, mint az, hogy „A repülés képessége csak biológiai folyamatban születhet meg”. Egy kérdés az, hogy hol és hogyan születhet meg, alakulhat ki először valami; de más (és ugyanakkor összefüggő) kérdés az, hogy elvileg megismerhető-, modellezhető- és technikai-ként reprodukálható-e ez a valami. Vajon az első kérdésből kiindulva a második kérdéssor melyik elemét tagadta a szerző? A dolog reprodukálását, vagy netán modellezhetőségét is? Akár így, akár úgy történt, végső soron megismerhetőségét kérdőjelezte meg.

Gyakran Lenin *betűjét* idézték kiragadva gondolatrendszeréből: „A gondolat az agyvelő funkciója, s ahol nincs agyvelő, ott nincs gondolat” (1961; 17, 73), és eközben elfelejtették, hogy a „Materializmus és empiriokriticismus” érintett fejezeteiben egyáltalán nem a gondolkodó robot lehetőségét vizsgálta Lenin: csupán annak kimutatására törekedett, hogy az „Agyával gondolkodik-e az ember?” kérdésre adott tagadó válasz szaktudományosan tarthatatlan és kaput nyit a szubjektív idealizmusnak, a fideizmusnak. Azaz le kellett rombolnia a gondolkodás, az érzetek újkeletű misztifikációit, rá kellett mutatnia az érzékelőapparátus, az idegrendszer szerepére, a gondolkodás szervére, meg kellett különböztetni az anyagra általában jellemző visszatükröző-tulajdonságot a magasrendűen szerveződött agy funkcióitól, *ki kellett mutatni, hogy a gondolat elválaszthatatlan magas szervezetségű anyagi szervétől, amelynek funkciója. Lenin csakis ebben az értelemben állította és csakis így bizonyította — mert csakis így bizonyíthatta —, hogy ahol nincs agyvelő, ott nincs gondolat.* Ez azonban egyáltalán nem zárja ki a robotgondolkodás szervének, egy „technikai agyvelőnek” a lehetőségét.

A természetes eredeti és technikai célú reprodukciója

Voltak, akik az anyagcsere-, a szaporodásképeség- vagy a műszaki önfejlődésképeség hiányát hozták fel érv gyanánt, és nem lehet tudni, hogy a mesterséges ember vagy a gondolkodó robot lehetősége ellen. Például: „A gépnek egyetlen láncszeme, egysége, eleme sem képes önmagát fejleszteni és tökéletesíteni.” (1961; 19, 121) Ha a fenti érv a gondolkodó robot lehetősége ellen szól, akkor tökéletesen megfelel annak az állításnak, mely szerint: Mesterséges repülés nem létezhet, mert a repülőgép nem rendelkezhet az anyagcsere-, a szaporodásképeség, illetve a műszaki önfejlődésképeség tulajdonságaival!

A korábban említetteken kívül mások is *figyelmen kívül hagyták a gondolkodás funkciójellegét*, azt, hogy éppen ezért ilyen funkciója megfelelő technikai elemekből álló, megfelelő technikai struktúrájú technikai rendszernek is lehet. „... a fiziológiai funkció általában, következésképpen a magasabb idegműködés fiziológiai funkciója is, szorosan összefügg a formával (a jelen eset-

ben az agyszövet meghatározott morfológiai struktúrájával), s ezért — ha a felsőbb idegműködés „mechanizmusának” bizonyos funkcióit reprodukálni akarjuk az elektronikus gépben — az agyszövet meghatározott morfológiai, citológiai felépítését is reprodukálni kell a fizika, a kémia, az elektronika eszközeivel”. (1961; 26, 315) Vagy: „... elsősorban azt a tényt kell hangsúlyoznunk, hogy a gép alkotó elemei *minőségileg* különböznek az agy alkotó elemeitől, a neuronoktól”. (1964; 5, 209) Vagy: „... hogy a mesterséges agy ugyanúgy funkcionáljon, mint a természetes, ahhoz az szükséges, hogy elemei, alkotórészei is ugyanúgy funkcionáljanak, mint a természetes agy elemei, a neuronok. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a mesterséges és természetes neuronok minden fizikai, kémiai és egyéb tulajdonsága egyforma. Következésképpen, ha olyan gépet akarunk alkotni, amely ugyanúgy működik, mint az agy, akkor azt olyan anyagokból kell előállítanunk, amelyek rendelkeznek ezekkel a tulajdonságokkal; nem elektroncsövekből vagy félvezető elemekből, hanem magas szervezettségű fehérjeanyagokból, amelyekből a természetes agy is összetevődik.” (1964; 5, 213)

Akadtt, aki a nyomaték kedvéért még ezt az érvet is megtoldotta: „... ha sikerül is beépíteni ... „élő” egységeket a gépekbe (pl. „memória” vagy „értékelés” céljára), akkor sem emelkedhetnek ezek minőségi tekintetben az agyműködés színvonalára”. (1961; 19, 126)

Nem hisszük, hogy bárki is komolyan venné azt, hogy ha a repülés bizonyos funkcióit *reprodukálni* akarjuk, akkor a madár morfológiai, citológiai felépítését is reprodukálni kellene. A repülőgépet és a traktort is anélkül hozták létre, hogy reprodukálni kellett volna mondjuk a pihe, a pata, az izomzat, a szárny vagy bizonyos szervek morfológiai, citológiai felépítését. A gondolkodó robot esetében, az emberi agy vonatkozásában sem ez lesz a feladat. Amit fiziológiai alapjából reprodukálnunk kell az a *szerveződétség és a szervezhetőség*

Természetesen a következő állítások is hamisak: Repülő csak akkor lehetséges, ha a szárnyak minden fizikai, kémiai és egyéb tulajdonsága meg egyezik a madaréval. Ha repülőt akarunk, akkor élő szárnya kell legyen. Ha traktort akarunk, akkor élő *lábakon* kell járnia. Ha hajót akarunk, akkor élő uszony kell hozzá.

A gondolkodás funkció így módon élő elemhez, vagy élő struktúrához, vagy élő rendszerhez való kötése — annak ellenére, hogy a mai napig és a közeljövőben is az egyetlen ismert gondolkodó az ember — *indokolatlan*. A gondolkodásképesség lehetősége nem csupán a sajátosan szervezett élő anyag attribútuma. A fentiekben bemutatott tévedések pedig elkerülhetők lettek volna, ha a skolasztikus hozzáállás helyett figyelembe vették volna, hogy a *technikai igazság kritériuma a technika gyakorlata, pontosabban az ember technikai gyakorlata*.

Azok a megdöbbenő világnézeti következtetések, amivel néhol a technika elvi korlátait és lehetőségeit kezelték; ma is indokolttá teszik, hogy a dialektikus materializmus továbbfejlesszen, konkretizáljon, elméletté szervezzen, kialakítson egy olyan „*technikafilozófiát*”, mely a tudományos-technikai forradalom szükségleteinek, eredményeinek, problémáinak megfelelően nemcsak a technika társadalmi mozgásáról szólna, de *tartalmazná a technikai mozgásokról szóló nézetek rendszerét is*.

Ebben a vonatkozásban a legnagyobb a bizonyítási teher. Itt különösen nem áll módunkban részletesen bizonyítani, csak bizonyítási utakat, alapelveket jelölhetünk ki. Már csak azért is, mert az emberi gondolkodásnak igen sok specifikuma van („marad meg” — lásd később), és 100 bizonyítás után újabb 200 „ellenérvet” lehetne konstruálni.

„Az emberi tevékenység — olvashattuk — mindig sokrétűbb, egyetemesebb és alkotóbb jellegű volt és lesz. A mindentudó, egyetemes robotgép utópia.” (1961; 22, 215) „Csak a kibernetika, a technika és a fiziológia közös erőfeszítéseivel, az önvezérlő rendszerek működésének tapasztalatai alapján és az agyműködés mechanizmusainak feltárása (többek között éppen kibernetikai módszerekkel történő feltárása) alapján tisztázhatjuk azt a kérdést, hogy az agyvelő információ-feldolgozó funkciói és sajátosságai közül melyek azok, amelyek csak őreá jellemzők, s melyek azok, amelyekben más kibernetikus rendszerekkel osztozik.” (1961; 17, 85)

A technika fejlesztése megszünteti, illetve meghagyja a természetes specifikumait

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogyan, milyen úton határozzuk meg az emberi gondolkodás (a továbbiakban G) specifikumait az általunk vizsgált úton ki-fejleszthető robotgondolkodással szemben:

(1) Tegyük fel, hogy G-vel legalábbis együtt járnak a $T_1, T_2 \dots T_n$ tulajdonságok. (Például: alkotás-képesség, kérdésfeltevés képessége, kritika képessége stb.)

Legyen T az előző tulajdonságok valamelyike. A következő lépéseket minden T-vel végrehajtjuk.

(2) Feltárjuk T és G kapcsolatát, T szerepét G-ben.

(Például: érzelmek és szenvedély kapcsolatát az emberi gondolkodással.)

(3) Megvizsgáljuk T reprodukálását: Szüksége van-e rá a társadalomnak mint gépi funkcióra? Mi az, amit nem akarunk reprodukálni T-ből? stb. A reprodukált T-t jelöljük R-rel.

(Például: Megvizsgáljuk, hogy szüksége van-e a társadalomnak a „gépi erkölcsre”, és a „gépi erkölcsöt” a következő vizsgálatok idejére R-rel jelöljük.)

(4) Összehasonlítjuk, hogy R mennyire egyezik az eredetivel, T-vel. A különbség — legalábbis egyelőre — T specifikuma *marad* (!!!)

(Például: Összehasonlítjuk, hogy a „robot tanulásképesége” (R) mennyire egyezik az eredetivel, az emberi tanulásképeséggel. A különbség az emberi tanulásképeség specifikuma marad.)

(5) Megvizsgáljuk, hogy ha az eredeti T helyett a „robotgondolkodásban” R van, akkor — figyelembe véve a gondolkodás tényének *objektivitását* (lásd ott) — joggal nevezhetjük-e a tevékenységet a robot gondolkodásának.

(Például: Megvizsgáljuk, hogy a csak „gépi tudattal” rendelkező robot szellemi tevékenysége joggal nevezhető-e gondolkodásnak.)

A robotgondolkodás és a „robottudat” kapcsolatának problémája

A leggyakoribbak voltak a *gépi tudat* lehetetlenségére vonatkozó érvek. De melyek az emberi gondolkodásnak a tudattal való legfontosabb összefü-

gégei? Ezt érdemes felidézni az olyan ellenérvek cáfolatának előkészítéseként, amelyekhez úgy jutottak, hogy összekeverték az emberi tudat különböző vonatkozásait, a tudat kategóriájának különböző absztrakciós fokait. Egyvalami ugyanis az emberi tudat, mint *fiziológiai jelenség*, fiziológiai folyamat (melynek egyfajta időleges zavara, hiánya például az eszméletlenség); másvalami *pszichikus értelemben*, ahol például a pszichikus tevékenységeket szokták „tudatos”-nak, illetve „tudattalan”-nak nevezni, és megint más, mint *társadalmi jelenség*, mely — nagyrészt, de nem kizárólagosan — filozófiai vizsgálatok, megállapítások, absztrakciók tárgyát képezi. Sőt mint társadalmi jelenségen belül is más az egyéni és a társadalmi tudat.

Az egyes emberek gondolkodásának és tudatának kapcsolatát — mint fiziológiai, pszichikai jelenséget — még ma sem tudjuk kielégítően magyarázni. Turing ennek alapján jelenthette ki: „Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha véleményem szerint nem volna rejtély az öntudattal kapcsolatban. Így például van valami paradoxon az öntudat lokalizálásának bármely kísérletében. De nem hiszem, hogy ezeket a rejtélyeket szükségszerűen meg kell oldani, mielőtt választ tudnánk adni arra a kérdésre [azaz az öntudat természetére], amellyel ebben a tanulmányban foglalkozunk.” (1950; 10, 140) Turing véleményével persze nem érthetünk egyet, hiszen nyilvánvaló, hogy a tudat pszichikus szintjének — történeti szerepén kívül is — valamilyen értelemben döntő szerepe van a gondolkodásban. Kielégítőbb magyarázatra azonban csak akkor kerülhet sor, amikor a fiziológiai és pszichológiai leírásokra és részmagyarázatokra alapozva a természetes intelligenciakutatás már képes megadni az emberi tudat pszichikus szintje jelenségeinek, szervezethezességének és törvényszerűségeinek *elvi* magyarázatát. Egyelőre nem ez a helyzet. Viszont kötelességünk utalni arra, hogy *ez néhány éven belül megtörténik*, talán éppen azon az úton, amit a következőkben vázolunk.

Szembetűnő az a sokféle funkció, melyet mind tudati tevékenységnek tartunk. Ismereteink szerint az ember esetében a pszichikus funkciók nagy része az egyén tudatának közbenjárásával zajlik. Az ember tevékenységéért, tudásáért is tudatát tesszük felelőssé. Kézenfekvő a hipotézis, hogy itt valami igen furcsa hierarchikussá szerveződött „operációs rendszerről” és annak igen furcsa „könyvtáráról” lehet szó. A sejtést alátámasztani látszik az, amit az Anohin-féle afferens-szintézis és akció-akceptor problémájával kapcsolatban már elmondottunk. De a fenti hipotézis alapján logikusnak tűnik a gondolkodás gyermekben való kialakulására vonatkozó magyarázat is, mely szerint a gondolkodás, a gyermek tudata a tevékenység során, a beszédtanuláskor, a korábbi „operációsrendszernek” a beszéd belső reprezentációja által való *át-szerveződése*ként jön létre. Sőt még az is, hogy a *beszéd belső reprezentációja* az új „operációs rendszerben” a *rutinhívások kódjává válik*.⁵ Nyilvánvalóvá válik az is, hogy az agyvelőnek — amely egy speciális „hardware” — bármilyen mélyreható tanulmányozásával önmagában ugyanazon, illetve hasonló okok miatt nem magyarázhatjuk az egyén tudatát — mely lényegében „software” jellegű —, mint ahogy a számítógép software-je sem magyarázható hardware-jével . . .

Ennyi előkészítés után már könnyebben osztályozhatjuk a problémákat. „Képzeljünk el egy alpinistát, aki magabiztosan járkál egy magas ház tetején, s képzeljünk el egy holdkórust, aki ugyanolyan nyugodtan végzi ezt a

⁵ Ez utóbbi állítás súlyossága csak mélyebb kibernetikai ismeretekre támaszkodva világítható meg.

sétát.” (1964; 5, 188) Viselkedésük egyforma, a különbség belső állapotukban van. „Az első tudatában van cselekedetének, a második *öntudatlanul* cselekszik . . . A gondolkodás lényeges ismérve tehát a tudattal való kapcsolata.” (1964; 5, 188)

Eszerint tehát fontos az a kérdés, „hogyan határozzuk meg, hogy egy adott dolog rendelkezik-e tudattal vagy nem”. (1964; 5, 204) Világos, hogy ennek eldöntéséhez nem elég *véges sok* „tudatos” viselkedés felismerése, mert az önmagában nem ad garanciát arra, hogy a rendszer képes később bármikor is „tudatosan” viselkedni. A garanciát csak a fiziológiai és pszichológiai tudatosság és tudat *szükséges és elegendő külső és belső feltételeinek* feltárásával nyújthatnánk.

Jól szemléltethetjük a feltételeket, ha elképzeljük az idézett példának azt az esetét, melyben a tudattalanul mászkáló holdkóros hétvégén tudatosan tevékenykedő alpinista . . . Mindenesetre ki kell mutatnunk a tudatos állapot feltételeit, be kell bizonyítanunk a funkciók tudati szintű szabályozottságának megfelelő *belső szervezethez tartozó létezését, érvényre jutását, és a tudás belső reprezentációjának létezését, aktiváltságát*. Más kérdés az, hogy a *természetes intelligencia kutatás feladata feltárni* azt, hogy az előző feltételek az emberi tudat létezésének *miért nem elégséges* feltételei (hiszen pl. az emberi tudat társadalmi termék stb.).

De térjünk vissza az eredeti problémára, az imént idézett, döntőnek szánt érvre. „Mivel — olvashatjuk — a tudat megléte elengedhetetlen feltétele a gondolkodásnak, ama kérdés megoldása, hogy képes-e a gép gondolkodni, attól függ, hogy lehet-e a gépnek tudata.” (1964; 5, 189)

Biztos, hogy a *robotfejlesztés során az emberi tudatnak nem minden jellemzőjét fogják reprodukálni*, hanem csak azokat, melyek a robot konfigurációjának megfelelő feladatok elvégzéséhez, a robot gondolkodásához feltétlenül szükségesek. Ez pedig valószínűleg (így gondoljuk, de a valóságfeltáró modellezés eredményei megváltoztathatják véleményünket) elérhető megfelelő belső szervezethez, a tudás megfelelő belső reprezentációival.

Vagyis egyfelől a „gép tudata” annyira el fog térni az ember tudatától, hogy nem lesz jogunk azt tudatnak nevezni, másfelől azonban a valóságfeltáró modellezés útján feltárt ismeretekre alapozva biztosítható lesz az előző szervezeti és reprezentációs feltételeknek megfelelő gondolkodó robot kialakítása. Az emberre érvényes „tudat nélkül nincs emberi gondolkodás” tétel megfelelője a robotok esetében tehát így alakul: „megfelelő belső szervezethez, operációs rendszer’ és a tudás megfelelő belső reprezentációjának, könyvtára’ nélkül nem létezhet robotgondolkodás”.

A gondolkodás társadalmi jellegével és a pszichikus tevékenység hiányával kapcsolatos ellenérvek

Az alábbiakban felsorolunk még néhány olyan, a robotgondolkodás lehetősége ellen felhozott tipikus ellenérvet, melyet a korábbiakban vázolt módon a *technikával kapcsolatos szemléleti korlátok elutasításával, az emberi gondolkodás specifikumainak kimutatásával* kell majd megválaszolni.

a) *Az emberi gondolkodás társadalmi jellegével kapcsolatos ellenérvek:*

A gondolkodás „ . . . a legátfogóbb, legmélyebb, és a nyelvvel legszorosabban összefüggő visszatükröződési forma, az emberiség szerves és munkából eredő evolúciójának folyamatában alakult ki, s társadalmi jellegű”. (1961;

18, 94) „A gép nem rendelkezik az ember és az örökké változó társadalmi környezet közötti eleven visszacsatolásokkal.” (1961; 25, 298) „A gépek és automaták világában nyoma sincs az olyan kategóriáknak, mint az érdek, a cél, a törekvés, a szenvedély, az erkölcsi tényező, ami mind hatalmas szerepet játszik a társadalom erőinek egy-egy feladat megoldására való mozgósításában.” (1961; 19, 121) „Az emberek ideológiája, társadalomszemlélete egymásközi gazdasági viszonyaik révén jön létre. Az emberi tudat nemcsak rögzíti bizonyos állapotok fennállását, hanem valami módon viszonylatokba és kapcsolatba kerül velük . . . Az automata nézeteiről, ideológiájáról beszélni értelmetlenség volna.” (1961; 17, 72) „Az ember a maga gyakorlati tevékenységében szubjektumként, én'-ként vesz részt, kiemeli magát a környezetből és szembefordul vele. Nemcsak 'magánvalóként', hanem 'magáértvalóként' is létezik, tudatosítja a külvilághoz való viszonyát, s ez a sajátosság kizárólagosan őt jellemzi.” (1961; 17, 72) „. . . a gép nem szubjektum, nem gondolkodik, s nem is tehet szert ilyen adottságokra . . .” (1961; 17, 82)

b) A pszichikus tevékenység hiányával kapcsolatos ellenérvek:

„Az emberi gondolkodás, a fogalomalkotás lehetetlen a pszichikus tevékenység többi összetevője, az érzelmek, az akarat stb. nélkül, és elválaszthatatlan azoktól. Az automata mindezekkel nem rendelkezhet.” (1961; 17, 73) „Tudományosan bebizonyított tény, hogy a pszichikus megnyilvánulások nem minden anyag velejárói, hanem kizárólag az agy funkcióit jellemzik.” (1961; 18, 90) „A gondolkodás mint az agy tulajdonsága elválaszthatatlan az érzékeléstől, az akarattól, az ember lelki életének egész gazdagságától, amely a társadalmi fejlődés folyamatában alakult ki. Csak az ember tűz célokat maga elé, az állat már nem, még kevésbé a gép.” (1961; 18, 96) „. . . automata . . . nem . . . ad képet, szintézist, egybefoglalt jellemzést a tárgyról vagy a jelenségről, hiszen információja szenttelen, sápadt — nincs benne teremtő fantázia”. (1961; 19, 121)

A gondolkodó robotról „sokan elismerik . . . hogy . . . nagy lehetőségei vannak, de azt már nem, hogy e gép olyan feladatokat is megoldhat, amelyekhez alkotó munkára, a fantázia szárnyalására van szükség”. (1964; 5, 173) „Kétségtelen, hogy a gép egyáltalán nem úgy fogja megoldani feladatait, sem az alkotó jellegű feladatokat, sem a mechanikusokat, mint az ember.” (1964; 5, 175) „. . . a gép nem láthat el kritikai funkciót . . . a gép nem tud megtalálni . . .” (1961; 17, 83) „Albert Einstein, a nagynevű fizikus, a gépek lehetőségeiről ezt írta: Bármit tegyen is a gép, megoldhat majd bármilyen problémát, de felvetni egyetlen egyet sem tud.” (1964; 5, 175) „A gép nem örül, nem szomorkodik, nem sír, nem nevet, nem haragszik; semmit sem érez, semmit sem kíván . . .” (1964; 5, 182) „. . . a tervező nem képes emócióit, bármilyen legyen is az . . . beépíteni a gépbe . . .” (1961; 25, 304) „Gyakorlatilag lehetetlen olyan gépet alkotni, amely ugyanolyan sokrétű lehetőségekkel rendelkezne, mint az ember a fizikai és szellemi tevékenység területén.” (1961; 22, 216)

BEFEJEZÉS HELYETT

Nem vállalkozhattunk a mesterséges intelligenciakutatás jelentőségének, elért eredményeinek és a közeljövő reális távlatainak szakszerű ismertetésére. Csupán a „gondolkodó gépek” lehetőségét tagadó jellegzetes vélemények

mögött meghúzódó szemléleti korlátok, a dialektikus materialista filozófiával összeegyeztethetetlen nézetek feltárását, vázlatos bemutatását és kritikáját tartottuk feladatunknak.

A valóban gondolkodó robotok kifejlesztése egyáltalán nem a közeljövő problémája. Lehetőségük tagadásának tagadása sem emiatt időszerű. A feladat azért aktuális, mert — véleményünk szerint — már korunk tudományának és technikájának is világnézeti—metodológiai szükséglete a valóságfeltáró-modellezés, a terv-modellezés és a reprodukálás lehetőségét tagadó XX. századi „szégyenlős materializmus” bírálata. A tudomány és a technika elutasítja azokat a nézeteket, melyek különböző szemléleti korlátok alapján fékezik a tudományos tevékenységet és akarva-akaratlanul elősegítik az emberi tevékenység korlátairól, a gondolkodásról, vagy éppenséggel a technika lehetőségeiről szóló misztifikációk fennmaradását.

Tudjuk, hogy kritikánk filozófiailag nem mindig kellően megalapozott. Időszerűsége miatt kénytelenek voltunk mégis megkezdeni — illetve továbbfolytatni —, vállalva a hozzáértők kemény bírálatát is. Írásunkat nem tekintjük filozófiainak, hanem filozófusoknak szóló szakmaközi-problémafelvető tanulmánynak. Nyilvánvalóan jellemző rá a filozófiai irodalom alapos ismeretének hiánya, egyes filozófiai kategóriák félreértése, pontatlan használata stb.

Filozófiai területre merészkedésünk mentségére el kell mondanunk, hogy szemléleti biztatást éppen a modern materializmus egyik klasszikusától kapunk: „... saját szakmája keretén túl minden természetbűvár ... féltudású, azaz laikus ... Az ilyen szakember megengedheti és kell is, hogy megengedje magának, hogy időközönként szomszédos területekre is hatoljon, amikor is, az illetékes szakemberek elnézik neki a kifejezés esetlenségét és a kisebb pontatlanságokat ...” (Engels)

IRODALOM

1. Marx és Engels: Válogatott művek. I. kötet. Kossuth, 1963.
2. MEM 20. kötet. Kossuth, 1963.
3. Engels F.: Anti-Dühring. A természet dialektikája (vagy MEM 20. kötet). Kossuth, 1963.
4. Székely Sándor: A kibernetika filozófiai alapproblémáihoz. Kandidátusi disszertáció, 1970.
5. Rovenskij-Ujemov-Ujemova: A gép és gondolkodás. Kossuth, 1964.
6. Filozófiai Kislexikon. Kossuth, 1972.
7. Tarján Rezső: Bevezető (és az egyes tanulmányok bevezetői)
8. Wiener, N.: Bevezetés (a szerző 1948-ban megjelent Kibernetika c. könyvéből).
9. Neumann János: Az automaták általános és logikai elmélete. (1948)
10. Turing, A. M.: Számológépek és gondolkodás (a szerző cikke a Mind c. folyóirat 1950 októberi számában).
11. Wilkes, M. V.: Tudnak-e a gépek gondolkodni? (1953)
12. Shannon, Claude E.: Számológépek és automaták.
13. Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. Kibernetika címszó. (1958)
14. Szoboljev, Sz. L.—Ljapunov, A. A.: Kibernetika és természettudomány. (1960)
15. Szoboljev, Sz. L.: Felszólalás a természettudományok filozófiai problémáival foglalkozó konferencián, 1960.
16. Wiener, N.: Tudomány és társadalom.
17. Saljutyin, S. M.: A kibernetika és alkalmazási köre. (1961)
18. Kolman, E.: A kibernetika filozófiai és társadalmi problémái. (1961)

19. Ukrajincev, B. Sz.: Az anyag visszatükrözőképességének jelentősége a kibernetika lehetőségeinek meghatározásában. (1961)
 20. Berg, A. I.: Az irányítás problémái és a kibernetika. (1961)
 21. Hramoj, A. V.: A kibernetika fejlődéstörténetéhez. (1961)
 22. Iljin, V. A.: A vezérlési rendszerek tudományának néhány kérdése. (1961)
 23. Kolbanovszkij, V. N.: A kibernetika néhány vitás problémája. (1961)
 24. Anohin, P. K.: Fiziológia és kibernetika. (1961)
 25. Frolov, J. P.: Az élő természet dialektikája és a modern kibernetika. (1961)
 26. Tyipuhin, V. N.: A kibernetika és a munka (1961)
 27. Feldbaum, A. A.: Az analógia szerepe a kibernetikában. (1961)
-

28. Lem, S.: Tudományos-fantasztikus irodalom és futuroológia. Gondolat, 1974.
29. Gáspár András—Pálvölgyi Lajos—Valló Ágnes: A neurokibernetika, a modellezés néhány metodológiai—filozófiai problémája. Filozófiai Közlemények. ELTE TTK Fil. Tansz., 1975/II 145—186 p.

A METODOLÓGIAI SZABÁLYOK NÉHÁNY TÍPUSA ÉS MEGALAPOZÁSI MÓDJA

HÁRSING LÁSZLÓ

Metodológián a továbbiakban olyan szabályoknak az összességét értjük, amelyek megtartása a tudományos kutatás eredményessége szempontjából kívánatos vagy (egyes esetekben) szükséges. Elterjedt az általános metodológia és a szakmetodológiák megkülönböztetése. Az általános metodológia a tudományos kutatás egész területét érintő szabályokat ad meg és ennek megfelelően a tudományos kutatás stratégiáit vizsgálja. A szakmetodológiák — folytatva a hadászati terminológiát — inkább egy vagy néhány tudomány sajátosságait figyelembe vevő taktikai megfontolásokat dolgoznak ki. A filozófusok között vita folyik arról a kérdésről, hogy az általános metodológia önálló filozófiai diszciplína-e vagy pusztán egyes filozófiai diszciplínák metodológiai funkciójáról beszélhetünk. E problémakör megvitatásába itt nem megyünk bele, hiszen ezt már elvégezték mások.¹ Idevágó felfogásunkat röviden a következőkben összegezzük: Aligha fér kétség ahhoz, hogy a tudományfilozófia napjainkban már olyan önálló filozófiai diszciplína, amely a tudománynak mint a társadalmi gyakorlat egy sajátos területének legáltalánosabb (tehát ontológiai, ismeretelméleti és logikai) jellemzőit vizsgálja. E vizsgálat történhet alapvetően azzal a céllal, hogy szellemileg elsajátítsuk a tudomány belső természetét és így adekvátan számot tudjunk arról adni, mi a tudomány lényege. De vizsgálódásunk megrekedne a szemlélődés szintjén, ha pusztán a megértés és a magyarázat lebegne előttünk végső célként. A tudomány mélyebb ismerete (önismerete) önként kínálja azt a lehetőséget, hogy a tudományos kutatást mint tevékenységet korrekciónak vessük alá és ezáltal fokozzuk hatékonyságát. Ha elsődleges célunknak a tudomány lényegének gondolati rekonstrukcióját tekintjük, akkor a tudományfilozófiát rendszerint a „tudományelmélet” névvel illetjük. Ha a már említett aktív mozzanat áll érdeklődésünk homlokterében, akkor a „tudományos kutatás metodológiája” terminust alkalmazzuk.

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy mind az elméleti, mind a módszertani megközelítésnek megvan a maga viszonylagos jogossága, hiszen az előbbi episztémikus, az utóbbi pedig operatív céllal vizsgálja a tudományt. Más megfogalmazásban: a tudományelmélet a tudományos megismerés mint folyamatrendszer és a tudomány mint eredményrendszer általános törvényeit kívánja feltárni, vele ellentétben a tudományos kutatás metodológiája hatékony eljárások megalkotására törekszik. Ez a különbség megnyilvánul a két terület

¹ P. Kovácsné Dr. Wittmann Gizella: „A filozófiai metodológiai funkciója. A természet-tudományos megismerés ismeretelméleti kérdései” Szerk. Elek Tibor. Kossuth 1972, 73—142.

legjelentősebb megállapításaink eltérésében is: a tudományelmélet állítások és tagadások formájában fejezi ki az általa jelentősnek ítélt információkat; a metodológia megállapításai ellenben olyan szabályok, amelyek előírnak (tiltanak), megengednek vagy tanácsolnak valamit. Ez a különbség döntően formai természetű és ennek megfelelően főleg logikai konzekvenciái vannak: a metodológiai szabályok logikai struktúrája nem reprezentálható kielégítően a klasszikus kétértékű logika (a kijelentés- és predikátumlogika) eszközeivel, és ez a körülmény esetleg szükségessé teszi más, a klasszikus logikánál általánosabb logika (pl. a normák logikája) alkalmazását.^{2,3} E pusztán formai természetű különbség mélyebb, tartalmi jellegű különbséget takar: a tudományelmélet domináns jelleggel a kutatás valamely ténylegesen létező területének rekonstruálására törekszik; a metodológia viszont a meglevő kutatási eszközök javítását szolgáló szabályok megalkotását tekinti feladatának.

E különbségek azonban aligha elégségesek ahhoz, hogy az említett két terület diszciplináris különállóságát megalapozzák. A tudományfilozófia fejlettségének jelenlegi szintjén nem különül el élesen az elméleti és a módszertani megközelítés, noha vannak olyan munkák, amelyek inkább elméleti igénnyel,⁴ mások viszont módszertani igénnyel íródtak.^{5,6} Persze e két terület összefonódottságának ennél sokkal mélyebb okai vannak, amelyek közül minden bizonnyal az a legjelentősebb, hogy a tudományos kutatás szabályai tudományelméletileg alapozhatók meg. Írásunk későbbi részeiben ezt a tételt kívánjuk széleskörűen megalapozni. Előbb azonban e szabályok néhány típusát tesszük vizsgálat tárgyává.

1. A METODOLÓGIAI SZABÁLYOK NÉHÁNY TÍPUSA

A metodológiai szabályok olyan stratégiai elvek, amelyek a tudományos kutatás jelentős, egymástól minőségileg jól megkülönböztethető szakaszaihoz kapcsolódnak. A tudományos kutatás igen soklépcsős művelet, de talán nem követünk el jelentős durvítást, ha az egyes konkrét lépéseket a következő szakaszokhoz soroljuk:

a) A tudomány már korábban elért eredményeinek reprodukciója lehetőséget nyújt a jelentős és kevésbé jelentős ismeretek elkülönítésére, a jelentős ismeretek szisztematikus tömörítésére, egy nagyjában és egészében *homogén ismeretháttér* kialakítására, amely a fejlettség adott történeti szintjén racionálisan nem vonható kétségbe. Tehát az ismeretháttér kialakítása egy sajátos homogenizáció, amely egyúttal lehetőséget nyújt az új nemzedék számára, hogy tudásszintjét egy bizonyos jól körülhatárolt területen az emberi nem tudásához közelítse. Ez az ismeretháttér alkotja a tudományos kutatás tör-

² A normák logikájának viszonylag könnyen áttekinthető ismertetését adja Ruzsa Imre. (Lásd A normák logikája; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1967/6, 1018–1034.)

³ Wolfgang Segeth: Methodologische Regeln; „Deutsche Zeitschrift für Philosophie”, 1967/7, 792–806.

⁴ Az alapvetően elméleti igénnyel íródott tudományfilozófiai munkák közül E. Nagel „The Structure of Science” c. könyvére utalunk. (New York 1961.)

⁵ Domináns jelleggel a módszertani megközelítés jellemzi M. Bunge „Scientific Research” c. könyvét. (Berlin, Heidelberg, New York 1967.)

⁶ Módszertani igénnyel íródott a P. V. Kopnyin és M. O. Popovics szerkesztette „Logika naucsnovo isszledovanyija” c. szovjet tudományelméleti munka. (Moszkva 1964.)

ténetien viszonylagos episztemológiai alapját. Ez az ismeret-bázis egyaránt tartalmaz tapasztalati és elméleti ismereteket és a priori természetű abban az értelemben, hogy reprodukciója a tudományos kutatás előfeltétele, és abban az értelemben is, hogy a kutató mint a korábbi nemzedékek által felhalmozottat készen találja.

A teljesség igénye nélkül megemlítnék néhány olyan metodológiai szabályt, amely eligazítást ad arra nézve, hogy valamely ismeret beletartozik-e az adott tudomány ismeretháttérébe vagy nem:

(1) Legyen az ismeretháttér empirikus része lehetségszerűen maximálisan invariáns a lehetséges magyarázatokkal szemben. (Ebből természetesen nem következik, hogy vannak mindennemű elméleti megfontolástól mentes adatok abban az értelemben, ahogyan a Bécsi Kör egyes képviselői gondolták.)⁷

(2) Legyenek az adatok lehetségszerűen jól kvantifikáltak (metrikusak) vagy ha ez nem lehetséges, legalább interperszonális becslésen alapuló és részleges rendezettséget biztosító összehasonlítások. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a predikátumok egy része aligha kvantifikálható és ún. komparatív értékskálán sem mérhető. Gondoljunk pl. az „anyag” az „oka valaminek”, az „ember” predikátumokra, amelyek olyan meghatározottságok, hogy numerikus vagy kompartív értékelést nem tesznek lehetővé.⁸

(3) Az ismeretháttér teoretikus része ne tartalmazzon semmiféle mágikus jellegű magyarázatot vagy hiposztázisznak minősülő fogalmat. („Mágikus”-nak mondunk egy magyarázatot, ha az adott jelenséget valamely természetfölötti lény tevékenységének tulajdonítjuk és az ember feladata e lény jóindulatának megnyerése; a fogalomalkotás pedig akkor „hiposztázisz”, ha a valóság ún. töredék-létezőit — ilyenek többek közt a dolgok tulajdonságai — individuális létezéssel ruházzuk fel.) Az ilyen magyarázatokat és fogalmakat mint a természettől idegen, torz gondolati képződményeket a tudományos objektivitás elvének jegyében el kell utasítanunk.

(4) Az ismeretháttér legyen belsőleg konzisztens, azaz ne tartalmazzon logikai természetű inkonzisztenciákat. E követelmény teljesülése az ismeretháttér homogenitásának egyik biztosítója. Minthogy az ismeretháttér a tudományt mint eredményrendszert reprezentálja, méltán támasztjuk vele szemben az ellentmondásmentesség meglehetősen erős követelményét.

(5) Az ismeretháttér teljesítse a külső konzisztencia követelményét is, azaz legyen összeegyeztethető az adott tudományág más területein felhalmozott elméleti ismeretekkel, továbbá a rokon tudományok elméleti ismereteivel, vagy ha liberálisabbak vagyunk, az említett ismereteknek legalább egy bizonyos részével.

(6) Igen fontos a szemantikai homogenitás követelményének teljesülése, amely azt írja elő, hogy az ismeretháttér teoretikus része egységes tárgyalási univerzumot fedjen le. E szemantikai homogenitás teljesülhet úgy, hogy az adott tudomány a valóság egy minőségileg jól körülhatárolható szerveződési szintjét tanulmányozza, mint pl. a biológia, vagy ilyen szerveződési szintek átmeneteit mint a biokémia, vagy a valóság minőségileg különböző, de strukturálisan és/vagy funkcionálisan analóg jelenségeit, mint a rendszerelmélet

⁷ Ismeretes, hogy a Bécsi Kör legtöbb tagja a 20-as években az ún. protokoll-tételekben látta az emberi megismerés végső fundamentumát.

⁸ Lásd e témával kapcsolatban Fehér Márta „A mérhető világ felé” c. dolgozatát. „Világosság”, 1974/12.

vagy az informatika. A szemantikai homogenitás összefügg olyan episztemológiai jellemzőkkel, mint a megközelítés absztraktsági foka és a pusztán fenomenológiai vagy ennél mélyebb (strukturális) magyarázat igénye.

(7) Végül azt a követelményt kell támasztanunk, hogy az ismeretháttér teoretikus része jól fedje le az empirikus részt. Ellenkező esetben inkongruencia lép fel az elmélet és a tapasztalat között.

A felsorolt metodológiai szabályok egyrészt a tudományosság elemi normáit rögzítik, másrészt az alapválasztás feladatainak megoldásához nyújtanak szempontokat.

b) A tudományos kutatás második szakaszát mint a tudományos problémahelyzet kialakulását és a probléma megformulázását jellemezhetjük. Az ember anyagi és szellemi szükségleteinek megvan a dialektikus sajátossága, hogy olyan célkitűzések formájában is tudatosodik, amelyek megvalósításához szükséges szellemi feltételeket az ismeretháttér csak részben biztosítja. Pontosabban fogalmazva: a mindenkor társadalmi gyakorlat talaján megfogalmazódó megismerési cél és az ismeretháttér nyújtotta lehetőségek ellentmondásos viszonya feltárul a megismerő szubjektum előtt. Így a problémahelyzet mint a gyakorlati tevékenység sajátos szituációja a már megszerzett tudás és a megszerzendő tudás (tehát az aktuálisan fennálló tudáshiány) ellentmondása.⁹

Mint láttuk, az ismeretháttér egy sajátos, jól rendezett elemekből álló homogén közeget reprezentál, amelyen belül nincs helye ellentmondásoknak, sőt — mint a külső konzisztencia követelménye előírja — a rokon tudományterületeken felhalmozott ismeretek jelentékeny részével is összhangban kell állnia. Tehát az ismeretháttér a jólrendezettség, az egyensúlyra és harmóniára törekvés jellemzi. Ezzel ellentétben a probléma-formulázás időszakát méltán nevezhetjük a harmónia és az egyensúly megbomlása stádiumának. Tehát egy kezdeti statikus szakaszt egy meglehetősen dinamikus követ, amelyben feltárul az az ismerethiány, amely gátolja a kitűzött megismerési cél elérését. Képletesen szólva, az ember szakadék előtt áll, amelyen a megismerés szokványos módszereivel nem lehet átjutni.¹⁰

Minden probléma tartalmazza az ismeretháttér egy bizonyos hányadát, továbbá az ismerethiányt reprezentáló ismeretlent (változó), végül egy sajátos logikai viszonyt, amelyről mint dialektikus ellentmondásról szoltunk. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy az említett összefüggés a dialektikus ellentmondás egy sajátos episztemológiai formája.

Vannak azonban a megismerésnek olyan ellentmondásai, amelyek megoldása az emberiség számára egyszerűen kilátástalan. Ezek valójában antidialektikus ellentmondások és tulajdonképpen az emberi megismerés tévútjai, amelyeket összegezően álproblémáknak szokásos nevezni. Ma már tudjuk, hogy a szög harmadolása, a perpetuum mobile megalkotása és az éter fizikai tulajdonságainak meghatározása álprobléma volt, hiszen az ismeretháttér tulajdonképpen

⁹ Az utóbbi időben a marxista filozófusok is élénk érdeklődést mutatnak a problémaelmélet iránt. Az idevágó marxista irodalomból a „Rostocker Philosophische Manuskripte” sorozatban megjelent munkákat emeljük ki, közülük is a „Problemstruktur und Problemverhalten in der wissenschaftlichen Forschung” c. füzetet. (Rostock 1966.)

¹⁰ B. N. Kedrov „A tudományos kutatás útjairól” c. tanulmányában arról beszél, hogy a régi kategóriákban való gondolkodás az a gát, amely a kutatónak a magasabb megismerési szintre való eljutását akadályozza, mert ernyőként eltakarja szeme elől a magasabb szintre való rálátást. („Magyar Pszichológiai Szemle” 1969/1.)

kizárja a megoldást. Más esetekben a megoldás eleve nem kizárt, de a megismerés adott szintjén szinte leküzdhetetlen akadály tornyosul a megismerő emberi elme elé. Ilyenkor apória- vagy antinómia-helyzetről beszélünk.¹¹ Jól ismertek a Zenon-féle apóriák és a kanti antinómiák. A szaktudományos problémákban azonban a leküzdendő episztemológiai akadály nem ennyire súlyos és ennek megfelelően a megoldás kilátásai sokkal nagyobbak. A továbbiakban csak az utóbbi problémacsoporttal foglalkozunk.

A problémák igen sokféleképpen osztályozhatók. Mi azonban felosztási alapként továbbra is a lehetséges megoldások megtalálásának nehézségét tekintjük és ennek megfelelően reguláris, kvázi-reguláris és irreguláris problémákról beszélünk.¹² A reguláris problémák olyan természetűek, hogy a kutató a rendelkezésére álló ismeretháttér talaján szisztematikus keresés révén megtalálhatja a megoldást. E kutatási formát manapság normál tudományos tevékenységnek nevezik.¹³ Valójában a reguláris problémák nem mások, mint meglehetősen nehéz tudományos feladatok, amelyek megoldása nagyfokú intelligenciát tételez fel. Az irreguláris feladatok az előbbiekkal ellentétben kreativitást kívánnak meg a kutatótól, hiszen az ismeretháttéren való gyökeres túllépést tételeznek fel. A kvázi-reguláris problémák átmenetet alkotnak az említett problémacsoportok között.

Vizsgáljunk meg néhány olyan metodológiai szabályt, amelyek megkönnyítik a problémák formulázását.

(8) Nagyon fontos, hogy világosan megfogalmazzuk a problémát. A világosság feltételezi, hogy a problémában szereplő fogalmak tartalma és terjedelme a lehető legélesebb legyen. Ellenkező esetben szavakon fogunk vitatkozni és nem koncentrálhatjuk szellemi erőinket a probléma megoldására.

(9) A problémák jól formulázottsága feltételezi a probléma alkotórészeinek azonosítását. Világossá kell tennünk, hogy az ismeretháttér mely elemeit használjuk fel közvetlenül a probléma megformulázásánál (premisszák) és melyek azok, amelyeket közvetve (előfeltevések). Talán a legnehezebb feladat az ismeretlen azonosítása és annak a logikai kapcsolatnak a körvonalazása, amely az ismert és az ismeretlen összekapcsolja. E nehézségek még csak növekednek, ha matematikai formába próbáljuk önteni a korábban csupán nyelvi formázott problémákat.

(10) Ajánlatos megvizsgálni a probléma előtörténetét, hiszen könnyen lehetséges, hogy már a korábbiakban is megfogalmazódott és erőfeszítéseket tettek megoldására. A történeti elemzés támpontot nyújthat annak megítéléséhez, milyen kilátásaink lehetnek a megoldásra. Ezen a területen is érvényes az a mondat, hogy aki a múltat eléggé mélyen ismeri, az a jövőbe lát.

(11) Meg kell előzetesen ítélnünk a megoldandó probléma nehézségi fokát. Ha a probléma reguláris, akkor megoldása alapvetően csak mennyiségileg növeli a tudományos ismereteket. A probléma irregularitása esetén viszont a megoldás minőségileg új mozzanatot vinne be a tudomány fejlődésébe. A megoldás szempontjából nem lehet közömbös annak eldöntése, hogy az adott probléma meg-

¹¹ Az apória-helyzet mélyreható elemzését adja N. Hartmann számos munkájában, különösen a „Nézeteim rendszeres kifejtése” és az „Új ontológia Németországban” c. írásában. (N. Hartmann: „Lételeméleti vizsgálódások”, Gondolat, Bp., 1972.)

¹² A. Polikarov: *Elemente der Heuristik*; „Rostocker Philosophische Manuskripte”, Heft 3, Rostock 1966, 119–123.

¹³ T. S. Kuhn: „The Structure of Scientific Revolutions”, 1962.

oldásra érett-e. A tudománytörténet arra tanít bennünket, hogy a problémák rendszerint jóval korábban felmerülnek, mint megoldásuk feltételei létrejönnek.

(12) Határoljuk körül minél pontosabban annak az episztemológiai ellentmondásnak a jellegét, amely a problémában kifejezésre jut. Elképzelhető, hogy az ismeretháttérbe sorolt és azon kívül rekedt teoretikus ismeretek összeférhetlenségéről van szó. (Gondoljunk pl. a fény Newton után sokáig egyeduralgó korpuszkuális elméletére és a mellőzött hullám-elméletre.) Máskor az elmélet nem tudja kellően magyarázni az empiriát, sőt esetleg nincs is alkalmas magyarázó elmélet. Nemritkán olyan új tényt vagy ténycsoportot keresünk, amely kiegészíti az ismeretháttér empirikus részét. Végül az a szituáció is előfordulhat, hogy a meglevő elméleti magyarázatot felszínesnek tartjuk és mélyíteni szeretnénk.

Az említett metodológiai szabályok mintegy túlmutatnak önmagukon és olyan javaslatoknak foghatók fel, amelyek egyúttal a megoldást is elősegítetik.

c) Sokan a „jó kezdet fél siker” közmondás analógiájára méltán vélekednek úgy, hogy a jól formulázott probléma már félig tartalmazza a megoldást is. Kétségtelen, hogy a tudományos alkotóképeség éppúgy megnyilatkozik a problémák felismerésében és megformulázásában, mint a megoldások megsejtésében és megtalálásában. A tudományfilozófia számára azonban mégis a megoldás megszületésének a folyamata a legrejtélyesebb, hiszen ekkor az emberi gondolkodás ugrást tesz az ismeretlenbe és szerencsés esetben átlendül az ismert és ismeretlen közötti szakadékon. A tudományos alkotás eredményeként — legalábbis az irreguláris problémák esetén — gyökeresen új ismeretekkel gazdagodik az összemberi tudás. Nem véletlenül övezte és övezi ma is még a tudományos alkotás eme szakaszát a titokzatosság homálya. Persze napjainkban a tudománytörténet, a tudománypszichológia, a kibernetika, a rendszerelmélet és más tudományágak jóvoltából sokkal többet tudunk a megismerés kreatív folyamatairól és az ún. önfejlődő rendszerek jellemzőiről. Ha ugyanis a tudományos alkotást progresszív változásnak, azaz fejlődésnek tekintjük a valóság szellemi elsajátításának a folyamatában, akkor — legalábbis részlegesen — szertefoszlik az a misztikus homály, amely ezt a folyamatot burkolta. Ma már világos előttünk, hogy a fejlődés a rendszert strukturálisan meghatározó szükségyszerű összefüggések (törvények) és a rendszer környezete közötti véletlenszerű kölcsönhatások eredményeként jön létre kedvező esetekben. A kedvezőtlen esetek a rendszer regresszív változásait eredményezik.¹⁴

Az általunk vizsgált esetben a szükségszerűség szféráját az ismeretháttér képviseli. Ha csak ez termelődne újra a problémamegoldás eredményeként, akkor pusztá ismétlődéssel állnánk szemben a fejlettség azonos fokán. A probléma felmerülése, majd kibontakozása azonban rést üt a szükségszerűség eme zárt területén és immár lehetőség nyílik arra, hogy más tudásterületekről mint ismeretkörnyezetből információk áramoljanak be. Ezek az ismeretek egyes esetekben új, magasabbrendű struktúra létrejöttéhez vezetnek, máskor viszont jelentős zavart idéznek elő az adott rendszerben. Ha egyáltalán beszélhetünk intuícioról és azt nem a kevés elhivatott inspirációjaként fogjuk fel, akkor az

¹⁴ Neumann „Az automaták általános és logikai elmélete” c. előadásában olyan hipotézist állít fel, hogy az automata, amennyiben szervezettsége bizonyos minimális komplikáltsági szintet meghalad, életképes mutációt hozhat létre. („A kibernetika klasszikusai”, Gondolat 1965, 55—120.)

intuíció olyan minőségi változás a megismerés területén, amely révén az ismeretháttér és ennek környezete közötti véletlenszerű kölcsönhatás eredményeként megszületik az az eszme, amely a problémamegoldás vezérmotívuma.^{15,16}

A tudományos alkotásban tehát szerepe van a véletlennek éppúgy, mint a fejlődésben általában. De a véletlennel csak azok tudnak élni, akik felkészülten várják. Valamely problémát jól megformulálni, jelentős tudományos teljesítmény, de ennél is nagyobb felkészültséget, az információk és módszerek mennyiségi felhalmozását szükségeli a problémamegoldás. A probléma érése során, amelyet gyakorta inkubációnak neveznek, rendszerint az ismeretháttér jelentős bővülése és elmélyülése következik be.

Mint hogy a tudományos alkotásban kulcsszerepe van a megismerés folyamatát mintegy katalitikusan felgyorsító, gyakran távoleső tudásterületekről át-emelt információknak, nagyon jelentős, hogy e jórészt véletlenszerű hatásmechanizmusnak optimális mozgásteret biztosítsunk. Meg kell találnunk — képletesen szólva — ahhoz az ugráshoz, amely átlendít bennünket a régi és új tudás között tatóngó szakadékon, az alkalmas elrugaszkodási pontot és azokat a fogásokat, amelyekkel maximálisan fokozhatjuk teljesítményünket.

Az emberiség nagy álmai közé tartozik a heurisztika, a felfedezés művészete megalkotásának eszméje. Ez az álmom azonban nem volt kevésbé fantasztikus, mint a bölcsék kövének, a megfiatalító elixírnak vagy a „szexám tárulj”-nak az eszméje. Igaza van Pólya Györgynek, amikor azt mondja, hogy az ilyen álmok, noha mindörökké álmoknak kell maradniuk, mélyen megragadják az embert és hasonlóan a Sarkcsillaghoz, amelyen még senki sem járt, azt nézve megelhetjük a helyes utat.¹⁷ Ennek megfelelően a modern heurisztika már sokkal szerényebb célt tűz maga elé: olyan módszertani szabályok megfogalmazására tesz kísérletet, amelyek hasznosak lehetnek a problémák formulázásában és megoldásában.

A tudományos alkotótevékenység ezen igen sommás jellemzése után megemlítnék néhány metodológiai szabályt, amely segítséget nyújthat a problémamegoldás munkájához.

(13) Mindenki, aki tett már kísérletet jelentős tudományos problémák megoldására, akár tudatosan, akár ösztönösen alkalmazott olyan megfontolásokat, amelyek az adott probléma egyszerűsítéséhez vezettek. Ez megnyilvánulhat a redundáns információk kiküszöbölésében (az ismeretháttér egyszerűsítése) vagy olyan feltevések bevezetésében, amelyek révén a valóságos problémát annak többé-kevésbé idealizált másával cseréljük fel.

(14) Hasonlóan általánosan elfogadott az a szabály is, hogy a problémát osszuk fel részproblémákra. E szabály a politikai stratégia „oszd meg és uralkodj” elvének metodológiai analogonja. A felosztás ugyanis lehetővé teszi, hogy a részproblémákat, amelyek egyenként nem alkotnak leküzdhetetlen akadályt, logikai vagy nehézségi sorrendben oldjuk meg.

(15) Közismert, hogy a hasonlóságoknak és analógiáknak igen nagy szerepük van az új eszmék megszületésében. Gyakorta éppen ezek mint rejtett információs csatornák teszik lehetővé az ötlet, az új eszme megszületését. Ezek terelik egységes mederbe a kezdetben teljesen divergens gondolatokat. Még jobb, ha

¹⁵ J. Ponomarjov az intuíción mint a cselekvés melléktermékének tudatosulását értelmezi és e jelenséget számos érdekes példán világítja meg. („Pszichikum és intuíció”, Kossuth, Bp. 1968.)

¹⁶ Hasonló felfogást fejt ki az „Osznovi markszisiztko-leninszkoi filozszoii” c. szovjet tankönyv is. (Moszkva 1973, VII. feje.)

¹⁷ Pólya György: „A problémamegoldás iskolája”, I, Tankönyvkiadó 1967, 10.

hasonló vagy analóg problémát találunk, hiszen ebben az esetben remélhetjük, hogy a megoldás is hasonló vagy analóg lesz.

(16) Ha az előbbi fogások nem hozták meg a kellő eredményt, akkor célszerű a probléma exportációjával kísérletezni. Ez abban áll, hogy a vizsgált problémával analóg problémát konstruálunk egy minőségileg különböző területen. Közismert pl., hogy az emberfiziológiai problémákat gyakran állatfiziológiai területre exportáljuk, és ott adjuk közelítő megoldásukat.

A (8)–(16) szabályokat összefoglaló néven *heurisztikus szabályoknak* nevezzük. Ezek hasznos segédeszközök a lehetséges problémamegoldások, a tudományos hipotézisek megalkotásában. E hipotézisek értékelése (igazolása) zárja a tudományos kutatás egy idealizált ciklusát.

d) A hipotézisek értékelésénél az a megismerési cél vezet bennünket, hogy a már megszerzett emberi tudást új, azaz informatív és egyúttal igaz ismeretekkel gazdagítsa. A tudományfilozófusok az említett megismerési célokat a legutóbbi időkig nem különböztették meg eléggé élesen.^{18,19} Ma már világos, hogy itt a tudás egymástól különböző és egyúttal egymást kiegészítő dimenziójáról van szó. Más jelent újat mondani a valóságról és igazat állítani, hiszen az első esetben az ismerethiány feltétele megszüntetése, második esetben viszont az információ adekvátságának a felmutatása a cél. Az értékelés e két mozzanata mégsem választható el egymástól, hiszen a hipotézisek mint provizórikus problémamegoldások igazolása közvetett és soklépcsős művelet, amelynek egyes szakaszaiban inkább az adekvátságnak, másokban az eredetiségnek tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, továbbá mind az eredetiség, mind az adekvátság bizonyos mértékben kifejezhető a logikai megalapozottság fokával (logikai valószínűséggel).^{20,21}

A tudományos kutatás metodológiájának talán leginkább kidolgozott fejezete a hipotézisek értékelésének stratégiája. E művelet három szakaszra tagolódik: (i) Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a vizsgált hipotézisek tudományosnak minősülnek-e. Ez úgy történik, hogy az (1)–(7) alapválasztási szabály teljesülése szempontjából tesszük őket mérlegre, viszonyítási alapként az ismeretháttérrel használva. Az értékelés e szakaszában arra a kérdésre keresünk választ, egyáltalán tudományosak-e a számba vett hipotézisek. (ii) Ha teljesítik a tudományosság ún. értéknormáját, akkor azt vizsgáljuk meg, hogy e versengő hipotézisek közül melyik tesz eleget azoknak a követelményeknek legjobban, amelyeket a tudományosan értékes hipotézisekkel szemben támasztunk. Az értékelés e szakaszában kísérletet teszünk a vizsgált hipotézisek előnyben részesítésére (részleges rendezésére). (iii) Végül a legértékesebbnek minősített hipotéziseket tapasztalatilag is ellenőrizzük és azt fogadjuk el megbízható

¹⁸ J. M. Keynes megkívánja az igazolandó hipotézistől, hogy a belőle levezetett előrejelzés logikai valószínűsége a maximálisnál kisebb legyen, azaz nyújtson információt. (J. M. Keynes: „A treatise on probability”, London 1921, 235–236.)

¹⁹ K. R. Popper korán felismeri az empirikus tartalomnak (a hipotézis tagadása valószínűségének) szerepét az igazolásban. (K. R. Popper: „Logik der Forschung”, Zweite, erweiterte Auflage. Tübingen 1966, 324–328.)

²⁰ H. Reichenbach így ír: „A tudomány rendszerét a valószínűségi logika nyelvén írják; a kétértékű logika csak egy alkalmas megközelítést nyújtó helyettesítési nyelv.” („Experience and Prediction”, Chicago 1938, 333.) Úgy tűnik, Reichenbachnak ezt a megállapítást a tudományfilozófia fejlődése legalábbis részben igazolja. Erőteljes törekvés tapasztalható arra nézve, hogy a tudományfilozófia fogalmait a logikai valószínűség útján fejezzék ki.

²¹ Itt a szemantikai információelmélet legújabb eredményeire utalnék, amelyeket főleg a finn logikusok J. Hintikka vezetésével értek el.

tudományos ismeretnek, amely a teoretikus értékelés (i)–(ii) és az empirikus értékelés (iii) próbáját legjobban kiállta.

Az (i) értékelési szakasz módszertani elveit már tárgyaltuk. A (iii) értékelési szakasz szabályait a matematikai statisztika művelői nagyfokú pontossággal kidolgozták.²² Ezért csak a (ii) előnyben részesítési szakasz szabályaival foglalkozunk.

(17) A hipotézisektől meg kell kívánnunk, hogy minél nagyobb magyarázó erővel rendelkezzenek, azaz minél több ismert tényről tudjanak számot adni és lehetőleg ne csak e tények lefolyásáról, hanem a folyamat szubsztrátumát alkotó rendszer belső mechanizmusairól is. Ezért a reprezentációs (modelles) magyarázatot megfelelőbbnek minősítjük, mint a fenomenológiai, feltéve, hogy ugyanazokról a tényekről számot tudnak adni.

(18) Követelményként kell támasztanunk a hipotézisekkel szemben, hogy minél nagyobb számú és minél eredetibb előrelátásokat tegyenek lehetővé. Nem elégséges, ha egy hipotézis csak post festa magyarázatok megadására képes és előrelátások, ill. retrodikciók nem vonhatók le belőle. Sőt az sem közömbös, hogy az előrelátott tények újdonsága pusztán a tér–időbeli különbségekre korlátozódik, vagy a tények minőségileg új osztályainak reprezentánsairól van szó.

(19) Nagyon fontos, hogy a hipotézis kielégítő heurisztikus erővel is rendelkezze, amely abban nyilvánul meg, hogy termékenyítőleg hat más tudományterületeken a problémák formulázására és analogont szolgáltat a problémák megoldásához.

(20) Meg kell kívánnunk a „jó” tudományos hipotézistől, hogy legyen metodológiai szilárd, azaz eléggé rugalmas ahhoz, hogy esetleges cáfolás után ne kelljen azonnal elvetni, hanem bizonyos, a hipotézis alapvető eszméjét nem érintő módosítással meg tudjuk menteni a cáfolástól. A hipotézis e regenerációs képessége arról tanúskodik, hogy még jelentős jövő vár rá a tudomány fejlődésében.

(21) Legyen a hipotézis lehetőségszerűen minél egyszerűbb. Vonatkozik ez a hipotézis formulázására — ide értve a szakkifejezések és a matematikai formalizmus egyszerűségét —, továbbá a felülvizsgálhatóság egyszerűségére, amelyet azoknak a szituációknak a nagy száma fejez ki, amelyek a tapasztalati ellenőrzésre kínálnak lehetőséget.

Az ismertetett metodológiai szabályok csak egy töredékét alkotják azoknak a megfontolásoknak, amelyek szabályozó és orientáló funkciót töltenek be a tudományos kutatásban. Ahhoz azonban elégségesek, hogy világosan álljon előttünk a metodológiai szabály fogalma és kirajzolódjék előttünk az alapválasztási, a heurisztikus és értékelési szabályok összefüggése.

2. A METODOLÓGIAI SZABÁLYOK MEGALAPOZÁSÁRÓL ÁLTALÁBAN

A tudományos kutatás metodológiája ma még eléggé alacsony fejlettségi fokon áll. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az esetek többségében

²² Megfigyelhető, hogy a matematikai módszerek gyakran statisztikai eljárások alkalmazásával nyomulnak be új kutatási területekre. Így pl. napjainkban már nemcsak a pszichológusok és szociológusok, de a történészek, irodalomtudósok stb. is széleskörűen alkalmaznak statisztikai módszereket.

csak leírni tudja az alkalmazott szabályokat és osztályozza őket.²³ Az eddigiekben erre szorítkoztunk mi is. Megjegyezzük, hogy — figyelembe véve a téma bonyolultságát — ez sem lebecsülendő tudományos teljesítmény. E leíró szinten való túllépés szükséges, hiszen nagyon is paradox helyzetet teremt az a körülmény, hogy a tudományosság kritériumait elemző diszciplína a tudományosság meglehetősen alacsony szívonál áll. Nem elégséges ugyanis csupán leírni a metodológiai szabályokat és nem külsődleges alapon osztályokba sorolni, hanem a tudományosság igényéből kiindulva kísérletet kell tennünk a szabályok megalapozására. Első pillanatra nem is sejtjük, mennyire bonyolult probléma megoldásához fogunk. Hogy módszeresen járjunk el, bontsuk fel a megoldandó problémát a következő részproblémákra: (i) Melyek a szabályok (normatív kijelentések) megalapozásának lehetséges módjai? (ii) Alkalmazhatók-e és ha igen, akkor milyen kiegészítő megfontolásokkal a számba jöhető megalapozási eljárások a tudományos kutatás metodológiai szabályai esetén?

Ha az (i) részprobléma megoldásához fogunk, messzemenő elméleti megfontolások helyett célszerűbb azonnal a leggyakrabban alkalmazott megalapozási eljárást, az ún. *pragmatikus igazolást* vizsgálat tárgyává tennünk. A pragmatikus igazolás lényege a következő: Ha valamely szabály egy meghatározott feladat megoldásánál legalább annyira hatékonyan alkalmazható, mint más lehetséges szabályok, akkor pragmatikusan igazolt.²⁴ Elképzelhető ugyanis, hogy a számításba jövő eljárások közül több is sikeresen alkalmazható, de van közülük egy vagy néhány, amely optimális eszköznek bizonyul. Nyilvánvaló, hogy az utóbbit vagy az utóbbiak közül valamelyiket ésszerű alkalmaznunk. A pragmatikus igazolást a megalapozás végső eszközének tekintjük egyrészt abban az értelemben, hogy közvetlenül a gyakorlati tevékenység refleksióján alapul, másrészt abban az értelemben is, hogy minden más megalapozási módszer vagy ennek módosulata, vagy ezt előfeltételezi. Nem véletlen, hogy pl. az indukció elvének megalapozásánál a végtelen regresszust elkerülendő ugyancsak a pragmatikus megalapozásra hivatkoznak.²⁵

A pragmatikus igazolásnál azonban nem szabad szem elől tévesztenünk azt a körülményt, hogy az így megalapozott szabály nem az emberrel veleszületett cselekvési minta, hanem végső fokon a tanulás, mégpedig az ún. útvészttanulás (kísérlet és tévedés módszerének) az eredménye. Az utóbbi módszernek az a lényege, hogy valamely problémahelyzetben még a teljesen bizonytalan kimenetű megoldást is jobb megkísérelni, mint nem tenni semmit. Ha az ismételt próbálkozás eredményhez vezet, akkor lehetőség nyílik az adott tevékenység feladatszerű végzésére (rutinizálására), sőt egyre hatékonyabb alternatív megoldások keresésére is.

A pragmatikus igazolás jogosságának elismerése semmi esetre sem jelenti azt, hogy a pragmatizmus filozófiáját is elfogadnánk. A pragmatikus igazolás, ha helyesen értelmezzük, egyik mozzanata a gyakorlati igazolásnak. De ki kell emelnünk, hogy csupán egyik mozzanata, hiszen a „*praxis*” mint a marxista filozófia alapkategóriája sokkal gazdagabb a „cselekvés”, a „tevékenység”

²³ M. Bunge: „Scientific Research”, Vol. I, 10.

²⁴ K. Szaniawski: A Pragmatic Justification of Statistical Inference; K. Ajdukiewicz: „The Foundation of Statements and Decisions”, Warszawa 1965, 309.

²⁵ H. Reichenbach az induktív következtetést végző embert egy olyan halászhoz hasonlítja, aki a tenger ismeretlen részén akar halászni. De ahhoz, hogy halat fogjon, meg kell kísérlnie a halfogást, mert még a teljes bizonytalanságban is jobb megkísérlni valamit, mint nem tenni semmit. („Experience and Prediction”, Chicago 1938, 362—363.)

kategóriáinál, mivel az aktivitás mozzanatán túlmenően a *történetiség és a társadalmiság dimenzióját* is tartalmazza. Valójában a pragmatikus igazolás még nem több, mint a feltételes reflexek (nem tudatos cselekvési minták) kialakulási mechanizmusának logikai vetülete. Ha a tudományos kutatásban funkcionáló metodológiai szabályokat csak pragmatikusan tudnánk megalapozni, akkor értékük aligha volna nagyobb, mint a pusztá megszokásoknál és ugyanazokhoz a következtetésekhez jutnánk, mint Hume az induktív következtetést és okságot illetően.

A gyakorlati igazolás tehát a pragmatikai megalapozáson túlmenően történeti, szociológiai és pszichológiai mozzanatokat is tartalmaz.

A tudománytörténet tanulmányozásának, ha nem reked meg a tények pusztá historiográfiái számbavételének a szintjén, az a legfontosabb feladata, hogy a tudományfejlődés alapvető tendenciáit feltárja és ennek kapcsán számot adjon azokról az eljárásokról, amelyek eredményesen hozzájárultak a fejlődéshez vagy fékeztek azt. Tudománytörténeti háttér nélkül a pragmatikus igazolás egyoldalú, hiszen lényegében eredménycentrikus és nélkülözi a történeti távlatot.

A tudományos kutatás történeti megalapozásának szükségességét csak az utóbbi évtizedekben ismerték fel a tudományfilozófusok, noha a történetiség Hegellel és a marxizmussal már a múlt században jelentős pozíciókat szerzett a tudományos kutatásban. A történetiség elvének a térhódítása azonban jobbra a társadalomtudományokra korlátozódott. Mivel a tudományfilozófiai vizsgálódások előterében a természettudományok álltak, így nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a tudományfilozófiában az ötvenes évekig a pozitívizmus és a konvencionalizmus volt az uralkodó irányzat.

A *pozitívizmusra* jellemző, hogy a metodológiai szabályokat vagy a pszichológia területére utalta, vagy az indukció elvére próbálta redukálni. Úgy vélte, hogy a tudomány szilárd tény-kijelentések és a belőlük indukció útján nyert általánosítások olyan rendszere, amelynek felépítési elveit a modern szimbolikus logika szolgáltatja. Minthogy a pozitívizmus képviselői szerint a logika törvényei tautologikus jellegük folytán a valóságról nem mondanak semmit, így megalapozásuk szükségtelen. Tehát az indukció elvének megalapozása az egyetlen jelentős tudományfilozófiai feladat.

A *konvencionalizmus* is a ténymegállapításokat tekinti a tudomány báziskijelentéseinek és úgy véli, hogy ezek intuitíve alapoíthatók meg. A továbbiakban a kutatás arra szorítkozik, hogy ismeretelméletileg és logikailag eléggé egyszerű elméletet boltozzon a tény-kijelentések fölé. A tudományos elméletek a konvencionalizmus szerint nem igazak vagy hamisak, hanem többé-kevésbé egyszerű (gazdaságos) elrendezési szabályok, amelyeknek háttérében a konvenció mint tudányszociológiai összetevő áll.^{26,27}

²⁶ A rivális metodológiai irányzatok világos elemzését adja Lakatos Imre a „History of Science and its Rational Reconstructions” c. tanulmányában; PSA 1970. In Memory of R. Carnap Holland, Dordrecht 1971, 91–136.

²⁷ G. H. von Wright a normatív kijelentések kétféle megalapozását különbözteti meg. A teleológiai megalapozás lényegében azonos a pragmatikus megalapozással. A normatív megalapozás pedig a tekintély szerepével függ össze, amelynek a közvélemény kialakulásában fontos szerep jut. (G. H. von Wright: The Foundations of Norms and Normative Statements; K. Ajdukiewicz: „The Foundations of Statements and Decisions”, id. kiad., 351–367.)

A szabályok konvencionalista megalapozása mint az igazolás általános formája elfogadhatatlan, hiszen teljesen figyelmen kívül hagyja a tudományos megismerés alapvető céljait: az emberi tudás gyarapítását és az igazságra való törekvést. Tagadhatatlan azonban, hogy olyan mozzanatot tartalmaz, amelyet a tudományfilozófia nem hagyhat figyelmen kívül. A mindenkori nemzetközi tudományos közvéleménynek van egy bizonyos regulatív funkciója a tudományos közéletben, hiszen aligha képzelhető el nála illetékesebb fórum a tudományos kutatás módszertani elveinek megítélésénél. Valójában persze a tudományos közvélemény is történeti jelenség és nem vindikálhat magának tévedhetetlenséget. Tudjuk jól, hogy a legnagyobb tudósok sem mentesek az előítéletektől és pszichikai, etikai és más fogyatékoságaik negatív irányban befolyásolják értékítéleteiket és ennek következtében szem elől tévesztik a tudomány tényleges feladatát. A tudományos közvélemény azonban folytonosan változó, erőteljesen dinamikus jelenség, amely a tudósok közötti kommunikáció folyamatában az erősen divergens egyéni vélemények konfrontációja eredményeként egyre inkább egységessé és multiperszonálisá válik. A vélemények kölcsönös cseréjében mintegy lecsiszolódnak a szélsőséges felfogások. A tudományos közvélemény kiátlagolt formában tartalmazza az adott tudomány jelentős képviselőinek értékítéleteit.^{28,29}

A konvencionalizmus mozzanata megtalálható K. R. Popper *kritikai empirizmusában* is, de azzal a különbséggel, hogy ezt nem terheli az egyszerűség elvének túlhajtása, továbbá e felfogás szerint nem az elméleteket kell konvencionálisan elfogadnunk, hanem a ténykijelentéseket. Ugyanakkor Poppernál sokkal erőteljesebb mozzanatként jelentkezik a kritikai attitűd és ennek megfelelően a racionalitásra való törekvés. Az induktív általánosítás helyét itt a magas szintű elméleti elvek intuitív megsejtése, továbbá a ténykijelentések deduktív levezetése foglalja el. Popper a pozitivizmus képviselőihez hasonlóan szükségesnek tartja, hogy a metafizikai kijelentéseket száműzzük a tudományból, de velük ellentétben elismeri a metafizikai kijelentések metodológiai szerepét és azt állítja, hogy a filozófiai problémák nagy része átfogalmazható metodológiai problémává.³⁰ Olyan elvnek, mint a tudományos objektivitás, a falszifikálhatóság vagy ennek továbbfejlesztett formája, a korroborálhatóság, metafizikai előfeltevéseken alapulnak és értéküket kizárólagosan gyümölcsöző alkalmazhatóságuk adja.³¹ Valójában tehát Popper is a pragmatikus megalapozás híve.

Egy nagyon gondolatébresztő metodológiai felfogást terjesztett elő a közelmúltban elhunyt magyar származású tudományfilozófus, Lakatos Imre.³² Felfogását a *rivális kutatási programok metodológiájának* nevezhetjük. Lakatos szerint nincs változatlan, a priori metodológia, hanem a metodológiák is történetien relatívak, azaz a tudomány ún. belső történetének racionális rekonstrukciói. Ez a belső történet csupán idealizált mása a tudomány aktuális történeté-

²⁸ I. Lakatos: *History of Science and its Rational Reconstructions*; PSA 1970, id. kiad., 94–96.

²⁹ Itt ismét utalunk a tudományos megismerésben bizonyos alárendelt szerepet játszó konvenció és autoritás kapcsolatára.

³⁰ K. R. Popper: „Logik der Forschung”, id. kiad., 28.

³¹ I. h.

³² L. Lakatos Imre: *Criticism and the Methodology of Scientific Research Programmes*. *Proceedings of Aristotelian Society* 69, 149–186. és *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*; „Criticism and the Growth of Knowledge”, Eds.: I. Lakatos and A. Musgrave, 1970.

nek, de még sincs igaza azoknak, akik mindenfajta metodológiát szkepszissel fogadnak. A metodológiák történetiségének hangoztatása persze már másoknál, így T. Kuhnnál is megtalálható.³³ Ő azonban a paradigma-változásokban alapvetően irracionális jelenséget lát és nem ismer el olyant, hogy a tudományos kutatás metodológiája valahogyan tudja önmagát korrigálni. Vele szemben Lakatos azt hangoztatja, hogy a rivális kutatási programok összehasonlíthatók egymással és míg progresszív stádiumban vannak (eredményesen alkalmazhatók új problémák megoldásánál, meglepő előrelátásokhoz vezetnek stb.), addig fenntarthatók. A progresszív stádiumban bizonyos metodológiai elvek révén meg kell óvni a program ún. szilárd magját a kísérleti cáfolástól és ellensúlyozni kell a gyökeresen különböző felfogások rivalizálását, továbbá óvni kell az elméletet a negatív példáktól és anomáliáktól.³⁴

Lakatos szerint a kutatás metodológiai szabályainak alapvetően arra a kérdésre kell választ adniok, mikor tekinthető valamely program progresszívnek, azaz minden fogyatékosága ellenére méltónak arra, hogy fenntartsuk és óvjuk, és mikor érett arra, hogy a nála gyümölcsözőbbnek ítélt rivális programmal váltsuk fel. Tehát nála hallgatólagosan egy igen jelentős dialektikus mozzanat, a fejlődés kérdése kerül a metodológiai vizsgálódás homlokterébe. Így érthető, hogy a kutatási programok probléma-generáló ereje fontosságban megelőzi a magyarázó és prediktív erőt. Ez a problémameleti mozzanat Lakatosnál azonban csak a dialektikus szemlélet egy kis töredékének igenlését jelenti, hiszen kifejezetten elutasítja a rivális kutatási programok dialektikus feloldásának a gondolatát, amelyet Lakatos felfogását bírálva N. Koertge fejt ki.^{35,36} Nagyon figyelemre méltók azok a metodológiai tételek amelyeket N. Koertge megfogalmaz: 1. Történeti tétel: A tudományban csak akkor van fejlődés, ha a kvázi-komplementer elméletek ellentmondása az új tartalmat növelő elmélet keretében oldódik meg. 2. Filozófiai tétel: A fejlődés e mintáinak az az alapja, hogy az ellentétes kvázi-komplementer elméletek által felvetett problémák különösen mélyek. 3. Metodológiai tétel: Mivel a tudomány problémák megoldásán keresztül halad előre, a legnagyobb hiba az, ha a tudósok közössége nem vesz tudomást a problémákról.³⁷

E módszertani elvek szemmel láthatóan nem ugyanazon a szinten fogalmazódtak meg, mint a korábbiakban általunk felsoroltak, hanem olyan szabályoknak tekinthetők, amelyek maguknak a metodológiai elveknek a formulázását szabályozzák, tehát szuper-metodológiai elvek vagy metakritériumok. Itt egy érdekes problémával találjuk magunkat szemben: Vajon a dialektika törvényei csakugyan felfoghatók a metodológiai elvek megfogalmazását szabályozó kritériumoknak és ha igen, akkor hogyan töltik be ezt a funkciót?

E problémakör vizsgálatához nagyon értékes útmutatásul szolgálnak azok a gondolatok, amelyeket Engels az „Anti-Dühring” régi előszavában kifejt.

³³ Itt az ún. normál tudomány és a forradalmi tudomány Kuhn-féle különbségére utalunk. Az előbbi nem más, mint feladványfejtés egy meghatározott paradigma alapján. Az utóbbi viszont új paradigma megalkotásával függ össze.

³⁴ I. Lakatos: History of Science and its Rational Reconstruction; PSA 1970, id. kiad., 99–105.

³⁵ N. Koertge: Inter-theoretic Criticism and the Growth of Science; PSA 1970, id. kiad., 160–173.

³⁶ I. Lakatos: History of Science and its Rational Reconstruction; PSA 1970, id. kiad., 175–179.

³⁷ N. Koertge: Inter-theoretic Criticism and the Growth of Science; PSA 1970, id. kiad., 168–170.

Közülük itt három fontos megállapítására utalok: a) „A gondolkodásról szóló tudomány ... mint minden más tudomány, szintén történelmi tudomány, az emberi gondolkodás történelmi fejlődéséről szóló tudomány.” b) „Márpedig éppen a dialektika a mai természettudomány számára a legfontosabb gondolkodási forma, mert egyedül ő nyújtja az analógiát és ezzel a magyarázati módszert a természetben előforduló fejlődési folyamatokhoz, a nagyban és egészben való összefüggésekhez, az egyik vizsgálati területről a másikra való átmenetekhez.” c) „... az emberi gondolkodás történelmi fejlődésmenetével, a külső világ általános összefüggéseinek különböző időkben fellépett felfogásaival való ismeretség azért is szükséglet az elméleti természettudomány számára, mert mércét ad az e természettudomány által felállítandó elméletek számára.”³⁸

Véleményünk szerint a marxista tudományfilozófusok Engelsnek e gondolatait vagy nem méltatták kellő figyelemre, vagy leegyszerűsítetten értelmezték. Közülük számosan a pozitívizmus kitaposta úton haladnak és a történetiségnek mint a dialektika egyik konstitutív elemének nem, vagy alig juttatnak szerepet vizsgálódásaikban. Mások viszont abban a naiv hitben élnek, hogy a dialektika törvényeinek ismerete közvetlenül érvényesül a tudományos kutatásban és munkájuk a dialektikát illusztráló példák gyűjteményévé válik. E megközelítésnek a népszerűsítésben persze lehet helye, de — mint Lenin megjegyzi — tartalmi helyességét a tudományok történetével kell ellenőrizni.³⁹

A marxista tudományfilozófusok közül többen a klasszikusok intenciójának megfelelően a dialektika összefüggéseit tudománytörténeti kutatásokkal kívánták megalapozni,⁴⁰ mások felismerték a dialektika elveinek metodológiai jelentőségét⁴¹ és a dialektika, valamint a megismerés antinómikus jellegének viszonyát állították vizsgálódásuk középpontjába.⁴² Mindezek a részeredmények azonban nem változtatnak azon a kétségtelen tényen, hogy a dialektika elveinek tudományfilozófiai státusza nem kellően tisztázott. Nem véletlen, hogy még olyan jelentős tudományfilozófus, mint M. Bunge is, kételkedéssel tekint rájuk és a marxista filozófusokat azzal vádolja, hogy misztikus erővel ruházzák fel őket.⁴³ E vád csupán annyiban megalapozott, hogy nem lehet a dialektikára mint egyetemes problémamegoldási módszerre, mint valami panacea-ra hivatkozni. E hivatkozás különösen akkor állítja kétes megvilágításba a dialektikát, ha még csak közelítően sem tudjuk megadni azt a működési mechanizmust, amely révén a dialektika a neki tulajdonított módszertani szerepet valójában betölti.

A történetiség elve, amelyet a marxizmus mindig is magáénak vallott, az utóbbi évtizedekben — mint ezt korábbi fejtegetéseink is illusztrálják — utat tört magának és sajátos módon egyes polgári tudományfilozófusok munkásságában is igen jelentős hangsúllyal.

³⁸ F. Engels: A természet dialektikája; MEM 20, 343.

³⁹ V. I. Lenin: Filozófiai füzetek; „Összes művei”, 29, 294.

⁴⁰ B. M. Kedrov: A természettudományok történetének dialektikus logikai általánosításáról (Ismeretetés); „Magyar Filozófiai Szemle”, 1960/2, 338–339. — „Spektralanalyse. Zur wissenschaftlichen Bedeutung einer großen Entdeckung”, Berlin 1961.

⁴¹ D. P. Gorszkij: „Problmri obscej merodológii nauk i dialekticeszkj logiki”, Mszl, Moszkva 1966.

⁴² I. S. Narski: „Dialektischer Widerspruch und Erkenntnislogik”, Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1973.

⁴³ M. Bunge: „Method, Model and Matter”, Holland, Dordrecht 1973, 178–183.

A normatív kijelentések egy igen érdekes megalapozási kísérletének lehetünk tanúi M. Bungénál.⁴⁴ Különbséget tesz ún. vak normák és megalapozatlan normák között. Az utóbbiak helyettesíthetők szabályokkal, amelyek törvényeken és értékítéleteken alapulnak. Az analógiát a technika szabályai szolgáltatták, amelyek tudományos törvénykijelentéseken és a társadalmi érdekek által motivált értékijelentéseken alapulnak. A törvénykijelentés és az értékijelentés összefüggése az eszköz és a cél kapcsolatát reprezentálja. Ezt nevezi Bunge alapnak, amely logikai síkon implikációval vagy — kivételes esetekben — ekvivalenciával fejezhető ki. Ha ekvivalencia áll fenn, akkor a cél elfogadása „szentesíti” az eszköz elfogadását. Implikáció esetén (a cél több úton is elérhető), már nem lehetséges az eszköz értékére következtetni, de elképzelhető, hogy valamilyen módon az eszközök egyikét preferáljuk a többivel szemben. Ehhez egyrészt az szükséges, hogy az eszköznek és a célnak értékeket tudjunk megfeleltetni, másrészt ezek az értékek algebrát alkossanak és így kalkulációra nyújtsanak lehetőséget.

Ha ez a program megvalósítható, akkor a szabályok megalapozása két mozzanatra redukálódik: az eszköz és a cél értékének meghatározására, továbbá ezek összefüggésének (az alapnak) az értékelésére. Arra nézve azonban M. Bunge nem ad meg eljárásokat, hogyan kell az értékelést végezniük.

Az ismertetett megalapozási eljárást főleg azért tartjuk értékesnek, mert így a normatív kijelentéseket helyettesítő szabályok is bevonhatók a tudományos elemzésbe. Tudjuk, hogy a valóság törvényeinek feltárása kognitív és pragmatikai értékekkel növeli az emberi tudást. A pragmatikai érték pedig éppen azt jelenti, hogy az adott törvény alkalmas egy meghatározott cél elérésére, amelyet a társadalmi szükségletek determinálnak. Ezek a szükségletek természetesen nem feltétlenül materiálisak. Maguknak a céloknak is meghatározható valamilyen prioritása, és ennek alapján legalábbis részlegesen rendezhetők.

Ezzel a szabályok megalapozásával kapcsolatos felfogások ismertetését befejezzük. Hátra van, hogy saját felfogásunkat körvonalazzuk. Ezt csak röviden, mintegy korábbi kritikái észrevételeink összegezeként tesszük.

Úgy véljük, hogy minden szabály megalapozásánál történetileg és logikailag is a pragmatikus megalapozás az elsődleges. Ez könnyen belátható, ha arra a körülményre gondolunk, hogy előzetes tudás híján a kísérlet és tévedés módszerén jutunk valamely cselekvési mintához. Ez a minta azután szocializálódik, hiszen egyrészt magában a sikeres cselekvésben, másrészt az áthagyományozott ismeretben ölt tárgyi formát és mintegy átlép a partikularitás szintjéről az összemberi tudás szintjére. Ezzel egyidejűleg történeti képződménnyé is válik és kirajzolódik relatív jellege, amely azután kitermeli korrekciójának, kritikai felülvizsgálásának szükségletét. Ez a folyamat a hagyomány és az újítás harcában megy végbe, amelyben a közvélemények mint értékelő (értékmegőrző és értékátadó) fórumnak igen jelentős szerepe van. Valójában persze a közvéleményt idealizálnunk kell ahhoz, hogy az említett funkciót maradéktalanul teljesítse. A gyakorlati megalapozás mindezeket a tényezőket együttesen tartalmazza. Az emberek alkotják meg e szabályokat a cselekvés kényszerétől ízve. A legtöbb ismeretlent ez az első kreatív mozzanat tartalmazza, amelyet azután a tapasztalatból való tanulás már jóval inkább racionalizálható lépései követnek.

⁴⁴ „Normative Wissenschaft ohne Normen — aber mit Werten”, *Conceptus*, vol. VII, 57—64. (1973).

E történeti folyamat kritikus és nehezen rekonstruálható része az értékítéletek genezise. E problémának véleményünk szerint eddigi legátfogóbb és a marxista filozófia alapelveivel leginkább összhangban álló megoldási kísérletét Lukács György adta.⁴⁵ A munkának mint az emberi gyakorlat modelljének alapvető meghatározottsága a teleologikus tételezés és ennek megvalósítása és ezért tartalmazza a Legyen mozzanatát, hiszen a megvalósítás minden lépését az determinálja, hogy elősegíti-e és ha igen, milyen mértékben a cél elérését. E folyamatban megfordul a determináció iránya: míg a biológiai oksági determinációban a múlt irányítja a jelent, a célkitűzés esetén a jövő determináló hatása kerül előtérbe. „A valóság helyes visszatükrözése — írja Lukács — természetesen a helyesen működő Legyen elkerülhetetlen előfeltétele; de ez a helyes visszatükröződés csak akkor lehet hatékony, ha valóban ösztönzi annak megvalósítását, aminek lennie kell. Itt nem csupán általában a helyes visszatükröződésen, a valósággal kapcsolatos megfelelő reagáláson múlik minden, hanem valamely elhatározás helyes vagy téves volta, tehát a munkafolyamatban felmerülő alternatívák eldöntése minden esetben kizárólag a célból, a munkafolyamat megvalósításából kiindulva ítélhető meg.”⁴⁶ A Legyen-nel elválaszthatatlanul összefügg az érték problémája. A Legyen ugyanis csak azért játszhat a munkafolyamatban specifikus meghatározó szerepet, mert az ember számára értékes, amire törekszik. Ugyanígy az érték sem valósulhat meg az ilyen folyamatban, ha megvalósításának Legyen-je nem lesz vezérfonallá. Azonban jelentős különbség is van közöttük: az érték túlnyomórészt a célkitűzést befolyásolja és a megvalósított termék megítélésének elve, a Legyen pedig folyamatnak a szabályozó elve.⁴⁷

Nem szükséges, hogy itt Lukács értékelméleti megfontolásait tovább részletezzük. De a mondottakból is kitűnik, hogy a metodológiai szabályok megalapozásának vizsgálatánál e megfontolásokat aligha lehet mellőzni. Az a sejtésünk, hogy a lukácsi koncepció alkalmas keretet nyújtana a megalapozás korábban vázolt, de meglehetősen izolált mozzanatainak elméleti szintézisére.

3. NÉHÁNY KONKRÉT MEGFONTOLÁS A METODOLÓGIAI SZABÁLYOK MEGALAPOZÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

Miután számba vettük a szabályok (normatív kijelentések) megalapozásáról megalkotott és általunk jelentősnek ítélt nézeteket, vizsgáljuk meg, milyen választ adhatunk a következő kérdésre: Milyen alapon ítéljük a korábban vázolt metodológiai szabályok egy részét szinte kötelező érvényűnek a tudományos kutatásban, és miért tartjuk a többit tanácsnak, megengedhető stratégiai megfontolásnak? E probléma nem más, mint az előző fejezetben megfogalmazott (ii) kérdés pontosabb kifejtése.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt az (1)–(7) alapválasztási szabályok megalapozásának lehetőségét. E probléma elemzésénél nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy itt a megismerés korábbi eredményeit vesszük számba és ennek megfelelően beállítottságunk alapvetően eredménycentrikus. Szeretnénk — amennyire lehetséges — maximálisan szilárd bázisra építeni kutató

⁴⁵ Lukács György: A munka; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1972/1–2.

⁴⁶ I. m. uo. 40.

⁴⁷ I. m. uo. 44–45.

tevékenységünket. Helyzetünk némileg hasonlít a hadvezéréhez, aki szilárd háterszágot óhajt tudni maga mögött. Következésképpen az ismeretháttér körülhatárolásánál az ellentmondások feloldására törekszünk, az ismeretek maximálisan determinált, harmonikus közegét óhajtjuk létrehozni. E törekvés realizálódik az említett alapválasztási szabályokban.

Az (1) követelmény az ismeretháttér empirikus részének (az adatoknak) a teoretikus faktorral szembeni maximális invarianciáját mondja ki. Ha ugyanis többféle mérési eljárás segítségével közelítően ugyanazokhoz az adatokhoz jutunk el, akkor az adatok a mérési eljárásokba inkorporált teoretikus ismeretektől alapjában véve függetlenek, és így magas szinten objektívek. Ahogyan az ismeretek interszubsztivitása általában bizonyos garancia az objektivitásra, ugyanígy megbízhatóbbnak kell minősítenünk valamely empirikus ismeretet, ha több, egymástól többé-kevésbé független csatornán át nyertük. Úgy véljük, e szabály pragmatikusan szinte megingathatatlan. Aligha képzelhető el, hogy valaki is legalább ennyire kielégítő alternatív javaslatot tudna előterjeszteni az adott probléma megoldására. Ugyanez elmondható a (2) szabállyal kapcsolatban is. A tudománytörténeti analízis kimutatja, hogy számos tudományos fogalom kezdetben ún. klasszifikatorius fogalom volt, majd a pontosság igényének növekedésével komparatív fogalommá lett, hogy végül metrikus fogalomként funkcionáljon. Példaként a keménység fogalmának fejlődését említjük, amely kezdetben csak a látványosság ellentéte volt. Később a technikai szükségletek olyan értékskála megalkotásához vezettek, amely lehetőséget nyújtott a különböző anyagok karcolási keménységük szerinti összehasonlítására (Mohs-féle skála), míg végül sikerült mérni is a keménységet (Brinell-féle skála). Az empirikus kutatásnak az a vezérelve, hogy „mérni mindent, ami mérhető”, ma is érvényes. A matematizálás mint korunk tudományának egyik jellemzője egyrészt előfeltételezi, másrészt maga után is vonja e tendencia erősödését. Zsákutcához vezet azonban az a végletes álláspont, amely a kvantifikálhatóságot (az operacionalizálhatóságot) teszi meg a tudományosság alapfeltételévé. E fel fogás veszélyeit napjainkban egyre inkább felismerik. Gyakran lehetünk tanúi olyan kutatásoknak is, amelyek jóformán az adatok öncélú gyűjtésére korlátozódnak. Egyes területeken már komoly gondot okoz az adatok tárolása és hozzáférhetővé tétele. Valójában az adatoknak csak egy bizonyos határig van értékük, mégpedig addig, míg ténylegesen ismeretháttér-funkciót töltenek be. Az olyan adatok azonban, amelyek ugyanannak a jelenségnek más tér-időkoordináták melletti ismétlődéséről tudósítanak, szinte alig van megalapozó ereje. Ezt a szabályt az indifferencia elveként szokták említeni.⁴⁸

A (3) alapválasztási kritérium sokkal általánosabb az előzőknél és ennek megfelelően filozófiai jellege karakterisztikusabb. Formulázása negatív (tiltó) jellegű. Minthogy a tudományos fogalomalkotás a megismerés egy meghatározott szintjén vagy tartalmasnak, vagy üresnek minősül, ezért a hiposztazáció tiltását pozitív követelmény felállításával is helyettesíthetjük: (3') A tudományos fogalomalkotásban maximálisan törekedjünk az objektivitásra, vagyis — Engels szavaival — vegyük a természetet olyanak, amilyen, minden idegen hozzátétel

⁴⁸ J. M. Keynes szerint az általánosításoknál az olyan adatok, amelyek a korábbiaktól pusztán tér- és időkoordinátáikban különböznek, irrelevánsak. Az irrelevanciát pedig az a körülmény okozza, hogy a tér-időbeli különbségek pusztán mennyiségi természetűek és nem bontják meg a természet minőségi egyöntetűségét. Lásd részletesebben Hársing László „J. M. Keynes valószínűségi logikája” c. dolgozatában. „Logikai Tanulmányok”, Akadémiai Kiadó, Bp. 1971, 54—55.

nélkül.⁴⁹ Amikor fogalmakat alkotunk, akkor az absztrakció folyamatában a rendelkezésre álló információ egy részét mint elhanyagolható figyelmetlenül hagyjuk. De a fogalomalkotás mindenkor tartalmaz konstruktív mozzanatot is: gondolatilag újraalkotjuk az objektumot. Ez a kreatív mozzanat az alapja az emberi megismerés nagyságának, de számos veszély forrása is. Az aktivitásnak egyik torz megnyilvánulása éppen a hiposztazáció. Ha a töredék-létezőknek a dologi létezőket megillető totalitást tulajdonítunk, akkor csakugyan valami gyökeresen idegen elemet viszünk be a tudományba, pontosabban a megismerés tévútjára lépünk, amely a hamis tudat szférájába vezet.

Úgy véljük, nem szorul részletes bizonyításra, hogy az objektivitás elve és a filozófiai materializmus között összefüggés áll fenn. Ha az emberi megismerés az objektum szellemi elsajátítása, akkor igaz ismerettel róla csak akkor rendelkezünk, ha úgy sajátítjuk el, hogy valóságos természetét rekonstruáljuk, azaz minden idegen mozzanat hozzátétele nélkül mint tőlünk független (anyagi) létezőt ismerjük meg. Tudjuk egyrészt, hogy a megismerés szellemi elsajátítás (gondolati rekonstrukció), másrészt az igaz ismeret kognitív értéket képvisel. A felsorakoztatott premisszákból következik, hogy a dolgok valóságos természetének (objektív lényegének) megismerése ugyancsak értékes. Az utóbbi értékítéletből viszont már nyilvánvaló, hogy az objektivitás elve megismerésünk egyik alapvető metodológiai szabálya. Ezzel egyúttal kísérletet tettünk arra, hogy a megalapozás Bunge-féle koncepcióját egy meglehetősen bonyolult szabály esetén kipróbáljuk.

A (6) és (7) metodológiai szabály valójában nem más, mint a (3) kiegészítése és egyúttal operacionalisztikusabb megformulázása. Ahhoz ugyanis, hogy az objektivitás elve megvalósuljon, szükséges a tárgyalási univerzum jól körülhatároltsága és homogenitása. E követelmény teljesülés egyáltalán nem magától értetődő, hiszen többé-kevésbé világosan kell látnunk azokat a különbségeket, amelyek még nem bontják meg a homogenitást és azokat is, amelyek az univerzum határait alkotják. E felismerésekhez hozzávetőleges biztonsággal csak akkor jutunk el, ha rendelkezünk bizonyos távlati képpel a bennünket környező valóságról. Ez a kép nyilvánvalóan csak hozzávetőleges és átmeneti jellegű lehet, de nélküle nem lehetséges távolságteremtés, és az objektumra való távlati rálátás. Ezt világképnek nevezzük. Ha egy konkrét szaktudományt a valóság valamely területe térképének nevezzük, akkor a világképet a földgömbhöz hasonlíthatjuk. Ha a világ valamely ismeretlen pontján tájékozódni akarunk, egyiket sem nélkülözhetjük. A tárgyalási univerzum mindig a világ azon szegmentumának része, amelyet közvetlenül vagy közvetve a megismerés körébe vontunk. Ezt szokásos egyszerűen univerzumnak nevezni. Magát az univerzumot is történetiképződménynek tekintjük és az anyag ismert szerveződési szintjeit valamely bonyolultan elágazó fejlődési törzsfa mentén próbáljuk elhelyezni. Egyúttal persze arra törekszünk, hogy e szintek számát takarékosan állapítsuk meg, de mindenesetre véges minőségi változatosságot tulajdonítsunk az univerzumnak. Pontosabban fogalmazva: az alapvető vagy gyöker-minőségek számát végesnek tekintjük. Ezt az elvet szokásos *a véges változatosság elvének* nevezni, amelynek az induktív gondolkodás ontológiai megalapozásánál jelentős szerep jut.⁵⁰ Ez az elv természetesen nem zárja ki a világ minőségi végtelenségét, sőt

⁴⁹ F. Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége; Marx és Engels Művei, 21, Kossuth 1970, 279—280.

⁵⁰ L. részletesebben Hársing László: J. M. Keynes valószínűségi logikája; „Logikai tanulmányok”, id. kiad., 255—256.

az univerzumét sem, csak az alapvető minőségek véges számát kívánja meg. E feltevés nélkül aligha igazodnánk el a bennünket körülvevő világban. A szemantikai homogenitás követelménye is viszonylag könnyen teljesül, hiszen nem vaktában, hanem a lehető legnagyobb módszerességgel járunk el.

A (7) szabály azt kívánja meg, hogy az ismeretháttér jól fedje le az empiriát. Más megfogalmazásban: az elméleti ismeretháttérből levezethető végtelen sok empirikus következmény halmazába be kell tudnunk sorolni az ismeretháttér empirikus részét.

A (6) és (7) szabály operacionalizálja a (3) szabályt és ennek megfelelően pragmatikusan és tudománytörténetileg igazolható. Eddig nem sikerült még hatékonyabb stratégiai megfontolásokkal biztosítani a tudományos megismerés objektivitását és a tudománytörténet tanúsága szerint a tudósok többsége legalábbis hallgatólágosan alkalmaz ilyen gondolkodási szabályokat.

A (4) és (5) által rögzített konzisztencia követelményének az ésszerűsége könnyen belátható, hiszen ezek a szabályok fejezik ki talán legélesebb formában a homogenizáció igényét. Ha problémákat akarunk megoldani, azaz a megismerés ellentmondásos jellegét akarjuk feltárni, akkor előbb világosan körül kell határolnunk azt a területet, ahol ismereteink mintegy egyensúlyi helyzetben vannak. Aligha tudna bárki is hatékonyabb alternatív megoldást ajánlani.

A (8)–(12) szabályok a problémák formulázásához, a (13)–(16) pedig a megoldások kereséséhez nyújt szempontokat. Összefoglaló néven e szabályokat heurisztikai elveknek neveztük. A továbbiakban ezek megalapozásával foglalkozunk. A vizsgálandó problémát úgy is fogalmazhatjuk, hogy művelhető-e egyáltalán a heurisztika tudományosan, vagy még ma is a „felfedezés művészeté”-nek kell tekintenünk. E kérdéssel foglalkozik Pólya György egyik érdekes tanulmányában.⁵¹ A heurisztikai elvek megalapozásának két módját tárgyalja: az axiomatikus és a statisztikait. Az első deduktív és a matematikai tudományokra jellemző, a második inkább induktív és a heurisztikai elvek pszichológiai megalapozásának segédeszköze. Végül is arra a következtetésre jut, hogy egyik megalapozási eljárás sem kielégítő, de ennek ellenére a heurisztikus elvek működőképesek a tudományos kutatásban. Mások, mint F. Le Lionnais erősen meg vannak győződve a metodológiai elvek axiomatikus megalapozásának lehetőségéről, de programatikus megjegyzéseken nem jutnak túl.⁵²

Ha a felvetett problémára valamelyest is kielégítő választ akarunk adni, akkor célszerűbb, ha vizsgálódásunkat egy kissé távolabbról indítjuk és azt a kérdést vetjük fel: Vannak-e a tudományos alkotásnak törvényszerűségei? Ha vannak ilyen törvényszerűségek és ezek megismerhetők, akkor segítségükkel a heurisztikai szabályok is megalapozhatók.

A jelen tanulmány keretei nem nyújtanak arra lehetőséget, hogy az idevágó legjelentősebb nézeteket kritikailag számba vegyük, és csak saját hipotézisünk ismertetésére szorítkozunk. Abból indulunk ki, hogy a tudományos alkotás a megismerés fejlődésének egyik sajátos formája. Fejlődésen olyan mozgást értünk, amely a rendszer minőségileg új, de egyben funkcionálisan aktívabb és stabilabb alakulatának megjelenéséhez vezet. Arra a kérdésre, hogyan konkretizálódnak e kritériumok a tudományos alkotás munkafolyamatában, később

⁵¹ G. Polya: L'Heuristique est-elle une sujet d'étude raisonnable? La Méthode dans les Sciences Modernes. 1958, 279–285.

⁵² François Le Lionnais: Vers la mathématisation de la méthode scientifique. La Méthode dans les Sciences Modernes. 1958, 333.

térünk ki. Most a minőségi változás ténye érdekelt bennünket. Arról már szöveltünk, hogy a dialektika törvényei írják le a fejlődés legáltalánosabb jellemzőit. Van azonban egy igen fontos mozzanat, amelyet e kérdés vizsgálatánál nem, vagy csak kevésbé méltatnak figyelemre: a véletlennek a felfedezésekben játszott konstitutív szerepe. Ma már módszertanilag aligha tartható az a racionalizmus szellemében fogant elv, hogy a tudomány a véletlen ellensége. Ha a világban nem volna fejlődés és hanyatlás, hanem csak örök visszatérés, akkor a véletlen nem volna több pusztaságnál és a nemtudás megnyilvánulásánál. A bennünket környező világot azonban átszövik a véletlenek és a szükségszerű tendenciák is mint véletlenszerű kivételek, deviációk kezdik pályafutásukat, hogy azután bizonyos esetekben mint uralkodó tendenciák vegyenek részt a folyamatok meghatározásában. A véletlenek törlik át az abszolút determinizmus metafizikus merevségét és nyújtanak mozgásteret az új megfogolásához, de egyúttal a regresszió veszélyét is magukban rejtik. A véletlen e kettős arculata minden fejlődésemélet integráns része a darwinizmustól egészen az automaták neumanni elméletéig.

A tudományos problémákban testet öltő dialektikus ellentmondások mintegy fellazítják a korábbi ismeretek szigorúan determinisztikus rendjét és nyílttá teszik más tudásterületek irányába. A kívülről beáramló információ a véletlenszerűség mozzanatát viszi be a megismerésbe, amely első fázisában alapvetően mennyiségi növekedés és a minőségi változást csak az új eszme megfogolása jelzi, amelyről rendszerint csak később derül ki, hogy csakugyan fejlődést képvisel-e. Ha a tudományos problémamegoldás csakugyan tartalmazza a véletlenek imént jellemzett mozzanatát, akkor ennek mindenekelőtt az a következménye, hogy a tudományos alkotásnak legfeljebb statisztikai törvényei vannak, hiszen a véletlen definíciószerűen nincs alávetve szigorúan determinisztikus, azaz dinamikus törvényeknek. Ebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy a véletlent a determináltság teljes hiánya, az abszolút értelemben vett szabad teremtés jellemzi. Más megfogalmazásban: a véletlen csak mint tömegjelenség írható le törvények segítségével, de mint egyedi jelenség nem. Tehát a heurisztikai elveket törvények útján csak akkor alapozhatjuk meg, ha sikerül az alkotó folyamatokat tömegmérésekben tanulmányozni. Ez a feladat a tudománypsziológiára hárul. Valójában azonban e program megvalósításánál igen nehezen leküzdhető akadályok merülnek fel: a) Kielégítő megbízhatósággal tapasztalat tárgyává tehető-e azok a folyamatok, amelyek leginkább jellemzőek a tudományos alkotásra? Sokan azt mondják, hogy nem nagyobb szavahihetőséggel adnak számot felfedezéseikről, mint a vadászok a zsákmány elejtéséről. Ennek ellenére a tudományos önéletrajzok tudománytörténeti kútfők, de a memoárokhhoz hasonló kritikával kell őket kezelni. b) Kielégítően modellezhető-e a tudományos alkotás a problémamegoldó gondolkodással? A nehézséget itt az a körülmény okozza, hogy a tanulók valójában nem problémát, hanem feladatot oldanak meg, hiszen a megoldások általánosan ismeretesek és a megoldás tanári segédlettel történik. A problémamegoldásnak csak az a kritériuma teljesül, hogy ők nem ismerik pillanatnyilag a megoldást. Valójában a tanulók problémamegoldási helyzetei összehasonlíthatatlanul egyszerűbbek és jóval inkább előkészítettek, mint a nagy elméleti felfedezésekhez vezető kutatások. Ennek ellenére az analógia, ha mégoly szerény is, fennáll és általa értékes információk nyerhetők.

Marad tehát a heurisztikai elvek esetén is a gyakorlati igazolásnak már vázolt formája: Kísérletet teszünk a tudományos alkotás történeti, szociológiai és

pszichológiai rekonstrukciójára, majd ebből absztrakció útján tudományfilozófiai elméletet alkotunk, amelyen belül kirajzolódnak e tevékenységnek mint a gyakorlat kvalifikált formájának főbb jellemzői és ezekre alapozzuk megfelelő axiológiai premisszákat felvételével a heurisztikai elveket.

Így a heurisztika egy olyan stratégiának fogható fel, amely megfelelően szabályozni akarja a véletlen működését. A véletlen nem küszöbölhető ki a felfedezésekből, sőt megfelelő metodológiai megfontolásokkal elébe kell mennünk a véletlennek. Ez az „elébemenetel” azt jelenti, hogy tevékenységünk már nem teljesen útvesztőben való bolyongás, hanem van valami — ha mégoly kevésbé hatékony — stratégiánk, amely könnyíti az eligazodást. Valójában tehát a „több, mint a semmi” elv vezet bennünket, amelytől azt reméljük, hogy nagyszámú próbálkozás esetén előbb célhoz érünk, mint a „próba-szerencse” elv alapján.

Nem szükséges, hogy a továbbiakban valamennyi heurisztikai elv részletes elemzését adjuk. Megelégszünk azzal, hogy két szabályról megmutatjuk, hogyan képzeljük megalapozásukat.

A (8) szabály azt mondja ki, hogy fogalmazzuk meg világosan a problémát. Ennek megalapozásához a következő premisszákat használjuk: Ha a problémát világosan fogalmazzuk meg, elkerüljük vagy legalábbis minimalizáljuk a verbális vitákat. (Törvénykijelentés.) A verbális viták elkerülése vagy minimalizálása elősegíti a tudományos kutatást. (Érték-kijelentés.) E premisszákból következik: A probléma világos megfogalmazása hasznos a kutatás eredményessége szempontjából. (Érték-kijelentés.) A levont konklúzió alakítható át azután a normatív mozzanatot tartalmazó szabállyá.⁵³

A (15) szabály arra hívja fel a kutatót, hogy keressen hasonló vagy analóg problémát. E szabály ésszerűsége aligha vonható kétségbe. Vagy ha mégis, akkor talán így érvelhetünk mellette: Ha hasonló vagy analóg problémát találunk, akkor ezzel világosabbá tesszük az ismeretháttér és az ismerethiány viszonyát, továbbá megnöveljük a termékeny információk beépülésének lehetőségét. Az ismeretháttér és az ismerethiány viszonyának megvilágítása, továbbá a lehetségszerűen termékeny információk beáramlásának növekedése hasznos a tudományos kutatás szempontjából. Tehát a hasonló vagy analóg problémák találása is értékes és ezért felkutatásuk kívánatos.

Hasonlóan alapozhatók meg az értékelési szabályok is. E szabályok azt kéri számon az új tudományos ismerettől, hogy eleget tud-e tenni a vele szemben támasztott és a tudományos kutatás célja által rögzített elvárásoknak. Minthogy ezek az elvárások a tudományos gyakorlat tanúsága szerint elősegítik a kutatás eredményességét, ezért maguk is metodológiailag értékesek és így követendők.

Az új tudományos ismeretek értékelésénél szabályozó funkciót tölt be az (1)—(7) kritérium, hiszen mindenekelőtt a tudományosság értéknormájának teljesülését kell megkívánnunk. Ahhoz, hogy igaznak nyilváníthassunk bizonyos ismereteket, előbb tudományosságukról kell bizonyosságot szereznünk. Ha azután a tudományosság szűrőjén keresztülmennek bizonyos hipotézisek

⁵³ Megjegyezzük, hogy a vizsgált következtetési eljárások a kétértékű logikában csak akkor érvényesek, ha az első premisszaként használt törvénykijelentésben nem „ha . . . , akkor” (implikáció), hanem „akkor és csak akkor, ha” (ekvivalencia) szerepel. Implikáció esetén a következmény csak valószínűségi érvennyel bír, vagyis az okoskodás plauzibilis jellegű, hiszen a következményről következtetünk vissza az alapra. Lásd Hársing László: „A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája”, Akadémiai 1971.

vagy adatok, akkor kerülhet sor mint rivális felfogások előnyben részesítésére, amely nagy vonalakban a (17)–(21) szabályoknak megfelelően történik.

E szabályok valójában azokat a megismerési célokat öntik formába, amelyek a tudományos kutatást vezetik. Amikor a kutató hipotézist alkot, akkor ezt mindenekelőtt azért teszi, hogy a már ismert tapasztalati tények minél szélesebb körét minél mélyebben és pontosabban magyarázza és egyúttal minél több és meglepőbb tényt lásson előre nagyfokú pontossággal. E két alapvető cél mellett heurisztikus hatást kíván kifejteni más területekre, az ismeretek minél egyszerűbb és metodológiai szilárd (rendszerezett) együttesének létrehozására tesz kísérletet. Amikor e kognitív célok megvalósításán fáradozik, akkor egyúttal a tudomány fejlesztésén munkálkodik. Így az említett metodológiai szabályok egyben a tudományfejlődés kritériumainak a szerepét is betöltik. Fejlettebbnek az a hipotézis minősül, amelyik — *caeteris paribus* — az előnyben részesítési kritériumok teljesítése szempontjából felülmúlja riválisait. Az adatok esetében a (18) szabálynak megfelelően járunk el és az eredetiséget (informativitást) és a pontosságot értékeljük.

Az új ismeret az ismeretháttér és a megismerési célok szembeállításánál felmerülő probléma olyan megoldása, amelynek metodológiai legnagyobb esélye van arra, hogy egyúttal igaznak is nyilváníthassuk. A tudományos elméletek igazságának kérdése azonban messze vinne bennünket témánktól. Helyette itt arra mutatunk rá, hogy a dialektika mint a fejlődés általános elmélete alkalmas arra, hogy eligazítson bennünket az új tudományos ismeretek értékelésénél. Láttuk a dialektikus ellentmondás és a mennyiség és minőség dialektikus kapcsolata elvének meta-kritériumként való funkcionálását a problémák formulázásánál és a megoldások keresésénél. A megismerés jelen fázisában a dialektikus tagadás tölt be hasonló szerepet. Problémamegoldásról valóban ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha a megismerés minőségileg magasabb szintre emelkedik. A „magasabb szint” meghatározására azonban aligha találunk adekvátabb értelmezést a „megszüntette-megtartás”, a „magának alárendelten tartalmazás” hegeli eszméje.

AZ OSZTÁLYOK KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI AZ ŰN. HARMADIK VILÁG SOKSZEKTORŰ TÁRSADALMAIBAN

MARTON IMRE

I. BEVEZETŐ TÉZISEK

I. Az osztályvá válás folyamatának tárgyalása történeti-logikai megközelítést igényel.

A harmadik világ problémáival foglalkozó szakemberekre ösztönző hatást gyakorol Marx úttörő vállalkozása: a történeti-logikai módszert követve, Marx a tőkés társadalom összetett és változatos jelenségeit e társadalom legegyszerűbb, legalapvetőbb és legáltalánosabb elemére, az árura vezette vissza. Az áru-termelés egyben logikai és történeti kiindulópontja a kapitalista termelési mód kialakulásához vezető gazdasági-társadalmi fejlődésnek.

Ránk vár az a feladat, hogy feltárjuk a harmadik világ sokszektorú társadalmainak keletkezését, fejlődését, torzulásait és átalakulásait meghatározó törvényeket.

Egy ilyen teljességre törekvő vállalkozásnak figyelembe kellene vennie:

1. A közösségi társadalmak felbomlásának és osztálytársadalmakká válásának különböző variánsait.

2. Az imperializmus uralmának, módszereinek, a gazdasági, jogi, politikai, pénzügyi függőség mechanizmusainak hatását a külgazdasági kapcsolatokra és a belső gazdasági-társadalmi szervezetre.

3. Azokat az átalakulásokat, amelyek egyfelől a nemzeti szuverenitás helyreállításából fakadó jogi-politikai változásokhoz, másfelől a két világrendszer közötti harc körülményei között a fejlődés útjának megválasztásához kapcsolódnak.

II. Természetesen a felsorolt követelmények kielégítése hosszú távú kutatást igényelne, amelyet különböző országok és tudományágak szakembereinek együttes közreműködésével lehetne csak elvégezni. Ez a vizsgálat lehetővé tenné, hogy helyesen értelmezzük a hagyományos gazdasági-társadalmi struktúrák felbomlásának, új társadalmi osztályok és rétegek képződésének a főbb típusait, röviden: a régi széthullása és az új kifejlődésének során jelentkező torzulások közötti dialektikát a függő kapitalista típusú fejlődés, illetve a nemkapitalista típusú fejlődés esetében.

III. Lenin a társadalmi osztályokra vonatkozó definíciójában rámutat egy történelmileg meghatározott társadalmi formáció és e formáción belüli társadalmi struktúrák fejlődéstörténete közötti kapcsolatra. Ahhoz tehát, hogy meghatározzuk a harmadik világ társadalmi osztályainak és struktúráinak kialakulását jellemző vonásokat, vissza kell helyeznünk e folyamatot történeti környezetébe, és definiálnunk kell azt a társadalmi formációt, amelyhez a vizsgált struktúrák tartoznak. A gyarmatosított és függésbe került országok keletkezésének megértéséhez a kapitalista világrendszer imperialista szakaszának keretei között kell vizsgálnunk őket. E rendszeren belül megkülönböztethetjük a cent-

rumhoz tartozó társadalmi formációkat (imperialista országok) és a perifériális formációkat (függő, gyarmati elmaradott országok). Mindegyikük sokszektorú abban az értelemben, hogy különféle típusú termelési viszonyokat egyesítenek magukban.

A centrumhoz tartozó formációk fő jellemzője, hogy a pluralitás egyre inkább marginálissá válik, mivel ezekben a kapitalista termelési mód dominál és kizárólagosságra törekszik. Gazdasági rendszerének leglényegesebb vonását a homogén termelési viszonyok összefüggő együttese képezi, amely bekebelezi, illetve magának alárendeli a többi struktúrát.

A tőkés felhalmozás törvényei a társadalmi struktúrák polarizálódásához vezetnek. A tulajdonviszonyok egyértelműen betöltik a társadalmi csoportokat elhatároló funkciójukat. Az aktív népesség túlnyomó többsége bérből élővé válik. Alapvető alkotórésze a munkásosztály. A kapitalista termelési mód uralgóvá, sőt mondhatni kizárólagossá válva oda vezet, hogy a társadalmi élet minden területét az alapvető osztályok harca jellemzi. A burzsoázián belül a magán- és állami vállalatok tulajdonosai, illetve ellenőrzői, a nemzeti és nemzetközi monopóliumok döntő helyet foglalnak el. Azok a dolgozók, akik nem tartoznak a munkásosztályhoz, valamint a kistulajdonosok a proletariátushoz közeli pályán helyezkednek el.

A centrumhoz tartozó fejlett tőkésországokban tehát a tulajdonviszonyok, a társadalmi munkamegosztás és a javak elosztása által determinált osztály-elhatárolódás egyben egyértelműen meghatározza az alapvető osztályérdekek homogeneitását.

IV. A periférikus társadalmi formációk sokszektorú társadalmak, mivel gazdasági rendszerük vegyes struktúrák halmazából tevődik össze.

Samir Amin e sokszektorúság meghatározásánál aláhúzza a heterogenitás irányába mutató tendenciát, szemben a centrum homogenizálódási törekvéseivel.

Levkovszki szerint a harmadik világ társadalmi formációinak megkülönböztető vonása, hogy „viszonylag erős és stabil keverékét képezik a gazdasági típusoknak, s a tartós pluralitás jellemző rájuk”. (Levkovszki: „Gazdasági függetlenség és állami szektor”, Novosztji, 30.) Ebből az állandosuló pluralitásból azt a következtetést vonja le, hogy a harmadik világ társadalmi formációi polivalensek. „A gazdaság típusainak e pluralitása objektíve a társadalmi fejlődés többféle változatát teszi lehetővé, akár kapitalista, akár szocialista irányban.” (Uo. 33.)

Levkovszki a sokszektorúságnak csak általános, formális jegyeit emeli ki. A pluralitás állandosulása csak megjelenési formája a függő kapitalista fejlődésből származó felbomlott struktúráknak. Ez a függés bomlasztja a prekapitalista struktúrákat anélkül, hogy megszüntetné azokat, megköti és deformálja az általa létrehozott új társadalmi rétegeket és osztályokat.

Az állandósult pluralitás tehát mindenekelőtt összefügg a kapitalista világrendszerbe való integrálódással és annak módozataival, ezeknek az országoknak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyével és szerepével, az elmaradottságot reprodukáló belső gazdasági struktúrákkal. A hangsúlyt tehát nem az állandósult pluralitásra kell tenni, mivel a sokszektorú formációk nem alkotnak valamiféle új, önálló gazdasági-társadalmi alakulatot. A gyarmati rendszer szétesése után a harmadik világ átmeneti társadalmi formációira egyidejűleg hatnak a centrum—periféria viszonyokból fakadó tendenciák és a két világrendszer harcaiból eredő polarizálódás.

Amennyiben ez az állandósult pluralitás az elmaradottság eredménye és kifejezője, önmagában nem adhat magyarázatot e társadalmak polivalenciájára. A polivalencia az elmaradottság elleni küzdelemből, a nemzeti és nemzetközi osztályharcból, a kapitalizmus vagy a szocializmus irányába mutató fejlődési tendenciák polarizálódásából következik. Egy neokolonialista megoldás állandósítja a pluralitást a polivalencia kiváltása nélkül, míg egy anti-neokolonialista, szocialista orientáció a pluralitásnak, tehát a polivalenciának is a felszámolását célozza.

Samir Amin a sokszektorúságból és heterogeneitásból azt a következtetést vonja le, hogy a fő tendencia az elmaradottság elmélyülése, „fejlődése”, mert addig, ameddig fennáll a centrum—periféria viszony, nem lehet leküzdeni az elmaradottságot egy-egy önmagában vett országban a demokratikus forradalom kibontakoztatásával. Samir Amin tagadja a tőkés világrendszerrel való függés fokozatos, átmeneti szakaszokon keresztül történő felszámolását, a szocializmusba való szakaszos átmenet lehetőségét. Reformistának bélyegzi a fejlődés nem-kapitalista útjának koncepcióját, mert szerinte csak a világforradalom vethet véget az elmaradottságot kiváltó nemzetközi viszonyoknak.

Samir Amin túlértékeli az imperializmus erejét és alábecsüli a szocialista tábor szerepét. Levkovszki viszont hajlamos úgy tekinteni a harmadik világ társadalmi formációit, mint „sui generis” formációkat. A konvergencia-elmélet a harmadik világ vonatkozásában sem érvényes, ahogyan nem áll a fejlett országok esetében sem.

A periferikus társadalmi formációk megkülönböztető vonása, hogy általában nem fejlődött és nem fejlődhetett ki bennük egy uralkodó termelési mód. A függetlenség előtt az uralkodó struktúra a kívülről implántált kapitalizmus volt, amely a centrum érdekeit szolgálta. Kapitalista dominanciájú, állandósult pluralitás ez tehát, amelyből hiányzik azonban egy uralkodó termelési mód, ami homogénné tenné az adott gazdasági és társadalmi rendszert, biztosítaná a többi struktúra integrálódását az uralkodó termelési módba. A kapitalizmus fejlődésének amerikai és porosz típusa mellett megjelent tehát itt a perifériában a függő kapitalizmus típusa, amely gátolja a tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válását a gazdasági és társadalmi élet egészében, és az állandósuló pluralitást, sokszektorúságot eredményezi.

Egyes országokban a függetlenség elnyerése után a kapitalizmus gyorsabb fejlődése tapasztalható, úgy vertikálisan, mint horizontálisan. A termelési módban egy domináns tendencia jelenik meg. E dominanciát azonban nemcsak korlátozzák, hanem meg is csonkítják a városi és vidéki zónák dezintegrált struktúrái, a belső dualizmus. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye következtében a függő kapitalista fejlődés sok típusa alakul ki, megjelennek a reakciós, bürokratikus, függő államkapitalizmus változatos formái.

V. A periferikus társadalmi formációkat nem lehet csak az interstrukturális pluralitással, azaz a heterogén típusú termelési viszonyok együttlétézésével és kölcsönhatásával jellemezni.

Intrastrukturális (az egyes struktúrákon, szektorokon belüli) pluralitást is találunk. A prekapitalista társadalmi viszonyok felbomlása és továbbélése olyan tényező, amely az új struktúrák fejlődését eltorzítja és fékezi: e két folyamat kölcsönhatása következtében egyetlen adott típusú struktúra sem homogén. Ugyanakkor azonban minden egyes komponens struktúra többé-kevésbé meghatározható és körülhatárolható, mert magában foglalja a termelési viszonyoknak egy uralkodó típusát.

A patriarchális család sok esetben az önellátó gazdálkodásnak, a kisárutermelesnek, a kereskedő, uzsorás, sőt feudális tevékenységeknek a heterogén egysége. A kapitalista struktúra maga feudális elemeket tartalmaz, mint pl. a feudális módon megművelt földek vásárlása. A keresők bizonyos rétegei mezőgazdasági és kereskedelmi tevékenységgel foglalkoznak egyszerre. A vándormunkások nagy tömegei félig parasztok, félig proletárok. Minden struktúrafajta többé-kevésbé hibrid, heterogén, éppen a fejlődő társadalmakat irányító mechanizmusok miatt.

Egy periferikus társadalmi formáció tehát sokszektorú egészében véve is egyes összetevőit tekintve is.

VI. A társadalmi struktúrák és osztályok kialakulását, a különböző társadalmi rétegek közötti szövetségeket és harcokat ez a kettős sokszektorúság irányítja.

Nézzük meg ennek legfőbb megnyilvánulásait:

a) Mivel a tulajdonviszonyok egy struktúrán belül is keverednek, az osztályérdekek nem homogének, a társadalmi csoportokat elválasztó határok sem vonhatók meg élesen.

b) Minden egyes társadalmi osztály, réteg különféle kategóriákat egyesít magában, melyek érdekei megegyeznek vagy különválnak az előttük felmerülő nemzeti és nemzetközi problémáktól függően.

c) Az osztályok közötti szövetségek, illetve az osztályok harca nem egy domináns termelési mód alapvető osztályai, hanem társadalmi blokkok közti szövetség és harc formájában jelentkezik, amint azt helyesen jegyzi meg Levkovszki. Valóban, egyazon osztály vagy réteg különböző kategóriái szövetségre léphetnek más társadalmi osztályok, rétegek különböző kategóriáival.

Így Algériában a magánszektor egy része érdekelt az állami szektor fejlődésében, amelyből a saját továbbfejlődéséhez szükséges hasznot húzza. Az építőipari magánszektor pl. profitál az állami beruházásokból, mivel részt vesz azok megvalósításában. A magánszektor egy másik részét károsan érinti az állami szektor fejlődése (ez a helyzet pl. a könnyűiparban). A burzsoáziának ez a része szövetségbe lép a külföldi tőkével és a belső reakció más elemeivel.

d) E sokszektorúság feltételei között, a regionális és kontinentális érdekek hatására, a társadalmi osztályok és rétegek ingamozgása túlmehet a tulajdonviszonyok által megszabott határokon.

e) Egyes középrétegek, a vidéki vagy városi kisburzsoázia szerepe meghaladja tényleges társadalmi súlyukat.

f) A kettős sokszektorúság az osztályok kialakulása, kikristályosodása szempontjából azt jelent, hogy a magukban való osztályok kifejlődése gyakran befejezetlen marad az elmaradottságot előidéző tényezők fékező és torzító hatása miatt.

A magában való osztály kialakulásának kezdeti folyamatát általában az embrionális stádiumban levő osztály kifejezéssel jelzik. Véleményem szerint ez a kifejezés nem megfelelő, mivel egyvonalú, normális evolúcióra enged következtetni. Az embrionális osztályt úgy tekintik, mint egy kifejlett, „felnőtt” magában való osztály kicsinyített modelljét. A sokszektorúság feltételei között ez az embrió szervi, felépítésbeli torzulásokat szenved.

VII. Bár a sokszektorúság fékezi és torzítja a munkások magában való osztállyá szerveződésének folyamatát és e folyamat teljes befejezését, a magáért való osztály kialakulása napjainkban mégis felgyorsult, főként a haladó rendszerekben.

Európában a munkásság magáért való osztállyá alakulásához szükséges volt a különböző munkásszervezetek, a szakszervezetek, majd önálló politikai szervezetek megalakulása, a marxizmus megszületése és elterjedése.

A fejlődő országokban nincs szükség hosszabb történelmi időszakra, hogy a fejlődés egyik szakaszából a másikba jussanak.

A magáért való osztályba való átmenetet, a tudományosan megalapozott forradalmi elmélet elsajátítását, az élenjáró politikai formációk megalakítását elősegíti a nemzetközi kommunista mozgalom, a szocialista országok példája, a tudományos szocializmus széles körű terjedése.

A forradalmi öntudat és szervezettség magasabb, érettebb lehet, mint a magában való osztállyá szerveződés foka.

Amikor a szélsőbaloldaliak és a trockisták azt hirdetik, hogy a harmadik világ országaiban az osztályharcot úgy kell megvívni, hogy közvetlen feladat a munkáshatalom megteremtése, hogy a fő ellenség a sokszektorú társadalmakban nem az imperializmus, hanem a nemzeti burzsoázia, amikor elhanyagolják az egyes középrétegekkel, a nemzeti burzsoázia bizonyos rétegeivel köthető szövetséget — helytelenül extrapolálnak a magáért való osztály kialakulása egyes elemeinek viszonylag gyors érlelődéséből, és nem vetnek számot a magáért való osztály objektív feltételeivel, objektív alapjával: a magában való osztály kialakulásának fokával.

Számolni kell tehát egyszerre a magában való osztály kialakulásának sajátoságaiból eredő torzulásokkal, éretlenséggel, és a magáért való osztállyá alakulás meggyorsulását segítő új és kedvező feltételekkel. Ez főleg a nem-kapitalista utat választó országokra vonatkozik, ahol már találunk olyan politikai alakulatokat, amelyek a forradalmi élcsapat szerepét töltik be, és ahol az állam kifejezi az uralkodóvá vált néptömegek érdekeit.

VIII. Az afrikai forradalmárok között megítélésbeli tévedéseket lehet tapasztalni a magában és magáért való osztállyá szerveződés közötti dialektikát illetően. Bumedien egyes beszédeiben az osztályharc eszméjének elvetését figyelhetjük meg, azon az alapon, hogy az osztályok, és különösen a munkásosztály osztállyá szerveződése még befejezetlen. 1974 júniusában Constantine-ban tartott beszédében pl. kiemelte, hogy az agrárforradalom az algériai forradalom követelménye, de „ez az agrárforradalom politikai küzdelem nélkül zajlott le, a nemzeti szolidaritás jegyében, nem pedig olyan filozófia talajáról kiindulva, amelynek semmi kapcsolata nincs vallásos hitünkkel, sem virágzó, igazságos és egyenlőséget biztosító társadalom megvalósítását célzó törekvéseinkkel. Az osztályharc filozófiája sokat szenvedett országunkban újabb sebeket okozna. Történelmi tévedés lenne országunkat az osztályharc színterévé változtatni.” Bár lebecsüli az osztállyá alakulás tendenciáit, Bumedien elismeri a forradalmi öntudat kifejlesztésének és erősítésének szükségességét: „Jelenleg az kell, hogy a forradalmi tudat elmélyüljön, és hogy a politikai színvonal emelkedjen ahhoz, hogy a forradalom megvalósíthassa céljait és folytathassa előrehaladását.”

A forradalom célja, a forradalom előrehaladása azonban osztálytartalommal rendelkezik, osztályérdekeket fejez ki, akkor is, ha az osztállyá szerveződés folyamata nem fejeződött még be.

A Kongói Munkapárt véleményem szerint túlértékeli a kongói munkásosztály magában való osztállyá szerveződését, amikor kijelenti, hogy a Munkapárt a *proletariátus* élenjáró pártja. Sékou Touré ellenkezőleg a munkásosztály és a parasztság magában való osztállyá alakulásából indul ki, amikor arról beszél, hogy a guineai osztályharc alapja a népi és népellenes osztály antagonizmusa.

A néposztály és a népellenes osztály fogalmát fel lehet használni az osztályharc dinamikájának leírására olyan társadalomban, amelyben a társadalmi osztályok még nem fejlődtek ki teljesen, ahol a függetlenség elnyerése után még fejletlen nemzeti burzsoázia kifejlődésének lehetőségét korlátozták. A nép azonban nem alkothat osztályt a fogalom klasszikus értelmében, nem fedi azt a tartalmat, amelyet a tulajdonviszonyok kritériumai, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, az elosztási viszonyok határoznak meg. A nép és az osztály fogalmának egyesítése elhomályosíthatja a munkáosztály vezető szerepét, a szubjektív tényezők túlértékeléséhez vezethet. Sékou Touré e fogalmak alkalmazásával akarta megragadni az osztályharc realitását ott, ahol a társadalmi osztályoknak még nincs meghatározott realitása, ahol a társadalmi konfliktusoknak ugyan osztályjellege van, de nem állítják szembe egymással egy uralkodó termelési mód alapvető osztályait.

Összefoglalva:

- a harmadik világ társadalmi formációira jellemző a kettős (az intra- és inter-) sokszektorúság;
- e kettős sokszektorúságból a társadalmi struktúrák sajátos alakulása, a heterogén társadalmi blokkok közti szövetségek és ellentétek kialakulása származik;
- a kettős sokszektorúságból következik a magában és magáért való osztály kialakulásának sajátos dialektikája.

*

E bevezető tézisek tartalma bizonyára világosabbá válik, ha a problémát egy konkrét folyamaton: a Guineában végbemenő forradalmi folyamaton, és az ezzel összefüggő interpretációs nehézségeken tanulmányozzuk. Ezért csatoltunk a tézisekhez egy tanulmányrészletet Sékou Tourénak, a Guineai Demokrata Párt vezetőjének a guineai társadalom fejlődését érintő elemzéséről.

II. AZ OSZTÁLYHARC EGYETEMES JELLEGE ÉS SPECIFIKUS VONÁSAI GUINEÁBAN*

Vizsgálódásunkat három problémakörre szűkítjük le.

1. Állíthatjuk-e, hogy Sékou Touré nem ismerte fel az osztályharc realitását a függetlenség elnyerése után és csak a 60-as évek közepétől vett róla tudomást, amint azt Sékou Touré politikai eszméivel foglalkozó számos szerző állítja?
2. Melyek az ellenforradalom társadalmi bázisai és módszerei Guineában?
3. Mennyire megalapozott és helytálló Sékou Touré tétele, miszerint Guineában az osztályharc alapvető sajátosságai a „néposztály” és a „népellenes osztály” közötti antagonizmusból fakadnak?

*Részlet „Sékou Touré politikai nézetei” c. tanulmányból. — Szerk.

Azok a szerzők, akik Sékou Touré eszméinek fejlődését mutatják be az osztályharc elvetésétől annak elismeréséig, általában két kijelentését hasonlítják össze. Az egyik 1959 januárjában hangzott el: „Mint már mondtuk, határozottan elutasítjuk az osztályharc elvét, nem annyira filozófiai meggyőződésből, hanem azért, hogy az afrikai szolidaritást mindenáron megőrizzük.” („Sékou Touré Művei”, 3, 266. A Fekete-Afrikai Dolgozók Általános Szövetsége (UGTAN) kongresszusán 1959. január 15-én elhangzott beszédéből.)

A második kijelentés a Guineai Demokrata Párt (GDP) 8. kongresszusán hangzott el: „Az osztályharc a gyakorlati összecsapás politikai formája azok között egyfelől, akik valóságos társadalmi haladásra töreksenek egy széles népi jellegű demokráciában, másfelől akik a dolgozók különböző rétegeinek rovására szeretnék a hatalmat megkaparintani, különböző anyagi és politikai eszközökre szert tenni . . . Márpedig az osztályharc egyetemes jellegű és történelmi szükségszerűség, annak helyes értelmezése feltételezi azt, hogy a GDP-nek ideológiailag nevelnie kell a népet az osztályellenség, annak szándékai, módszerei és eszközei felismerésére.” (16, 2. kiad. 161.)

Ha az első kijelentést a GDP főtitkára elméletének és tevékenységének összefüggéseiben, kibontakozásában vizsgáljuk, és figyelembe vesszük azokat a különleges körülményeket, amelyek között elhangzott, ha nem hagyjuk számításon kívül az ugyanazon időszakban tartott más beszédeit, és főként, ha figyelembe vesszük azokat az átalakulásokat, amelyek a függetlenség elnyerése után a társadalmi élet minden területén elindultak, nem lehet mereven szembeállítani Sékou Touré nézetei fejlődésének e két szakaszát az osztályharc felismerésével és elismerésével kapcsolatban. A többé-kevésbé szerencsés megfogalmazáson túl a legfontosabb mégiscsak a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális harc követelményeinek pontos meghatározása olyan sajátos nemzeti, kontinentális feltételek között, amelyek eltérnek a fejlett kapitalista országokétól.

Sékou Touré az afrikai társadalmak, és főként Guinea speciális körülményeire a marxizmus—leninizmus általános tanításait törekszik konkretizálni.

A 10. kötetben pl. (350.) így jellemzi a társadalmi osztályok alapját: „Egy adott társadalmon belül minden társadalmi réteg helyét lényegében e társadalom gazdasági fejlődésének történelmi adottságai határozzák meg, valamint az, hogy az illető réteg milyen szerepet játszik a termelési viszonyokban és folyamatokban.”

A függetlenségi harc időszakában Sékou Touré azt húzza alá, hogy a meghatározó tényező a gyarmati függőség, a fő ellentét az, amely a guineai társadalom egészét az imperializmussal állítja szembe. *Az osztályharc fő formája tehát nemzetközi síkon jelentkezik*, és egyfelől a függő és gyarmati népek, másfelől a gyarmatosítást létrehozó imperialista világrendszer antagonizmusában nyilvánul meg.

„ . . . Minden egyes népi forradalom, azokból az esetleges körülményekből kiindulva, amelyek rá jellemzőek, sajátos vonásokkal rendelkezik, ezek lépésről lépésre, fokról fokra meghatározzák lefolyását és fejlődését. Márpedig a guineai forradalom . . . a „gyarmatosítás tényéből” indul ki mint történelmi feltételéből . . . helytelen volna a forradalom eme feltételeit összetéveszteni a forradalom tartalmával. Azonban minél szorosabb összefüggés van a forradalom körülményei és a forradalmi tevékenység meghatározott tartalma között, annál

kisebb a veszélye annak, hogy a forradalom az absztrakcióba süllyedjen, vagy az utópiák és a szócséplés útjára tévedjen . . . ” (10, 4. kiad. 129—130.)

Ezt a gondolatot konkretizálja Sékou Touré a szakszervezeti szövetség konferenciáján tartott beszédében: „A gyarmati elnyomástól nem szenvedő országokban a munkásosztály feladata röviden az osztályharc megértése és kiterjesztése abból a célból, hogy a dolgozó osztályt a kapitalista misztifikáció és kizsákmányolás erőinek uralma alól kivonja. Ezzel szemben Afrikában az előfeltétel éppenséggel a népeinkben rejlő összes erők akcióegységének a megvalósítása, hogy először is megdöntsük az idegen elnyomást, és hogy mindenekelőtt érvényre juttassuk független és szuverén állami létünket. Így tehát harcunk belső társadalmi oldala másodlagos jelleget kap a nemzeti felszabadítás időszakában . . . Ha igaz az, hogy a kapitalizmus és a kizsákmányolás, mint gazdasági, pénzügyi és katonai rendszer kifejlődése létrehozta az imperializmust és kolonializmust, ebből az következik, hogy az antiimperialista és az antikolonialista harc szükségszerűen az osztályharc jellegét kapja nemzetközi síkon tekintve a dolgot, azoknak az antagonisztikus viszonyoknak a keretében, amelyek szembeállítják egymással a termelést végző dolgozókat és másfelől a dolgozók fizikai és intellektuális képességeinek kizsákmányolását megvalósító pénzhatalmokat.” (Uo. 199—200.)

Sékou Touré úgy véli, hogy minden afrikai társadalmi rétegnek van egy közös érdeke: ez a gyarmati rendszer, a társadalmi megkülönböztetés, a kulturális és gazdasági elmaradottság felszámolása, amelyekről „e rétegek mind — igaz, különböző mértékben, de — valóságosan szenvednek”. (1, 375.) Ebből vonja le azt a következtetést, hogy „Mozgalmunk nem fogadhat el alapul osztálypártra jellemző elveket anélkül, hogy egységét ne veszélyeztetné és tevékenységének terjedelmét ne szűkítené.” (Uo. 373.)

Amikor Sékou Touré kijelenti, hogy az osztályharc elve nem lehet a GDP által vezetett harc alapja, a guineai társadalmi struktúrák sajátosságait veszi figyelembe (az országon belüli gyenge társadalmi differenciálódást, a nemzeti burzsoázia és feudális földbirtokosok szinte teljes hiányát, a kialakulásban levő munkásosztály embrionális állapotát), valamint a harc céljait, amelyek következtében a GDP nem lehet egy politikai párt a szó klasszikus értelmében, „ . . . nem úgy jelenik meg, mint egy adott osztály politikai eszköze. Európában ugyanis a fejlett iparosodás, az előrehaladott munkamegosztás nyilvánvaló antagonizmusokat alakított ki a tőkésosztály és a munkásosztály között. Az európai pártok a szembenálló osztályok érdekellentéteit fejezik ki, és ezért jól meghatározható társadalmi bázisuk van, és pontosan körülrajzolt érdekeknek felelnek meg.” (Uo. 375.)

Európában tehát, a fejlett tőkésországokban, az osztályharc a domináns termelési mód alapvető osztályai között folyik, és olyan politikai formációk révén fejeződik ki, amelyek különböző, jól meghatározott gazdasági alapokon nyugvó osztályok vagy rétegek partikuláris érdekeit védelmezik.

Ezzel szemben Guineában, ahol a hegemon szerepet játszó termelési struktúra az anyaország által implantált és a tőkés világrendszerbe integrálódott kapitalista szektor, a fő erőfeszítést az összes — politikailag a gyarmati rendszer, gazdaságilag a külföldi monopóliumok által — kizsákmányolt, alávetett, dezintegrált réteg összefogására, egyesítésére kell fordítani. Ennek az erőfeszítésnek és célnak az eszköze az a politikai mozgalom, amelynek a GDP a megtestesítője.

A függetlenség kivívása után, a nemzeti demokrácia korában a fő ellentét továbbra is egyfelől a politikai és gazdasági függetlenség megszilárdításán,

a nemzetté válási folyamat meggyorsításán, a társadalmi struktúrák átalakításán, az intézmények demokratizálásán fáradozó fiatal guineai állam, és másfelől a guineai rendszer megfojtásán, a még gyarmati sorban levő környező országoktól való elszigetelésén mesterkedő imperializmus között húzódik meg.

„Pártunk másodrendű kérdésként kezelte a belső ellentmondásokat és előtérbe állította azokat az alapvető ellentmondásokat, amelyek a világimperializmussal és a francia gyarmatosítókkal szembeállították, és ennek megfelelően egy rugalmas belpolitikai és egy kemény külpolitikai vonalat alakított ki. Az országban a nemzeti demokrácia valósult meg abból a célból, hogy szorosan bevonjuk az összes társadalmi rétegeket az állam és a nemzet építésébe, egy nem-kapitalista fejlődés távlatát tartva szem előtt. A belső rugalmasság taktikája lehetővé tette azoknak a problémáknak a megoldását, amelyek a törzsi hagyományok, a regionalizmus, a vallásos misztifikáció, a fetisizmus, a nemek diszkriminációja, a nők alsóbbrendűségének negatív realitásaiból adódtak . . .” (16, 159.)

Sékou Touré aláhúzza azt a gondolatot, hogy ebben a szakaszban biztosítani kellett az intézmények demokratizálódását az afrikai népek önrendelkezési erejének kinyilvánítása érdekében. Ez annál is fontosabb, mert az európai népek a nemzet objektív meglétéből indultak ki az állam létrehozásához, míg az afrikaiaknak az államból kell kiindulniuk a nemzet létrehozásához és megszilárdításához. „ . . . A nemzetnek ez a létrehozása és megszilárdítása nem valósítható meg erőink szétforgácsolásával . . .” — írja Sékou Touré. (10, 203.)

A nemzeti demokrácia fázisa azonban nem zár ki minden harcot, minden konfliktust, minden differenciálódást. Ez nem a szociológiai alkotóelemek előre meghatározott harmóniája csendes végtelenjének a kora. A nemzeti demokrácia korszakát egyszerre jellemezte az összes társadalmi réteg összefogása, együttműködése, és ugyanakkor harcuk a politikai orientáció, az új rendszer fejlődésének alapvető iránya meghatározásáért. Ily módon az osztályharc formális elutasítása nem zárta ki a társadalmi és politikai harc folytatását a nemzeti emancipáció továbbviteléért egészen a dolgozó tömegek *társadalmi* emancipációjáig.

Sékou Touré 1959 áprilisában így nyilatkozik a „New York Herald Tribune”-nak: „Elképzelhetetlen, hogy problémáink megoldásánál a kapitalizmusból merítünk ihletet.”

Már 1959. május 1-i beszédében az elnök figyelmeztet a burzsoá osztályok vagy tendenciák kialakulásának veszélyére a megszerzett függetlenség körülményei között. „Elárulnánk testvéreinket, ha az idegen kizsákmányolás megszűnése után eltűnnénk a kizsákmányolás bármilyen más formájának kialakulását, akár egy osztály, akár egy kaszt kizsákmányoló tevékenységét, vagy ha a legcsekélyebb egyéni vagy nemzeti kiváltságokat megtűrnénk, vagy megengednénk újfajta hűbéri jogok kialakulását, az érdekszövetségek feltámadását.” (3, 88.)

Ugyanezen a május 1-én Sékou Touré szenvedélyesen hangoztatja azt a mély szolidaritást, amely a kapitalista és szocialista országok dolgozóit a kolonializmus ellen fellépő népekhez fűzi. „Nincs még egy olyan terület, amelyen az egység és a világméretű szolidaritás értelmét ilyen tökéletes tisztánlátással felfogták volna . . . A dolgozók társadalma alkotja azt az egyetemes alapot, amelyen felépül majdan egy az igazságtalanságoktól, méltánytalanságoktól és egyenlőtlenségektől megtisztított emberi társadalom.” (Yves Benot idézi a „Les idéologies africaines” c. könyvben, 254.)

A GDP-nek a nemzeti demokrácia fázisában két torzulással kell szembeszállnia: egy szélsőbaloldallal és egy jobboldallal.

Az elhajlásokról Sékou Touré megjegyzi, hogy „a következetes forradalmár nem becsülheti le, de nem is értékelheti túl egy-egy átmeneti győzelem vagy vereség tényét. A dialektikus elemzés révén elkerülheti mind a jobboldali, mind a baloldali elhajlást.

A jobboldali elhajlás gyakran önző elemek műve, akik befejezettnek vélik a forradalomban játszott szerepüket, és azt saját egyedüli érdekeik szintjén szeretnék megállítani. A baloldali elhajlás viszont egyes pártmunkások tudatlanságából és ideológiai képzetlenségéből fakad. Ezek a pártmunkások a szándékot elébe helyezik a dialektikus észnek . . . Lehetséges, hogy egy tett helyes lesz holnap, de ma még nem az. A baloldali elhajlás zavart okoz, önkényesen felcseréli a szakaszok sorrendjét, nem veszi figyelembe a harc realitásait.” (16, 136.)

A szélsőbaloldali ellenzék, amely elsősorban a szakszervezetek egyes szervezeteire és a bérből élők bizonyos rétegeinek spontán követeléseire támaszkodott, joggal bírálta a társadalmon belüli rétegeződés mélyülését, az állam- és pártapparátus káderei egy részének azt a törekvését, hogy a függetlenséget meggazdagodásukra használják fel. Tévedésük abban állt, hogy idő előtt akartak egy olyan stratégiai koncepciót kényszeríteni a pártra, amely az osztályharcot és a tudományos szocializmus elfogadását hangoztatta, amivel elvágták volna a pártot a széles tömegektől, kielezték volna a vallási és etnikai ellentéteket, és ami végeredményben felbomlasztotta volna a nemzeti államot, elszigetelte volna Guineát Afrika vonatkozásában, lefékezte volna az afrikai egység kibontakozásának folyamatát.

A jobboldali ellenzék a burzsoá irányultságú rétegekben, egyes értelmiségi körökben, a hagyományosan konzervatív csoportokban verbuválódott, amelyek az államapparátus korrump elemeinek megnyerésével egy neokolonialista irányzatba kívánták terelni a rendszert. Az 1961 novemberében történt letartóztatások és a szocialista országokkal fennálló viszony átmeneti romlása után a jobboldal fokozta nyomását és megpróbált tért nyerni.

A nemzeti demokrácián belüli konfliktusok és ellentmondások mélyülése megkövetelte 1961 végén, 1962 elején a különféle rétegek érdekeinek szabályozását.

Az elhajlások elleni harc során, ebben az időszakban Sékou Touré hozzáfog a guineai társadalmi struktúra elemzéséhez. „Habár a guineai helyzetet nem az osztályok közötti antagonizmus és a mély társadalmi differenciáltság jellemzi alapvetően, magában foglal azonban ellentmondásos tendenciákat, amelyeknek kifejlődése elvezethetne az osztályharchoz, ha egyrészt a GDP gazdasági és társadalmi célkitűzései révén, másrészt a guineai állam törvényeinek forradalmi tartalmával nem lenne képes megállítani e tendenciák és a bennük rejlő partikularis érdekek kifejlődését . . .

Az országban meglevő társadalmi rétegek feltárása arra utal, hogy életmódjuk alapján a következő csoportokat különböztethetjük meg: 1. az egyéni, családi vagy szövetkezeti mezőgazdasági tevékenységből, az állattenyésztésből, a halászatból és a kézművességből élő parasztságot; 2. a bérből élő dolgozókat; 3. a nagy anyagi és pénzügyi eszközökkel rendelkező, és egyre több bér munkást foglalkoztató ültetvényeseket; 4. a bérháztulajdonosokat; 5. a kereskedelmi spekulációkból élő kereskedőket, a „dioulá’-kat; 6. az üzletekkel, járművekkel, szállítóeszközökkel rendelkező nagykereskedőket; 7. az építészeti vállalkozókat és a gyárakkal, feldolgozóipari üzemekkel rendelkező kis gyáriparosokat.

E csoportok mindegyike különféle kategóriákat és belső ellentmondásokat tartalmaz.” (10, 97—98.)

Sékou Touré rámutat, hogy e helyzetből kiindulva két alternatíva kínálkozik: vagy az, hogy a GDP képes lesz az érdeellentétek szabályozására és korlátozására, vagy pedig klasszikus értelemben vett osztálpárttá alakul, hogy harcoljon a kizsákmányoló osztályok ellen.

„Továbbra is teljesen eltökélt szándékunk, hogy fenntartsuk rendszerünk közösségi és emberi jellemvonásait. Ha azonban az itt ismételten kifejezett szándék ellenére, a körülmények folytán vissza kellene térnünk a klasszikus módszerekhez, habozás nélkül tudomást kellene vennünk arról, hogy lehetetlen összehangolni, egyeztetni és egyesíteni az eleve ellentétes érdekeket, amelyeket társadalmi életünk magában foglal.

Ez utóbbi esetben . . . a GDP nem fogadhatna el valamiféle kompromisszumos alapot az igaz és a hamis, a szabadság és a szolgaság, az igazságosság és a kizsákmányolás között, hanem szervezeteinek szétrobbanását választaná a harc folytatása érdekében, hogy a zavartkeltés és a szabotázs ne rombolhassa le örökre a dolgozó tömegek belévetett hitét . . .

Így tehát az „egység az egységért” gondolatával szemben, a nemzeti egységnek öncélként történő felfogásával szemben a GDP, amely maga is csupán eszköz, a tömegek érdekét, a társadalom érdekét köteles választani, és ily módon az általa mindig védelmezett politikai egységnek alapvetően haladó tartalmat adni . . .” (10, 100.)

Sékou Touré a nemzeti demokrácia szakaszában gyakorolt szövetségi politika és a függetlenség elnyerése utáni társadalmi dinamika tapasztalatait általánosítva egy olyan elvhez jut el, amelyet a harmadik világ haladó országainak nem egy politikai szervezete elhallgatott, ignorált vagy lebecsült. Ez a következtetés az, hogy minden Nemzeti Frontban, minden osztályszövetségen belül a társadalmi csoportok mindegyike kihasználni igyekszik ezt a szövetséget, ezt a frontot saját hegemoniájának megvalósítására, a közös célokért küzdő társadalmi erők általános érdekeinek a saját partikuláris, osztályérdekeinek való alárendelésére.

„A politikai és társadalmi erők ilyen összefogásában azonban az ellentétek harca ki kell hogy hasson mindegyik csoport többé-kevésbé becsületes magatartására, és a tömegeknek éberem kell őrködniök az elért vívmányaik megtartásán és kiszélesítésén . . . Ily módon egy szervezett és a folyamatos haladás felé tudatosan irányuló társadalomban az életmódjukban és a hatalom gyakorlásában betöltött szerepük szerint differenciálódott osztályok közötti együttműködés csak bizonyos időleges és alkalmi taktikai szükségszerűségekből fakadhat . . .

Az antagonisztikus osztályok közötti együttműködést csak taktikai szempontból lehet elképzelni, amikor pl. egy nép elsődleges erőfeszítéseit a népet alkotó összes osztály számára még sürgetőbb külső ellentmondás megoldására kell fordítani, vagyis amikor e nép fennmaradása a fő ellentmondás kiküszöböléséhez kötött és el kell átmenetileg hallgatnia másodlagosnak mondott belső ellentmondásait . . . Így volt ez Guineában, amikor elnyertük a függetlenséget, és a hangsúlyt a fő ellentmondásra, azaz az imperializmus elleni kíméletlen harcra kellett fektetnünk, háttérbe téve a külső ellentmondásokhoz képest kisebb jelentőségűnek ítélt belső ellentmondásokat.” (16, 168—170.)

A nemzeti demokrácia szakaszában a burzsoá törekvésű társadalmi csoportok megerősödtek, kihasználva a gyarmati rendszer felszámolásával, az idegen bur-

zsoázia eltávolásával keletkezett vákuum által nyújtott lehetőségeket, és egyúttal hegemon szerepre törek, a hatalmat saját érdekeik kiszolgálására akarták megkaparintani. A dolgozó tömegek célja ezzel szemben az volt, hogy a nemzeti emancipációt a maguk társadalmi emancipációjának eszközévé tegyék a nemzeti burzsoázia törekvéseinek és mesterkedéseinek korlátozása útján.

Az osztályok szövetségén belüli ellentétek érlelődése végül is nem a GDP széthullását eredményezte, hanem egy magasabbrendű szakaszba való áttérést, a forradalom radikalizálódásának és az osztályharc kibontakozásának szakaszába való átmenetet, amelyben a párt meggyorsította a dolgozó tömegek uralkodó osztállyá válásának folyamatát egy olyan állam keretében, amely a népi diktatúrájának eszközévé vált.

A második stratégiai szakaszt az ún. kerettörvény vezette be 1964 novemberében. A neokolonialista orientáció hívei fokozták nyomásukat, tevékenységük ellentétben állt a dolgozó tömegek érdekeivel. „Politikai téren ez a forradalom irányvonalát és céljait eláruló reakciós réteg a korrupció, a megalkuvás, a megfélemlítés, a felforgatás, a regionalizmus, a vallási misztifikáció eszközeit használta fel a forradalom alapjainak aláásására . . . Egy ilyen helyzet kialakulását csak a forradalmi éberség hiánya eredményezhette a különböző párt- és állami vezetési szinteken. A november 8-i törvény érdeme, hogy megállította ezt az ellenforradalmi folyamatot . . . pontosabban ezzel meghonosodott a párthoz és a nyílt forradalmi harc elmélete és gyakorlata egy olyan társadalmi csoporttal szemben, mely tulajdonképpen a GDP tevékenységének, sikereinek köszönhette megszületését.” (Uo. 179–180.)

Az 1964 novemberi kerettörvény és az 1970 novemberi portugál agresszió közötti időszak legfontosabb jellemzője egy kettős offenzíva kibontakozása.

A forradalmi offenzíva állomásai a következők voltak: a kerettörvény, a forradalmi folyamat és az osztályharc radikalizálódásának meghirdetése a VIII. kongresszuson elfogadott határozatokban, a szocialista kulturális forradalom beindítása 1968 augusztusában, az oktatási intézmények átalakítása forradalmi oktatási központokká, az ideológiai képzés megerősítése, a népi milícia megszervezése a hadsereg mellett, helyi forradalmi hatalmi szervek létrehozása a rendszer népi bázisának kiszélesítése végett, a Maliban végrehajtott államcsínyt követően éberségi intézkedések foganatosítása, a világ antiimperialista erőivel való kapcsolatok megsokszorozása, a Guinea nemzetközi elszigetelésére irányuló törekvések megghiúsítása, és nem utolsósorban a hétéves terv beindítása, melynek során az állami szektor növelte súlyát az ország gazdasági életében.

Az ellenforradalmi offenzívát jelezték a külföldi, elsősorban amerikai és nyugatnémet tőkével való gazdasági együttműködés politikai síkon való kiaknázására irányuló kísérletek, kém- és felforgató hálózat megszervezése, kihasználva egyes politikai és államigazgatási káderek politikai elkötelezettségének gyengülését és elfordulását, akiket azzal bíztak meg, hogy minden, a gazdasági konszolidációra és politikai radikalizálódásra irányuló törekvést megghiúsítsanak, elmélyítsék a párt általános irányvonala és a határozatok megvalósítása közötti szakadékot, a bizonytalanság, elégedetlenség és közömbösség légkörét alakítsák ki a pártmunkások, aktivisták körében, hatástalanná tegyék a szocialista országokkal való együttműködést, elmergesítsék a hadsereg, a népi milícia és a párt közötti kapcsolatokat, felszítsák, újjáélesszék a törzsi és regionális feszültségek, ellenségeskedés maradványait, a párt- és államgépezetet az állami szektor és a hazai s nemzetközi magánszektor közötti egyszerű közvetítő eszközzé alakítsák át, átszivattyúzzák az állami vállalatok által megtermelt

vagy birtokolt értékeket a magánkereskedelem, a fekete piac és a csempészet csatornáiba.

Az ellenforradalmi erők és azok, akik őket kívülről irányították, tudatában voltak annak, hogy a felforgató tevékenységük és kiépített hálózatuk ellenére sem rendelkeznek elegendő erővel a fennálló rend megbuktatásához. Ezért folyamodtak kívülről irányított akciókhoz, katonai agressziót készítettek elő, melynek terveik szerint egy neokolonialista irányzatot kellett volna hatalomra juttatnia Guineában.

Az a tény, hogy az ellenforradalmi offenzíva ilyen hosszú periódust ölelhetett fel, és főleg az, hogy bomlasztó hatása ilyen mértékben elhatalmasodhatott a párt- és államgépezetben, alaposabb és részletesebb elemzést igényel.

Különböző objektív és szubjektív tényezők és körülmények fékeztek, összekuszálták és gyengítették a forradalmi offenzívát, nem csupán a nemzeti demokrácia kereteiben meglevő társadalmi feszültségek és ellentmondások elmélyülése folytán, de a 60-as évek kezdetén a Lumumba-kormány felszámolásával és Lumumba meggyilkolásával meginduló imperialista offenzíva következtében is, mely ez alatt az egy évtized alatt egyre erősödött.

Ennek az offenzívának az volt a célja, hogy a neokolonialista rendszereket megszüldítsa és a haladókat megbuktassa gazdasági nyomás alkalmazásával, ellenforradalmi államsínyek megszervezésével, helyi háborúk kirobantásával, hogy aztán az imperializmus szolgálatában álló katonai vagy polgári csoportokat ültessenek hatalomba.

Ezen offenzíva legfontosabb állomásai az amerikai intervenció Kongóban, Olympio meggyilkolása Togóban, katonai államsínyek Dahomeyben, a Közép-Afrikai Köztársaságban, a Goulart-kormány megbuktatása Brazíliában, Sukarnóé Indonéziában, az egyre erősödő amerikai intervenció Vietnámban, Indonéziában, a Kuba elleni támadás 1962-ben, az izraeli agresszió Egyiptom és Szíria ellen 1967-ben, államsíny Maliban 1968 novemberében stb.

Ha az Egyesült Államok részvételének időtartamát a helyi háborúkban az 1945–1949 közötti időszakban 100-nak vesszük (3 év, 11 hónap, 16 nap), ez a mutató 1950–1954 között 196-ra, 1955–1959 között 190-re, 1960–1964 között 432-re és 1965–1969 között 911-re emelkedett. (Lásd Kende István: „Helyi háborúk Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában 1945–1969”, MTA Afro-Ázsiai kutató csoportja, 1972, 46.)

A világ imperialista és antiimperialista erői között folyó harc éles formában jutott kifejezésre a harmadik világban, gyakran helyi háborúk álarcába bújtatva: „A korlátozott háború — magyarázza Kissinger — olyan konfliktus, amely sok új vonással rendelkezik és lehetővé teszi számunkra, hogy ipari potenciálunk segítségével a legnagyobb stratégiai előnyt nyerjük . . . Az amerikai katonapolitika legsürgősebb feladata olyan katonai kapacitásra szert tenni, amely a korlátozott háborúk keretében hozzájárulhat ahhoz, hogy helyreállítsuk az egyensúlyt és technológiai előnyünket helyi fölénné változtassuk.” (Kissinger: „Nuclear Weapons and Foreign Policy”, 1957, 157.) Kennedy szerint, „ahogyan a nukleáris fegyverek mind döntőbbekké válnak, egyre kisebbedik felhasználásuk lehetősége és mind nagyobb jelentősége lesz a korlátozott háborúknak”. (Kennedy to State Department Seminar, 1962. július 3.; „New York Times”, 1962. július 4.)

Ennek az offenzívának a következtében a neokolonializmus teret nyert Afrikában, és a forradalmi erők nem válhattak uralkodóvá az Afrikai Egység-szervezetben.

A GDP világosan felismerte az imperialista offenzíva veszélyességét, amely állandó téma Sékou Touré akkori beszédeiben. Így műveinek XV. kötete teljes egészében a forradalom védelmének problémáival foglalkozik.

Mindazonáltal a 60-as években Guinea természeti kincseinek kiaknázásához arra kényszerült, hogy kiszélesítse gazdasági együttműködését a tőkés hatalmakkal. Az imperialisták ezt kihasználták gazdasági behatolásuk, politikai és ideológiai befolyásuk szélesítésére, kém- és felforgató hálózatuk kiépítésére, a vezetők korrumpálására. Ennek következtében ez a gazdasági együttműködés bizonytalanságot okozott politikai és ideológiai téren, megkönnyítette a zavarosban halászók mesterkedéseit, valamint az „ötödik hadoszlop” tagjai számára bűnös tevékenységük álcázását. A forradalmi offenzívára fékező hatást gyakoroltak a közellátás nehézségei, a kereskedelmi hálózat dezorganizálódása, a szomszédos neokolonialista kormányok által támogatott feketepiac és csempészet elburjánzása (ezeknek érdekében állott a guineai pénz aláásása, az inflációs folyamat gyorsítása). Az áruhiány és az árak emelkedése a kolonialista rezsim iskoláiban nevelkedett korrupt vezető réteget a tőkésországokból jött szakértőkkel való szövetkezésre vezette. Az apparátus egyes rétegeinek korrupciója leszerelő hatással volt a tömegekre. A 8. kongresszuson és az utána hozott forradalmi intézkedések végrehajtása bizonyos időt vett igénybe (népi milícia, kulturális forradalom, a helyi hatalmi szervek kiépítése).

A különböző társadalmi osztályok közötti együttműködés, amely a nemzeti demokrácia fázisában megvalósult, bizonyos illúziókat szült, és ezek csak fokozatosan oszlottak fel, annál is inkább, mivel a vérrokonsági, etnikai, családi és vallási szolidaritás kötelei szükségképpen lazítják az osztályszolidaritás köteleit. Minthogy az imperialisták és ügynökeik a nagy városi központokban tevékenykedtek, a paraszti tömegek nem tapasztalhatták közvetlenül az imperialista veszélyt.

Mindezen tényezők következtében a párt- és államgépezet radikálisabb megtisztítása nem volt megvalósítható, mert a tömegek egy része számára az imperializmus és guineai ügynökei közötti összejátszás nem volt nyilvánvaló, így ez utóbbiak elmozdítása vagy letartóztatása nem az osztályharc szükségességéből fakadónak tűnt volna, hanem a politikai vagy etnikai vezetők közötti összeköttetésnek, leszámolásnak.

Sékou Touré megvizsgálta az ellenforradalom társadalmi alapjait és módszereit. A következőket írja erről: „Mi segít az ellenforradalomnak? Először is a forradalmi program egyértelműségének hiánya, a zavarosság. Mihelyt a nép képtelen megkülönböztetni barátait ellenségeitől, az ellenforradalmi akcióhoz a legjobb feltételek teremődnek meg. Mihelyt a forradalmi elemeket, és mindezekelőtt az élcsapat tagjait, akik a harc keretét adják, a harc irányítóit, megfertőzi a szentimentalizmus, a forradalom meg van mérgezve. A forradalmat megmérgezi a szentimentalizmus. A liberalizmus tör a forradalom hátában.” (16, 124.)

A forradalom és ellenforradalom közt dialektikus viszony áll fenn: „Együtt él forradalom és ellenforradalom . . . A forradalmon belül folyó mindennapi harc lehetővé teszi az ellenforradalmi megnyilvánulások észlelését és észleltetését . . . az ellenforradalom azonnal új erőre kap a forradalmi mozgalomban, mihelyt abba marad a küzdelem. Mihelyt szélsémd van, mihelyt azt mondják, hogy minden nyugodt, a forradalom kezd elsorvadni.” (Uo. 123–124.)

Az ellenforradalom — a guineai viszonyok között — leginkább a vezető rétegekre hatott, „ők fogékonyabbak az ellenforradalom jelszavaira, mint állat-

tenyésztő és földművelő testvéreik . . . A dabájára görnyedt paraszt szándékában állhat-e veszélyeztetni az ország függetlenségét? Nem, soha . . . ” (Uo. 148.)

„Az ellenforradalom nem tudja soha megkönyékezni a proletárt, aki a forradalommal mindent nyerhet. Az ellenforradalom a bársonyszékekre pályázik. Minisztereket, főosztályvezetőket környékez meg . . . Nem a kunyhókba fészkel be magát, hanem a villákba, a szolgálati lakásokba. Ezért kell önmagunkkal szemben ébereknek lennünk.” (13, 49.)

És arra a következtetésre jut, hogy „a születő bürokratikus burzsoázia ma a guineai forradalom halálos ellensége, mely a korrupción és a nép javainak elprédálásán húzódik. Könyörtelenül el kell őt pusztítanunk.” (16, 149.)

Kwame Nkrumah osztja ezt a nézetet „Az osztályok harca Afrikában” című könyvében: „A kolonialista időszakban a törvényhozó tanácsok és a közigazgatási szervek vezetői, a magasabb beosztású jogászok, orvosok, köztisztviselők, a hadsereg és a rendőrség tisztjei képezték az elitet . . .

Az új államokban a szabad foglalkozásúak az afrikánizálási politika haszonélvezői lettek. Ebben az időben bukkantak fel azok, akiket „a párt újjagdagjainak” nevezhetnénk. Ez az elit annak a pártnak a kebelében fejlődött ki, amely kivívta a politikai függetlenséget . . . a függetlenség elnyerését, a párt hatalomra jutását követően a jobboldali elemeknek nem volt más céljuk, mint saját meggazdagodásuk. Kihasználták privilegizált helyzetüket, átadták magukat a nepotizmusnak és a korrupciónak, lejárátva ezzel a pártot és megnyitva az utat a reakciós államcsínyek számára.” (38.)

A NÉPOSZTÁLY ÉS NÉPELLENES OSZTÁLY ANTAGONIZMUSA MINT A FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM DIALEKTIKÁJÁNAK ALAPJA GUINEÁBAN A JELENLEGI SZAKASZBAN

A függetlenség utáni politikai fejlődés során a forradalmi és ellenforradalmi erők közötti harcról szerzett tapasztalatokat általánosítva, Sékou Touré kialakította a „néposztály” és „népellenes osztály” fogalmát: ezzel kívánja megjelölni a jelenlegi szakasz társadalmi erői közötti összeütközés jellegét, elhatárolni a barikád két oldalán elhelyezkedő társadalmi csoportokat, meghatározni a forradalmi folyamat radikalizálásának támogatói és lejáratói közötti választóvonalat és az államhatalom osztályjellegét.

Hogyan magyarázható ez a dichotómia néposztály (vagy népi osztály: *classe du peuple*) és népellenes osztály között? A társadalmi realitások milyen dinamikáját fejezi ki?

Első látásra illogikusnak és ellentmondásosnak tűnik a nép és az osztály fogalmának egy fogalommá történő egyesítése. Az osztály fogalma ugyanis arra szolgál, hogy az egyik társadalmi csoportot a másiktól elhatárolja. A nép fogalma ezzel szemben egybevon különböző társadalmi osztályokat és rétegeket, amelyek egy adott történelmi szakaszban a társadalmi haladásban érdekeltek, szemben a retrográd erőkkel. *Az osztály differenciál, a nép homogenizál.* Miben áll tehát ezeknek az új fogalmaknak a létjogosultsága, milyen az érvényességi köre, magyarázó és operációs értéke? Lehetővé teszik-e a sajátos társadalmi struktúrák és alakzatok dinamikájának jobb megvilágítását, megragadását?

Pusztán a szavakkal való játékról lenne itt szó, avagy egy eredeti társadalmi realitás fogalmi megragadásáról?

Hogy válaszolhassunk a kérdésre, fel kell tárnunk a harmadik világ társadalmi formációit és társadalmi tagozódását meghatározó sajátosságokat. Így jut-

hatunk el az elmaradottság, illetve az elmaradottság elleni harc által meghatározott sokszektorú társadalomban működő különböző rétegek közötti összeüt-közések és szövetségek dinamikájának jobb interpretációjához.*

Sékou Touré célja pontosabban megjelölni a társadalmi alapokat, a hajtóerőket, az elválasztó vonalakat a társadalmi haladás, a forradalom hívei és ellenségei között, egy olyan sokszektorú társadalomban, amely nem-kapitalista úton halad.

Guineában a társadalmi csoportok általános és specifikus jegyei komplex módon tagolódnak annak következtében, hogy a gyarmatosítás alatt gyenge volt a kapitalista fejlődés, hogy a hagyományos szektorok fennmaradtak és ugyanakkor elindult felbomlásuk, hogy a kapitalista szektort korlátozták, és a függetlenség kivívása után új differenciálódási folyamatok jelentek meg falun.

Így megtaláljuk a kapitalista termelési módra jellemző társadalmi osztályok és rétegek egyes jellemző vonásait (ültetvényeseket, a városi és agrárburzsoázia különböző rétegeit, a magán- és külföldi szektorban dolgozó agrár- és nem-agrár bér munkásokat), de ugyanakkor a prekapitalista, a kisárutermelő, az államkapitalista szektorok (vegyes vállalatok), valamint a szocialista típus felé mutató állami szektor jellemzőit (az állami szektor és a szocialista országok részvételével működő vegyes vállalatok dolgozóit). E társadalmi csoportokat egyéb specifikus jegyek is jellemzik, minthogy Guineában még nem alakult ki domináns termelési mód, csupán az állami szektor került hegemon helyzetbe, melyre egyfelől hatást gyakorolnak a többi szektorok, és másrészt egyre meghatározóbb hatással van ezekre.

A felszabadulást követően a társadalmi struktúrák konfigurációja, ezeknek torzultsága a rendszer általános fejlődési vonalának, az iparosítási politikának, az agrárstruktúra átalakítása kapcsán alkalmazott módszereknek, az aktív népesség új rétegződésének megfelelően továbbél, illetve fokozatosan eltűnik.

Sékou Touré írásaiban nem úgy használja a néposztály és a népellenes osztály fogalmát, hogy ezzel tagadná *belső strukturalitásukat*. Ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy a nép számos elemből tevődik össze.

1972 nyarán, a pártiskolán tartott előadásában Sékou Touré így határozta meg a nép fogalmát: „Nemzeti szinten, a népet azok a tömegek alkotják, melyek kizárólag munkájuk gyümölcséből élnek. Olyan társadalmi kategóriákról van szó, amelyek nem mások kizsákmányolásából élnek, és potenciálisan sem törekednek erre, sem szubjektíven, sem objektíven.” (19, 361.)

A néposztály és a népellenes osztály fogalma azt fejezi ki, hogy a történelem folyamatát az osztályharc határozza meg. Mindazonáltal a guineai körülmények között a haladó és reakciós erők közötti demarkációs vonal nem húzható meg jól körülhatárolható osztályok között. A forradalom és az ellenforradalom táborában különböző termelési viszonyokhoz kötődő társadalmi csoportok és rétegek találhatók. A választóvonal aszerint módosul, hogy milyen bel- vagy külpolitikai kérdésekben ütköznek össze a társadalmi csoportok. Így a tradicionális parasztság érdekelt az imperializmus elleni harcban, a politikai függetlenség védelmében és konszolidálásában, és itt a munkássággal egy platformon áll. Ami viszont a társadalmi struktúra modernizálását, az életmód átalakítását illeti, a patriarkális parasztság a konzervatív erőkhöz húz, melyeket feudális rétegek, a burzsoázia egyes rétegei, vagy vallási szervezetek mozgatnak.

*Lásd „Az osztályok kialakulásának sajátosságai”-ról szóló téziseket. — Szerk.

A kispolgárság egyes elemei és rétegei részt vehetnek olyan politikai szervezetek vezetésében, amelyek a forradalmi folyamat radikalizálását, a kül- és bel-földi tőke elleni harc hatékonyabbá tételét, a népi tömegekre való támaszkodást kívánják. De ugyanakkor differenciálódás megy végbe az állami és gazdasági vezetésben szerephez jutó kispolgárságon belül. Egyes elemek és rétegek a kereskedő vagy ipari kis- és középpolgársággal lépnek szövetségre, reformista vagy balos ideológiai és politikai áramlatokkal vállalnak közösséget, és ezen az úton egy kalapba találhatják magukat olyan más társadalmi kategóriákkal, amelyek a szocialista tábortól és a munkásmozgalomtól egyértelműen elhatárolják magukat.

Sékou Touré ugyancsak hangsúlyozza a határoknak azt az eltolódását, amely végbemegy olyan társadalmi csoportok között, amelyek egyszerre nyúlnak a szövetség és a harc politikájához az egymással való viszonyukban. „Azt valljuk hogy az osztályharc sok formájú és átfogó, és hogy mindenben az osztályérdek dominál. Mint a történelem objektív törvénye, a maga valóságában magát az osztályharcot végtelenül komplex tényezők szabályozzák. Először is azért, mert minden osztály önmagában véve is egy komplex valami, amelyen belül sajátos ellentmondások léteznek, amelyek különböznek az egyik osztályt a másikkal szembeállító antagonisztikus ellentmondástól . . . Egyetlen osztály sem létezik önmagában; minden osztály levésben, változásban van, úgy összetételét, mint kvantitatív jelentőségét és öntudatának szintjét illetően . . . Az osztályhatárok nem a folytonosság megszakítottságának a vonalai, hanem társadalmi mezők, ahol divergáló érdekek ütköznek, és amelyeknek dimenziói maguk a harc intenzitásának függvényei.” (18, 404.)

Ebből következően a forradalom és az ellenforradalom hívei közötti határok nem egyértelműek. *A harc célja* — még ha ezt nem is kikristályosodott, szilárd gazdasági bázissal rendelkező, homogén érdekstruktúrájú osztályok vívják — osztályjellegű, mert végső fokon osztályérdekek jutnak kifejezésre benne, amelyek a választott fejlődési úthoz és a világ imperialista és antiimperialista erőinek harcához kapcsolódnak.

„A népet nem lehet reakciós és dinamikus forradalmi elemekre szétválasztani csak akkor, ha a társadalmat alkotó rétegek érdekmechanizmusát objektív világos és pontos vizsgálat alá vesszük.” (16, 294.)

A népellenes osztály alkotó elemeit vizsgálva Sékou Touré megkülönbözteti a birtokosok kategóriáját, majd egy második kategóriát, amely látszólag nem tehetős, nem lévén tőkéje, gyára. „Ebben a csoportban az ellenforradalmiság széles skálájával találkozunk . . . Az ellenforradalom, ahogy már említettük, a forradalom salakja: a salak léte bizonyítja, hogy egyetlen társadalom sem áll tiszta fémből . . . Ezek az álmunkanélküliek, kisüzérek, demagógok, egyszóval azok, akik folyton kijátsszák társadalmunk értékrendjét, a forradalom haszonlesői, a nép árulói.” (15, 263.)

Beszélhetünk-e Guineában paraszti osztályról, mint elkülöníthető, konstituált osztályról? A válasz egyszerre tagadó és igenlő. Egy osztályt a többi osztályhoz és a termelési eszközökhöz való viszonya alapján határozzunk meg, valamint annak alapján, milyen kötelékek kapcsolják össze az azonos érdekstruktúrát mutató osztály tagjait. A parasztság a guineai népesség közel 80 %-át alkotja. A naturális gazdaságon alapuló patriarkális családi termelés a domináns (az önellátó gazdaság már nem létezik tiszta állapotában). Az árutermelésnek többé-kevésbé marginális szerep jut, amely vidékek és helységek szerint változó. Nem beszélhetünk önálló paraszti osztályról a törzsek és etnikumok elkülö-

nültsége, feldaraboltsága, a gazdaságok elszórtsága, a közlekedési eszközök szegényessége, a családi gazdaságoknak a nemzetgazdaságba való gyenge integráltsága miatt. Nem annyira a gazdasági kötelékek azok, amelyek az összetartozás szálait alkotják a parasztcsaládok között, hanem inkább a rokoni, a falusi, törzsi, vallási közösségek kötelékei.

Nem érdektelen ezzel kapcsolatban felidézni Marx „Brumaire 18-ájá”-ban a kisparcellás parasztságról írottakat: „Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják — annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet — annyiban nem képeznek osztályt.” (MEM 8, Budapest 1962, 187.)

A patriarkális parasztság Guineában igazság szerint nem áll szemben más osztályokkal, amennyiben nem létezik konstituált agrár- vagy ipari burzsoázia, és még a munkásosztály sem alkot — a fogalom szigorúan vett értelmében — osztályt (kis létszáma, nem régi megjelenése a városban, az ipari tevékenység zömének Conakryban való koncentrálódása, a családi költségvetés sajátos struktúrája következtében, mely a munkabér mellett a család más tagjai által folytatott mezőgazdasági árutermelői tevékenységből is táplálkozik).

Mindazonáltal ez a parasztság jól elkülöníthető társadalmi csoportot alkot az imperializmussal, a kolonialista rendszer visszaállítására törekvő erőkkel, azokkal az elemekkel szemben, amelyek érdekeit sértik (pl. kereskedőkkel).

Ezen túlmenően a párt, mely a parasztság széles tömegeit fogja át, meggyorsítja a parasztság önálló osztállyá alakulását. Egyrészt politikai szervezkedést és szervezetet biztosít számára, így képviselhetik a nemzeti érdekekhez kapcsolódó különféle érdekeiket. A párt szervezete egyúttal elősegíti a helyi, etnikai vagy vallási partikularizmusokon való felülemelkedést is. Mindezt szemben a francia kisparcellás parasztokkal, melyek Marx szerint: „Képtelenek . . . arra, hogy osztályérdekeiket a saját nevükben . . . érvényre juttassák. Nem tudják önmagukat képviselni, képviselőkre szorúlnak.” (Uo.) A parasztság képviselője, a saját politikai szervezetében érdekeinek védelme nem parcelláris. A guineai patriarkális parasztság a maga politikai szervezetében és azáltal a néposztály alkotó eleme. A pártban és általa létezik mint a néposztály szerves összetevője.

Mindazonáltal a guineai falvakban bizonyos differenciálódás figyelhető meg, mely egyrészt felbomlasztja a parasztságot mint osztályt, másrészt elősegíti egységessé válását, kohézióját.

Sékou Touré a Nemzeti Forradalmi Tanács előtt 1974 február 9-én tartott záróbeszédében kijelenti: „Országunk jelenlegi mezőgazdasági termelési formáit ismerve, beszélhetünk:

1. ültetvényesekről, akik mezőgazdasági bér munkásokat alkalmaznak,
2. szövetkezetekről, amelyekben helyet foglalnak modern termelési eszközöket birtokló parasztok, akik osztatlanul rendelkeznek saját eszközeikkel . . . de pénzügyi eszközeiket összeadják a szövetkezetek létesítésére, hogy közös feladatokat oldjanak meg saját érdekükben,
3. termelési brigádokról és szocialista szövetkezetekről, melyek kollektív tulajdonként kezelik a termelési eszközök egészét és közös termelőmunkájuk termékeinek összességét,
4. primitív munkaeszközökkel rendelkező egyéni parasztokról, akik alig tudják elfogadhatóan biztosítani önellátásukat.”

A patriarkális parasztság és általában a kisparasztság osztályá alakulása attól függ majd, milyen sikereket ér el a GDP a maga politikájában, amelynek célja a falu szocialista alapokra helyezése a Forradalmi Oktatási Központok mellett működő termelési brigádok és szocialista városok tevékenysége alapján.

Az osztályá szerveződött paraszti közösség kohéziójának, integrálódásának egyik tényezője a helyi forradalmi hatalmi szervek létrehozása és megerősödése, melyek helyi szinten minden hatalmat a parasztságra ruháznak.

A nem mezőgazdasági szektort tekintve, a városi proletariátus, mégha nem is szerveződött osztályá, betölti élenjáró hivatását azzal, hogy megfelelő társadalmi bázist nyújt a párt élcsapat szerepének.

„Gyakran hangoztatják, hogy a munkásosztály a legdinamikusabb, a legbiztosabb osztály. Ez való igaz, minthogy az egyetemes történelem már igazolta . . . Röviden, ez az osztály hordja magában az egész társadalom jövőjét . . .” (Horoya, 1974. II. 19.)

A jelenlegi szakaszban a néposztály kifejezi Guineában a nem-antagonisztikus osztályok kialakulásának közös vonásait és specifikumait, és egyidejűleg kifejezi tehát a nem-antagonisztikus társadalmi csoportok differenciálódásának és közeledésének tendenciáit.

A néposztály lehetővé teszi a jelenlegi stratégiai szakaszban a forradalmi folyamat társadalmi bázisának, hajtóerőinek a meghatározását, és éppen ezáltal azonosul a nép hagyományos fogalmával, amely a társadalmi haladásban érdekelt társadalmi kategóriákat foglalja magában.

A néposztály tehát olyan társadalmi tömörülés, amely magában foglalja mindazon társadalmi rétegeket, melyekre a párt a külső és belső reakciós erők elleni harcában támaszkodhat. Ez tehát a guineai osztályharc dinamikájának egy operációs fogalma.

A néposztály fogalma ugyancsak lehetővé teszi az államhatalom természetének meghatározását, tekintettel arra, hogy a guineai állam nem más, mint az uralkodó osztályá szerveződött néposztály. Ebből a szempontból ez a fogalom fedi a munkásosztály és a paraszti tömegek szövetségének fogalmát is.

A néposztály fogalma révén megérthetjük, hogy a munkásosztály és a parasztság közeledésének, fúziójának módzatai, a város és falu közötti különbségek felszámolása minden bizonnyal másképp fog megvalósulni, mint azokban az országokban, amelyek átmentek a kapitalista fejlődésen.

A néposztály és a népellenes osztály fogalmának vizsgálatakor és értelmezésekor túl kell lépniünk az üres szemantikai szempontokon. A lényeg az osztályharc egyetemes jellegének elismerése, valamint a társadalmi bázis sajátosságainak, a forradalmi és ellenforradalmi erők közötti harc mozgatói specifikumainak felismerése a guineai viszonyok között, és az, hogy ez a harc el kell hogy vezessen az osztály nélküli társadalom felépítéséhez a GDP vezetése alatt.

„Összes fogalmainkat alá kell hogy támassza tehát az az osztályöntudat, amely azoknak az embereknek a haladás iránti igényén nyugszik, akik szerte a világon szenvednek, minthogy hivatásunk az elnyomottak felszabadítása, a munkásosztály, valamennyi dolgozó réteg felszabadítása a kizsákmányolás és elnyomás rendszere alól.

A tiszta tudat, az osztályöntudat, az igazi szabadság, az osztályszabadság, a valódi prosperitás, az osztályprosperitás, ezek teszik majd lehetővé a nép számára, hogy növelje eszközeit, míg mindegyik eleme egy minőséggé olvad össze.” (15, 372.)

HÁRMAS FELOSZTÁS ÉS IDŐ

— A MŰNEMEK FILOZÓFIAI OSZTÁLYOZÁSÁRÓL —

UNGVÁRI TAMÁS

A poétika történetében sokan vizsgálták már, honnan származik a műnemek hármassága, — lírára, epikára és drámára. Ez a hármasság azért gyanús, mert anélkül, hogy a szám misztikus egysége megbomlott volna, más-más rendszerű és minden műfajt ebből eredeztető felosztás található különböző poétikusoknál. Az is előfordul, például a reneszánsz irodalomelmélet-író, Minturno munkáiban, hogy bár felosztása megfelel az ókorból átszármazott hármasságnak, midőn *epikus*, *szcenikus* és *melikus* (lírai) költészetről szól, ugyanakkor azonban e felosztás szempontjai rendkívül külsőségesek, formálisak. A homéroszi himnuszokat például az „Epika” címszava alatt tárgyalja, mert ide sorol minden, ének-kíséret nélküli műfajt — ugyanakkor a szatírákat azon az alapon osztályozza drámai műfajnak, mert a lírai műfajok mindig élnek zenével és tánccal, míg a szatíra csak alkalmanként használja a társművészetek segítségét.¹

A hármasság végül is Platón „Köztársaságá”-ból ered.² Szokratesz itt a kifejezés formáit taglalja és így szól: „Ugyebár, mindaz, amit a mesemondók vagy a költők elmondanak, tulajdonképpen nem más, mint elmúlt, jelenlevő vagy jövődó dolgok elbeszélése... Mármint, ezt... vagy egyszerű, vagy utánpótlás által történő elbeszéléssel, vagy pedig egyszerre mindkettővel érik el.

A tiszta elbeszélés itt a saját személyében szóló költők, az elbeszélés a költő teremtette alakok általi megszólalást, végül pedig a kevert elbeszélést jelenti, amelyben az első személy és az alakok általi kifejezés összekeveredik. Az epika például e kevert szemlélet gyümölcse lenne, míg a maga személyében szóló költő, mai fogalmaink szerint a lírikus.

A platóni gondolat számos átváltozáson ment át, de nemcsak a hellenisztikus irodalom, hanem a XVIII. század klasszicizmusa is ezt a felosztást fogadta el. Goethe és Schiller 1797-es levélváltásuk során ugyancsak a *beszélő* szerint határozzák meg a műnemeket. Két alakban ragadják meg a költő alaptípusát: az egyik a *rapszodosz*, aki nem jelenik meg a műben, sőt úgy tűnik, mintha magukat a múzsákat hallanánk — ez az objektív költészet —, míg a *mimos*, a másik költő, egyéniségével, személyiségével is részt vesz a mű alakításában.

A hármasság felosztásánál tehát minden eddigi poétika megőrizte azt a felfogását, hogy a beszélő és a hallgató, tehát a művészi kommunikáció szempontjából rendszerezi a műnemeket. Feltűnő azonban, hogy a hármasságból olykor hiányzik egy műnem, vagy ami éppily különös, a harmadik, összefoglaló műnem már az ókori bölcselőnél, Platónnál is „kevert”. Változó álláspontot, a beszélőnek más-más, de nem tiszta közlésfunkcióját takarja. Ez a zavar még a Goethe—

¹ Bán Imre: „Az olasz reneszánsz irodalomelmélete”, Budapest 1970, 38.

² Platón: Köztársaság. III. 392. d. — 394. c.; Ö. M. I, Bp. 1943, 835.

Schiller levelezésben is feltűnik, hiszen csupán *rapszodosz* és *mimus* típusa az, amelyet kiemelnek. A nagy lírai költő Goethe műfajelméleti rendszerében csak az 1819-es „Die Naturformen der Dichtung”-ban talál helyet a lírikusnak. Az objektív epika s a személyesen cselekvő dráma mellett a lelkesülten izgatott lírát csupán ügyyel-bajjal igazítja szisztémába.

De már René Wellek³ is rámutat arra, hogy a líra fogalmával Goethe egy egészen más kritériumot vezet be, mint amelyet az epika vagy a dráma esetében. Ez utóbbiakban a beszélő-hallgató magatartásából, részvételéből indul ki, míg a líránál a hangvétel, az izgatottság és a lelkesültség kategóriái szerepelnek.

A bizonytalanság elárulja, hogy a hármas szám nem feltétlenül szerencsés, és rendkívül ritkán képes egyetemes elvek szerint osztályozni az irodalmi műnemeket. A „harmadik” — lett légyen az akár egy adott rendszerben a líra, vagy az epika — rendszerint kiegészítő fogalomként szerepel: annyit jelent, hogy a két műnemből kimaradt valamennyi irodalmi műfajt magába foglalja. Az angol Drydennél például — a líra korántsem jelenti még a rövidebb, személyesen előadott dalok és költemények csoportját, hanem mint Wellek rámutat, az epika és a dráma minden lehetséges ellentétét.

Irene Behrens „Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst”⁴ című munkája úgy tartja, hogy a hármas felosztás rögzítése: Charles Batteux „Les Beaux Arts réduits a un meme principe” című munkájában történt meg végleges határozottsággal. Ez utóbbi kifejezés annyit jelent, hogy itt változott modern kánonná az olasz reneszánsz poétikákban csak szórványosan, s nem is mindig azonos jelentéssel szereplő felosztás. A német irodalomkritikában Batteux-tól származott át ez a gondolat és a dialektika hármasának, a tézis, antitézis, szintézis gondolati eszközeinek analógiájára erősödött meg a költészet elméleteiben is. Méghozzá visszavetítésként: úgy, hogy a német idealista kritika a görögségben a természetességet becsülte és látta — és ez a természetesség egyszersmind annyit jelentett, hogy példaképpé emelték a tegnap letűnt művészetét. A *természeti népek* tanához az ismeretelmélet a *természet* tanát társította, méghozzá a dialektikától megerősödött formában, úgy, hogy a műnemekben *természetformákat* látott, vagyis a szemlélet alapvető irányzatait. Így az objektivitást, a szubjektivitást és a kettő magasabb egységét, a szintézist állították a költészet felosztásának középpontjába.

A Schlegel fivérek munkássága ebből a szempontból döntő. Náluk rögződött az a gondolat, mely később a hegeli esztétikában teljesedik ki, hogy a *lírai*: a merőben szubjektív; a *drámai*: a merőben objektív szemlélet, míg az epika: a szubjektív és objektív keveredése. Peter Szondi⁵ megállapítja, hogy ahol a schlegeli teória a leginkább bizonytalankodott, az épp az objektív és szubjektív hozzákapcsolása a megfelelő műnemhez. Wellek⁶ is rámutat, hogy míg Friedrich Schlegel 1797-es jegyzetei a drámát tartják az objektivitás megfelelő műnemének, s az epikát az „objektív-szubjektívnek”, addig 1799-ben már a dráma az „objektív-szubjektív”. E kapcsolódások változékonyságából mindkét kutató arra következtet, hogy Schlegelnél a dialektikus gondolkodás még csak esetleges és a műnemek felosztásának rendszere csupán Hegelnél éri el meghatározott alakját. Méghozzá éppen azzal, hogy Hegel dialektikája a történeti fejlődés gondolatát társítja a hármasság merőben formai jegyeihez.

³ Wellek, René: „Discriminations”, New Haven 1971, 235.

⁴ Behrens, Irène: „Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst”, 2. kiad., Halle 1940.

⁵ Szondi, Peter: „Poetik und Geschichtsphilosophie”, I, Frankfurt 1974, 147.

⁶ Wellek, René, i. m. 242.

Itt ismét hivatkozhatunk a már idézett platóni gondolatra. Annál is inkább, mert ez összefüggést alig vette figyelembe az eddigi irodalomtudomány. „Ugyebár, mindaz, amit a mesemondók vagy a költők elmondanak, tulajdonképp nem más, mint elmúlt, jelenlevő vagy jövődő dolgok elbeszélése.”

A műfajok Szokratész e szavában ezek szerint nemcsak a közlés módja szerint oszthatók fel, hanem aszerint is, hogy mit utánoznak, vagyis beszélnek el az *időbeli* történeésből.

A hegeli esztétika lényegéhez tartozik, hogy a kommunikációs-funkcionális felosztáshoz hozzátársította a szemléleti és időbeli vektorokat. Ez a fejlődés, mint ugyancsak Welék mutat rá, nem minden előzmény nélküli. Humboldt tanulmánya Goethe „Hermann és Dorothea”-járól (1799) már rámutat arra, hogy az epika és a tragédia között a legfőbb különbség, hogy az előbbi a *múlt* időt eleveníti fel, míg a tragédia a *jelen*t. Schelling művészetfilozófiájában az epika a múlt tükrözője, míg a líra a jelené.

Az idő három kiterjedését, múltat, jelent és jövőt Jean Paul 1831-es „Vorschule der Asthétik”-je köti véglegesen a három műnemhez, így az epika a „múltból kiinduló eseményeket” ábrázolja, a dráma a jövőbe mutató cselekvéseket, míg a líra a jelen érzelmeit és szenvedélyeit.⁷

Hegelnél mindez már egy finomabb, történetileg megalapozott rendszer része.

A megalapozás lényege az, hogy Hegel a líraiságot mint az érzelmek és képek hirtelen felmerülését a pillanathoz köti, sőt a líra az élménytől a műig e gyors időmozgás képét is adná. Az epikának ezzel a gyors időbeli koncentrációval szemben a térben szélesen kibomló mozgásformája van.

Mindez azért nagyon fontos, mert így hozhatók kapcsolatba az irodalmi műnemekkel a társművészetek. A lírának így nyilvánvalóan a zene, míg az epikának inkább a képzőművészetek felelnek meg. Olyannyira, hogy Hegel az elvi megkülönböztetéshez a történelmi fejlődés görbáját is hozzárajzolja. A művészetek fejlődésének alapfokán a szimbolikus kifejezésforma áll, melynek legjobb kifejezője az építészet.

A szobrászat a klasszikus művészetnek felel meg, hiszen itt az eszme teljes kifejezést találhat az emberi alakban.

A késői romantikus művészethez tartozik a festészet, a zene és a költészet.

A rendszer szépsége, arányossága, dialektikus finomsága, történeti ihletettsége nem vitatható. Ám ugyanakkor kérdés, hogy ez az elvi konstrukció megfelel-e az empirikus tapasztalatoknak?

A marxista poétikai elmélet úgy gondolja, hogy hegeli rendszert azzal haladhatja meg, ha nem az eszmefejlődés, hanem a társadalmi lét szerkezetéből vonatkoztatja el a művészetek rendszerét. Itt elsősorban Tőkei Ferenc poétikai kutatására kell hivatkoznunk, aki mind a kínai műformák kialakulását vizsgálva, mind pedig például a jelen szerző „Poétikájá”-nak bírálataában éppenséggel a hegeli rendszer fogalmi és történeti meghaladásának szükségességére mutatott rá.

Tőkei szerint történetileg — jelenlegi tudásunk alapján — először azok a műfajok születtek meg, melyekben az emberi egyének mintegy önmagukat, azon saját testüket, kifejezési lehetőségeiket, mozgásukat alakították ki.

Az „utánzás” elsősorban a valóság megértésére törekvő tudatformák kialakításához vezetett, — magasabb szinten a zenéhez és táncához. A legprimitívebb

⁷ Welék, René, i. m. 244.

festészetéhez, azaz a tetováláshoz. A költészetben pedig a varázssénekekhez, felkiáltásokhoz, munkadalokhoz.

E munkadalokban a közvetlen akusztikai-zenei elemnek rendkívüli szerep jut, ám annak is (mint Tamás Attila bizonyítja⁸), hogy hozzá a szöveg jelképes, fogalmi-képei értelmét társítja.

A hegeli rendszer mármost az epikus műfajokat teszi (történetileg és fogalmilag) az első helyre. Alighanem azért, mert eszme és alak történelmi társulási lehetőségeit az empiriától függetlenül vizsgálja, holott épp a marxi gondolat mutat rá arra, hogy a munkavégző emberek sorának „szubjektumai” lépnek kapcsolatba a tárgyi-természeti világgal, s hódítják meg azt nemcsak munkavégzéssel, hanem a tudatuk számára is.

Tőkei Ferenc rámutat arra, hogy a műfajelmélet szempontjából a társadalmi létnek „két nagy, egymástól elválaszthatatlan, ám a szerkezeti vizsgálódás érdekében egymástól elvonatkoztatandó szférája van: az empirikusan konkrét individuumok, mint alanyi szféra és az individuumok társadalmi és tárgyi termékeinek objektivációs szférája”. (Vö. „Kandidátusi vita jegyzőkönyve Ungvári Tamás: Poétika c. disszertációjáról”, Bp. 1970.)

A kiindulópont tehát a szubjektumok sora, ezeket Tőkei „empirikus egyének”-nek nevezi, akik az objektív világgal kapcsolatba lépnek és azt a maguk „természetévé” hódítják meg.

A társadalmi tudat így művészi formában tükrözi a társadalmi lét és az emberi cselekvés szerkezetét, — azt, hogy az egyének a termelésben, a munkavégzésben, sőt a tudatformák kialakításában is létrehozzák a „szubjektum és objektum totalitását”, egy olyan mozgó, dinamikus egységet, melynek a történeti idő változásától függően hol az egyik, hol a másik mozzanata kerül előtérbe. „Legáltalánosabb tekintetben arról van szó, hogy a művészet társadalmi tudatformaként vagy a társadalmi valóság szubjektum-mozzanatát állítja a művészi formálás középpontjába, vagy az objektum-mozzanatot, vagy pedig a két mozzanathoz — a társadalmi, egyenjogúsításából fakadó — kollizációját és összefoglaló egységét.”

Ama hármas felosztásnak tehát, melyet történetileg végigkövettünk itt a valóságos alapja. Hogy e dialektikus egység melyik mozzanatát emeli ki a költő a tükröző, utánzó tudatformák közül. Hogy a „társadalmi megbiztatás” (a kor követelménye) a líra, az epika vagy a dráma kifejezésformáit kedveli-e?

Különös, de mégis rendkívüli az elvi jelentősége: a történelmi materialista gondolkodás állítja vissza a művészetelmélet két igencsak kényes alkotóelemének jogait. Egyfelől a művészi szubjektivitását, — azzal, hogy az empirikus egyénből indul ki, és a munkában felfedezi az objektív tárgyi valóság és az emberi tevékenység kapcsolatából kialakuló totalitást. Másfelől — és éppen ezzel megvédi és kiemeli a műalkotás „immanenciáját” — azzal a tételével, hogy minél erőteljesebb művészi hatású az önálló mű, annál nyilvánvalóbban szolgálja ama társadalmi megbiztatást, melyet a történelmi körülmények számára rendeltek.

E felismerések sora azon nyugszik hogy a társadalmi valóság teremtője az ember; a művészi alkotás nem *pusztán* visszatükrözés, hanem *cselekvő* ábrázolás, mely megfelel — elveiben természetesen — a társadalmi cselekvés általános struktúrájának. Ahogy Tőkei mondja: „A társadalmi valóság, a társadalmi objektiváció teremtő alanya az ember, az individuumok, a szubjektum —

⁸ Tamás Attila: „A költői mű fő sajátosságai”, Bp. 1970, 40.

következésképpen a történelem materialista felfogásának az empirikus egyénekből kell kiindulnia.”

A műfajelmélet nyelvére lefordítva mindez azt jelenti, hogy szemben a hegeli rendszerrel, a *lírából kell kiindulnunk*.

A váagnak, sóvárgásnak, a ritmus „utánzásának”, az akusztikus és fogalmi-képi tükrözésnek abból a műneméből, mely elsőnek igazít el a tárgyi világban is. Hiszen ezt a tárgyi világot éppúgy *bensővé* teszi, ahogy a társadalmi cselekvés a természetet, — a költészet mintegy „leképezi” a tevékenységnek azt a dialektikáját, mely — Marx kifejezésével — a természetet emberivé és az embert természetivé formálja.

A marxi gondolat műfajelméleti konzekvenciáit levonni azért nehéz, mert a modern értelemben vett szubjektív líráról jószerivel csak a XVIII–XIX. századtól kezdve beszélhetünk. Ám a szubjektivitást nem foghatjuk fel csupán az egyéni vagy az individuális műfajok rendjében. A kifejezésformák totalitást alkotó egészében, a pindaroszi ódának, a saphói dalnak éppen az a jelentősége, hogy egy *közösség* nevében is a *szubjektum* hangját szólaltatja meg, s hogy műfaj történeti értelemben nyilvánvalóan a líra körébe tartozik.

És ezzel a gondolattal nyílik meg a marxista műfajelmélet számára az a kihívó gond és örömteli feladat, hogy például az individualizmus előtti korszak líráját valamilyen módon hozzákapszolja a mai értelemben vett alanyi költészethez. A műfajoknál miként minden fejlődés esetében, szembetalálkozunk a *folyamatosság* és a megszakadó, különböző, egymástól eltérő, de mégis valamilyen módon hasonló tulajdonságokkal rendelkező jelenségek problémájával. Mindez nem csupán a poétika történetének gondja, hanem magáé a művészeté is. Lukács György a művészetet mint az emberiség fejlődésének öntudatát határozza meg, — ezért a kontinuitást, a folyamatosságot hangsúlyozza a művészetek, így a műfajok tekintetében is.⁹

A folyamatosságnak különben nemcsak azért van jelentősége, mert minden fejlődés eleve folyamatosságot tételez fel. Az emberi történelemben és így a művészetek történetében is a kontinuitás előbbrevívó és magasabb erő a diszkontinuitásnál — vagy legalábbis a fejlődés elve magában hordja, hogy e kettő dialektikus egységből támad a folyamat egyetemessége, szintézise. A folyamatosság azt is jelenti, hogy a művészeti ágak vagy a műnemek alapmagatartásokat fogalmaztak meg, melyeknek érvényessége éppen azáltal koron túli, hogy lehetőséget adnak az öntőformák kitöltésére, átalakítására, korszerűsítésére.

E magatartásformák tartóssága mellett éppen Lukács György hoz rendkívül egyszerű bizonyítékot. Megállapítható ugyanis: a szó és az írás művészeinek történetében nem alakult ki a három műnem, a lírán, az epikán és a *drámán* kívül egyetlen olyan alapmagatartás sem, amelyhez bármely műfaj vagy forma rendelhető lenne, illetve amely valamilyen módon nem sorolható be az ismert és említett műnemek rendszerébe.

A műnemek rendszere — melyet már több oldalról is igyekeztünk megvilágítani — azon alapszik, hogy megteremtik a nyelvi kifejezés művészi lehetőségeinek valamennyi feltételét.

Vagyis a tárgyi világ meghatározottságai közül magukba foglalják mindazt, ami az objektum és a szubjektum közötti viszonyban esztétikailag felmerülhet.

⁹ Lukács György: „Az esztétikum sajátossága”, I, Bp. 1965, 571.

A műnemek tehát ily módon nem mások, mint magatartás- és szemlélet-módok, — a szubjektum és a világ művészi kapcsolatainak határait jelölik ki a nyelvi kifejezés közegében.

Az előbbi meghatározásban néhány felderítetlen vagy eddig meg nem világított fogalmat használtunk — bővebb kifejtésük szükségesnek látszik. Elsőnek: mit értünk tárgyi világon, vagyis az objektumon? Beletartozik-e ebbe a természet és a társadalom életének egésze? Különös, hogy erre egyértelmű és határozott választ adni nem tudunk. Mindez a művészetnek természetszerűleg *anyaga*. Ám ahhoz, hogy a művészeteknek *tárgyává* váljon, ahhoz még valami szükséges — méghozzá valamely *cselekvő* feldolgozás, kiválasztás, vonatkozás, szubjektivitás. A művészet anyaga az objektív valóság, tárgya azonban már szubjektíve feltételezett, vagyis emberre vonatkoztatott, a szemlélet és a cselekvés által megérintett, felhasznált, alakított, — egyszerűval érintett valóság, melyet valahol már a *magánvaló* világból *nekünkvalóvá* formáz az emberi-művészi akarat.

Jól látta ezt már Arisztotelész is, amikor a művészetben „a praxis mimészi-sztét” fedezte fel — egy olyan formulában tehát, mely egyszerre utal az anyagi világ jelenlétére, ám ugyanakkor sejteti, hogy ez az anyagi világ már átalakítottan, a cselekvéstől megmunkáltan jelentkezik a művészet tárgyaként. Az arisztotelészi „Poétika” ebben korántsem olyan világos, mint például a „Metafizika” idevonatkozó passzusai (1048 B), ahol *praxison* Arisztotelész csupán olyan cselekvést ért, melynek *célja önmagában* van.

Öncélúság? Arisztotelész nemigen gondol erre, inkább megkísérli, hogy a *művészi* sajátosságát, specifikumát ragadja meg. És ez a specifikum abból áll, hogy a műalkotás a valóság mimészi-sztétében, utánzásában mellőzi a közvetlen célok szolgálatát, s újratерemtésében saját törvényeinek engedelmeskedik, s csak e törvények szolgálatával teljesíti be humanisztikus, azaz az egész emberre vonatkozó, közvetett céljait.

A *közvetettség* persze nem jelent *függetlenséget*. Az esztétikum öntörvényei magától értetődően visszavezethetők alapvető társadalmi szükségletekre, sőt a művészetek eredetének tanulmányozása azért oly elhanyagolhatatlan, mert a tánc, a zene, a költészet kezdetei — mindaz, amit különben az „Egyszerű formák” fejezetében tárgyal Jolles óta az irodalomtudomány, — azt a pillanatot rögzíti, amikor a társadalmi szükségletek és a művészi öntörvényűség még nem váltak el egymástól, ahol a kifejezés mintegy *egyszerre közvetett és közvetlen* funkciót tölt be.

Mindezzel azonban csak annyit mondtunk, hogy a művészetek öntörvényűek, hogy az esztétikainak — a tudományos megismeréssel szemben — specifikuma, sajátossága, hogy a valóság megismerésében, ha ugyanegy anyagból indul is el, más-más tárgyakat választ, mert tárgya csak az lehet, ami már emberre vonatkoztatott, ami már a szubjektum válogató és rendszerező erejének sugarába kerül. Innen azonban tovább kell lépni, a nemek és fajok, a művészeti ágak és „a művészet általában” összefüggéseinek felderítéséhez. S itt rögtön ki kell jelentenünk azt, amit Lukács György „Esztétiká”-ja nagy határozottsággal megállapít, — hogy *nincs művészet általában*, hanem a művészet mindig az egyes műben jelenik meg.

Ez a „közhely” rendkívül jelentős a műfajelméletben. Abból indul ki ugyanis, hogy ahogy a művészetnek nincs „az egyes megvalósulástól független ideáltípusa, ugyanúgy a műfajok sem rendelkeznek valamely „Urform”-mal”. Az őstípus, amelyet — annak idején pozitív előjellel Herdertől Goetheig, a német esztétika dolgozott ki, olyan fogalom volt, mely először igyekezett a történetiség eszméit

beleoltani a művészettörténetbe, ám ugyanakkor, mivel e történetiszemléletük egyfelől idealista, másfelől dialektikátlan volt, csupán elvont eszmék történetiségében ragadt meg. A marxista műfajelmélet ezzel szemben elutasítja azt a párhuzamot, amelyet a természettudományos rendszerezés és a művészetek között, egy korábbi, mechanikus szemlélet követel. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy a műnem és a műfaj fogalmai leginkább tudományos ihletésűek, analógiái a Linnétől kiinduló biológiai osztályozásnak, mely az egyed, a faj és a nem rendszeréhez egy olyan párhuzamost állított fel az egyes művekre, mint a mű, a műfaj és a művészet.

Az analógia, ha a kezdetekben megvilágított is bizonyos összefüggéseket, elsőnek azt, hogy maguk a művek, mint egyedek kétségkívül közös törvényszerűségeket mutatnak fel, akkor, ha azonos magatartásmód kifejezésformáiban szólalnak meg (így például lírában vagy epikában), — abban a tekintetben hamis, hogy eleve hierarchiát tételez fel a műalkotások egymáshoz való viszonyában.

Az analógia egyfelől azt jelenti, hogy minél tisztábban közelíti meg valamely egyes mű saját műfajának elvont törvényeit, annál bizonyosabban tölti be feladatát. Másrészt azt sugallja, hogy a műfaj valamifajta magasabb kategória az egyes műnél, s így, s ezzel tág utat nyit az akadémizmusnak és az epigonizmusnak. Holott a helyes álláspont itt az lenne, ha minden magasabb absztrakciót magából a műből vezetnénk le.

Korábbi fejtegetéseinkben már jeleztük, hogy a marxizmus esztétikája, látszólag váratlanul, mégis határozottan, a szubjektivitásból indul ki. A szubjektivitásból, amely a tárgyi világot magára vonatkoztatja, amely a megismerés olyan specifikumában valósítja meg szándékait, ahol megszűnik a közvetlenség, a társadalmi szükségleteket kielégítő azonnali funkció, és helyette valamely öntörvényűség jön létre, amely minél inkább betölti saját, függetlenedő feladatát, annál erőteljesebben és nagyobb hatással képes visszatérni az ösztönző ihletéshez, az emberi és társadalmi szerephez. Ám ha ez így van, akkor e viszonylagos függetlenség, az öntörvényűség dialektikája lehetetlenné teszi, hogy az egyed, a faj és a nem művészetbeli viszonya *hierarchikus*, egymásnak alá- vagy fölérendelt legyen. Lukács e hierarchikus viszony helyett az úgynevezett *inherencia* fogalmát vezeti be — a mellérendelésnek olyan logikai analógiáját, mely rámutat, hogy a műfaj éppoly kevésbé *alfaja* a művészetnek, ahogy az egyes mű sem *alfaja* a műfajnak. Az általánosságban vett művészet ugyanis szervesen kapcsolódik minden egyes műfaj különösségével s így az egyes műalkotásával is. A műfaj tehát nem *általános* fogalom a művészettel szemben, hiszen minden adott műben a műfaj és az általánosságban vett művészet mindig egyidejűleg van jelen. „Ezért a műfaj és a művészet az egyedül önmagáért létező művel szemben nem általános fogalom.”¹⁰

Az inherencia fogalom látszatra igencsak bonyolult, voltaképpen azonban a műfajelmélet egyik legáltalánosabban tapasztalt, de talán legkevésbé értett problematikáját nyitja meg, s hozza megoldását közelebb. Mert amennyiben az inherencia létezik, s a műfaj nem abban a viszonyban van a művel, ahogy a logikában az egyes az általánossal, akkor szemléletessé válik, hogy minden egyes jelentős művel maga a műfaj is változik. Az inherencia tana ezt a gondolatsort mintegy megfordítja. S azt mondja, a műfaj épp e változással teljesedik be azzá, ami. Lukács figyelmeztet rá, hogy a műalkotás és a műfaj, az egyes és

¹⁰ Lukács György, i. m. 591.

az általános, a művészetben „*uno acto*”, egyetlen mozdulattal, cselekvéssel születik meg és egyesül, mert ez felel meg a műalkotás eredeti esztétikai szerkezetének. Ez a szerkezet ugyanis abból a kényes együttlétezésből teremődik, hogy a lényeg és a jelenség érzéki, szétválaszthatatlan egységben jelentkezik a műalkotásban. A műfajelméletnek tehát magát az eredeti esztétikai szerkezetet például véve kell tételeznie a műnemeket és műfajokat, — azzal a tudással, hogy „*uno acto*” az egyedi mű tételezi, magára ölti, alakítja és beteljesíti a műfajt, s a műfaj az egyes művek sorozatának létezésén keresztül teremti meg a művészeteket általában.

Érdemes szó szerint is idézni a lukácsi teóriát. Kiváltképp azért, mert a tanulmányunk derekán említett folyamatosság és fejlődés problémáira is fényt vet. Az egyes műfajhoz tartozó művek különbsége — így például egy szophoklészi vagy egy shakespeare-i tragédiáé — épp különbség-voltával figyelmeztet arra, hogy él maga a műfaj, hogy minden egyes újabb alkotással tegülhatnak törvényei, — a különbség, a diszkontinuitás voltaképp szolgálja a kontinuitásnak, a műfaj fejlődésének. Hiszen nem egy általános eszméhez képest vagy viszonyítva immanens a szophoklészi, illetve a shakespeare-i tragédia, hanem a történeti fejlődés folyamatában — s nem egymáshoz képest, hanem az idő egymásutánjában munkálja ki a műfaj törvényeit, amelynek létezése formája éppen az, hogy mindkét tragédiatípus megfér benne. „A műalkotás . . . műfaj a törvényszerűségeit úgy tölti be, hogy egyúttal ki is tágítja törvényeit, s ez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy az egyedi mű és a műfaj közti kölcsönös inherenciának ez a viszonya az esztétikum lényegéhez tartozik.”¹¹

Az inherencia tana, mely a műfajelmélet számára oly jelentős nem minden előzmény nélküli az esztétika történetében. Peter Szondi például úgy jellemzi a Goethe-kor esztétikai törekvését, hogy olyan rendszert próbált alkotni, amelyben Shakespeare és Szophoklész egyformán helyet kaphat. Pontosan ez a kor az, amikor megfogamzik a történetiség eszméje s a történetiség azzal visz közelebb a művek és műfajok egymásmellettiségének és egymásbaolvadásának, kölcsönös tételezésének elvéhez, hogy szembeszáll a korábbi normatív poétikákkal. A normativitás ugyanis egy másik szempontból, mint ugyancsak Szondi figyelmeztet rá, annyit jelent, hogy az egyes műfajt a ráció igényeinek megfelelő példaként állítja a művész elé — és a műfajelmélet nem más, mint annak bizonyítása, hogy miért épp egy adott forma felel meg az adott tárgynak vagy felfogásnak.

Herder, akire már többször hivatkoztunk, nem véletlenül mondja Shakespeare-ről szóló korszakos dolgozatában, hogy ha Arisztotelész élne, számára Shakespeare éppoly kedves lenne, mint Szophoklész. Mert bár Herder kénytelen beismerni, hogy ami a tragédiát illeti, az ókori és a modern tragédia tulajdonképpen csak nevében mondható közösnek, ám ugyanakkor a különbözőségben azzal fedez fel egységet, hogy Shakespeare-t mint az antikokkal egyenrangú csak éppen más utakon induló lángelmét jellemzi.

Herder, majd később Schlegel is megtorpant e feloldhatatlannak látszó ellentmondásnál. Annál ugyanis, hogy a *különbözőség egységét* valamilyen módon megoldják. Schlegel az úgynevezett „Athenaeum-töredék”-ben nem véletlenül küzd egy „progresszív egyetemes” művészetért — ebben a *progresszív* szó annyit jelent, hogy minden kor újat ad a művészetnek, míg az egyetemesség a művek maradandóságát, önálló jogát hangsúlyozza. A poétikának az volt a

¹¹ Lukács György, i. m. 590.

gondja, hogy a fejlődés és egyetemesség kapcsolatát kimutassa, — ám ez csak azzal lehetséges, ha megállapíthatjuk, hogy mi az, ami az egyes művek közösségének és különbözőségének közegét megadja.

Közeg — ez annyit jelent, hogy Shakespeare-t és Szophoklész-t minden különbözőségein túl valamely műfaj törvényeinek határai között jellemezhetjük, úgy, hogy nem tagadva a két művész világának önállóságát, a formálás módjának eltérő sajátosságain túl feldereng valami azonosság.

Ezt az azonosságot Lukács György *egynemű közegnek* nevezi. Az *egynemű közeg* — idegen szóval homogén medium — a művészet absztrakciós eszköze. Szemben az élet összetett észlelésével és szemléletével, ahol érzékszerveink, gondolatunk és fantáziánk mintegy egyidejűleg, valamennyi képességünket mozgósítva vesz részt — az elvonatkoztatás különböző síkokra bontja ezt a valóságot. Koncentrál, hogy mélyebben és hatékonyabban tükrözhesse vissza azt. E koncentráció eszköze mind a tudományban, mind a művészetben megtalálható, csak hogy lényeges különbségek fedezhetők fel a művészi és a tudományos visszatükrözés absztrakciós eszközei között.

A matematikában a szám például maga is *egynemű közeg*, ám a számokra lefordított világot a gondolkodás minduntalan visszavezeti arra, amit lefordított, a matematikát eszköznek használja, hogy megtámassza vele a tudományok egészét. A művészetek absztrakciós eszközeinek sora, így a festészetben a *láthatóság*, a zenében a *hallhatóság* az a homogén médium, melyben minden zenei vagy festészeti kifejezés megszületik: önérvényű, és megmarad ebben a szférában. A hangok világa nem kapcsolható oly közvetlenül még a költészethez sem, mint ahogy a matematika a fizikához. A tudományban a rokonterületek egy végső egységet — a világ mozgásának totális egységét — valósítják meg. A művészetekben — a művészeti ágak kapcsolata nagyobb önállóságot engedélyez az egyes homogén médiumok, *egynemű közegek* kifejezéseinek. A művészetek rendszerébe épp önállóságukkal kapcsolódnak — médiumvoltuk átléphetetlen, áthághatatlan. Ráadásul a tudományban az *egynemű közeg*eknek más a szerepe, funkciója, mint a művészetben. Az első éppenséggel a szubjektivitástól tisztítja meg a visszatükrözésre kiválasztott valóságelemet — míg a művészetek *egynemű közeg*e a szubjektum, az emberi adott vonatkozását testesíti meg.

Még hozzá oly módon, hogy valamilyen érzékszervi — szubjektív képesség meghosszabbításai és kiteljesedései.

A *láthatóság*, a szem képességeinek különös absztrakciója, éppoly kiélesedtségben és teljességben, mintha többi felfogóképességünk ezúttal nem is működne, mintha a látásnak ez a felfokozottsága feltételezne bizonyos „időszaki siketiséget”. Lukács nem is tagadja, hogy az ilyen absztrakciónak első alapja „valamifajta beszűkülés”. A merő auditív képességek kiaknázása például megszüntet minden extenzív totalitást, amellyel az élet rendelkezik. S átalakítja ezt valamely intenzív egységgé. A zene felment attól, hogy vizualitásunkat használjuk — éppen ez a képessége ítéli eleve kudarcra a szín- vagy a szagszimfóniák furcsa és az *egynemű közeg* határainak átlépésére törekvő kísérleteit.

Az *egynemű közeg* a kiválasztás eszköze. Mind a latin szóban (homogen), mind pedig a magyarban (*egynemű*) — benne foglaltatik a *nem* szó. Vagyis ez az a *genus*, amely az egyes művészeti ágakat ugyanegy csoportba sorolja, amely az adott művészeti ághoz tartozó valamennyi alkotást közös jeggyel ruházza fel. Ám ez a közös jegy nem fedheti el, hogy az *egynemű közeg* mindig konkrét. Lukács figyelmeztet rá, hogy „eredeti megvalósulási területe természetesen az egyedi műalkotás, amelyben a legalapvetőbb formai-esztétikai meghatározás

e közeg egyidejűleg egyedi és általánosított alkalmazási módja”.¹² Mégis az egyedít rendkívül erős szálakkal köti a *nem*-hez, a *genus*-hoz az, hogy az auditív, a vizuális, vagy a nyelv formai-absztrakciós mezejében fejezi ki a szubjektum viszonyát az objektív valósághoz.

Magatartásmódokról van szó. Tartós magatartásmódokról — a szemlélet olyan formáiról, melyek egy-egy művészeti ágban már hagyományként is biztosítják a kifejezés lehetőségét. Hiszen a kifejezési lehetőség egyszerre biztosítja az anyag megszűrését és magát a formát, legalábbis a forma alapjait — hogy mi és hogy miként jelenik meg, ahhoz az egynemű közeg elvonatkoztatási mechanizmusa rendkívüli segítséget nyújt. A műfaj tehát — ahogy Lukács György mondja — a világalkotás egy meghatározott útjára való koncentrálás; olyan sajátos eljárás, mely először felfüggeszti az érzékelés összetett komplexitását, ám ugyanakkor elvezet egy mélyebb, teljesebb, lényegre törőbb megragadásához. „Esztétikai értelemben vett egynemű közeg — mondja Lukács György — csak akkor alakítható ki, ha a valóság visszatükröződésének kezdeti beszűkítése és az, ami e specifikus érzék segítségével észlelhető, csak eszköz arra, hogy a művész az így létrejövő újfajta módon leképezze és jelképesen rögzítse a világ specifikus, s ugyanakkor totális aspektusát.”¹³

Az egynemű közegben tehát sajátos eszközzel van dolgunk, s ezeket a sajátosságokat érdemes részletesen számba venni. Az egynemű közeg biztosítja az ugyanegy szemléletmódhoz, eszközhöz sorakozó műalkotások közösségét, — ugyanakkor e közösségen belül a változatok végtelen számát. Ebben is mélyen különbözik a tudományágak egynemű közege, a művészeti ágakétól. Míg a tudomány minden „felfüggesztési” kísérlete, absztrakciós törekvése végül is a valóság egészére majdnem közvetlen utal vissza, addig, Lukács meghatározásával, a művészet *pluralisztikus*: az egyedi műalkotásból indul ki és minden egyedi műalkotást önmagában is egységes egésznek tekint. Az egynemű közeg, mely az ember, a szubjektum világa való vonatkozásának lehetőségét mutatja fel, magától értetődően valósul meg az egyes műben, csak így lehet következetes ez a szubjektív indíttatású, s a szubjektumban gyökeredző szemléletmód.

A „végtelen sokrétűség egyneműségéről” beszél így Lukács György, s arról, hogy egyetlen mű sem lehet normatív a másakra nézve, annak ellenére, hogy az egynemű közeg nyelvét beszéli.

A művészi alkotás önálló szervezettség, mely természetszerűleg használja a hagyomány eszközeit éppúgy, mint műfajának minden fegyverét, — *uno acto*, tehát születésének pillanatában maga is egy „irányított” gondolati-szemléleti — már-már cselekvésbeli beállítottság — és különösképpen ezt a koncentrálttságot, kiválasztó erőt reprodukálja abban, amit esztétikai hatásnak nevezünk. Együttes szóval *felidéz*ő erőnek is hívhatjuk a szervezettség mozgatóját. Felidézőnek, hiszen feladata, hogy az élvezőben, a befogadóban ugyanazt a folyamatot játszassa le, amely az alkotóban végbement. Nem a kint és nem a kiválasztást magát, hanem a kiválasztottság örömét, az irányítottságát, a ráismerést valamely határozott állásfoglalásra, szemléletmódra, vagy éppenséggel műfajra.

A művészeti hatásnak éppen ez a különös dialektikája — hogy vegyíti-arányítja, s a megfelelő műfajokban különbözőképpen használja a ráismerés és a meglepetés kettős formateremtő elvét —, nem véletlen, hogy akadnak sajátos formák (nem műfajok), melyeknek e megnyugvás és biztonság — valamint a

¹² Lukács György, i. m. 592.

¹³ Lukács György, i. m. uo.

meglepetés: *stilizációs* elvük. Így például a szonettnél, a versek e talán legkötöttebb alakzatánál, ahol például shakespeare-i formájában 12 sor szabályos üteme, prozódiai beosztása az utolsó „couplet” 2 sorának váratlan kicsengetésével mintegy ellentétet formál.

De nemcsak az ilyen „kisformáknak”, mint a szonett, princípiuma a ráismerés és a meglepetés kettős, együtttható és ellentmondó ereje. A drámának is fontos stilisztikai szervezője a meglepetés, ráismerés — Arisztotelész külön hangsúlyozza az *anagnoriszis*, azaz a meglepetésszerű, ráismerő fordulat kompozíciós szerepét.

A modern poétikák rendkívül céltudatosan foglalkoznak ezekkel a stilizációs, formateremtő princípiumokkal. Németországban Eberhardt Lämmert, Amerikában Wayne Booth például az elbeszélés „alapelemeiről”, illetőleg retorikai elemeiről tettek közzé jelentős munkákat — az építőformák eszerint magukba foglalják a nyelvezetet, a szó kiválasztását, a stílust, a szintaxist, a hangzást, a ritmust, valamint az olyan képformákat, mint a szimbólum, allegória, metafora, sőt mítosz —, tehát a retorikai figurákat is — s ezek a különböző, történetileg meghatározott műfajok életében más-más hangsúlyt, vagy felhasználást nyerne. Az építő formákkal (Bauformen) szemben vannak a művészeti formák — ezek az előbb felsoroltak szintéziseiből adódnak —, s rendszerint egy meghatározott korhoz is kötődnek, mint például az óda, a himnusz, az elégia. Amikor az építőelemek továbbvándorlásával találkozunk, azzal, hogy más és más alakzatokat vesznek fel, e műformák még akkor is *nem*- meghatározó, azaz a *genus* további életét befolyásoló szereppel rendelkeznek.¹⁴

E poétikai kutatásoknak lényege az, hogy rámutatnak mindarra, ami a művészi szervező és felidéző erőben — *nem* művészi eredetű, hanem a hétköznapi cselekvésből vagy akár a hétköznapi beszédből származnak —, az a kölcsönös kapcsolat, amely építőelemek és műformák között a kutatás által feltételezett, csakugyan termékenyen hathat a formák fejlődésének életében.

E kutatásoknak azonban hibája, hogy az esztétikai hatást leszűkítik a forma hatására. Állandó hatásért tulajdonítanak merőben technikai eljárásoknak, holott e technikai eszközök csak a művészi akarattól átlelkesítve kapnak a hétköznapon túlemelkedő, valóságos szerepet. E kutatások nem foglalkoznak azzal az alapkérdéssel, ami pedig a műfajelmélet számára döntő: hogy a műalkotás „egynemű közegében” mi a felhasznált „építőelemek” lehetséges mozgástere, milyen a minősége, milyen az intenzitása.

A korlátokon csak néhány poétikai kutató lépett túl, és inkább a részletmunkákban. Max Wherli például a lírait úgy határozza meg, hogy általános tulajdonsága a hangulatiság, a szaggatottság, míg az epika stilisztikai alapfogalmához hozzátartozik, hogy az elmúlt dolgokat jelenvalóvá avatja, hogy távolságot tart, hogy részeinek viszonylagos önállóságot kínál fel. A drámai: a feszültség építőformájával, alapmagatartást felidéző művészi eszközeivel dolgozik. Wolfgang Kayser megkülönböztet szélesebb értelemben vett megvalósulási formákat (lírai, epikai és dramatikus műfajokat), másfelől pedig természetformákat vagy alapmagatartásokat, a *lírait*, az *epikust* és a *drámaidit*. Az alapfogalmak szerint úgy szerkeszt poétikai rendszert, hogy a természetformák és a megvalósulási formák, azaz alapmagatartások és a kifejezési közkinccs kereszteződéseiből eredeztet és ítél meg egy-egy műfajt. A lírában az alapmagatartások között első helyen áll az epikus-lírikus: a lírai megnevezés és a szólásmondás.

¹⁴ Lämmert, Eberhardt: „Bauformen des Erzählens”, Stuttgart 1957.

Másodjára a dramatikus-lírikus — ennek egyszerű formája vagy alapformája a felkiáltás, hívás, és végül a tulajdonképpen lírai, azaz a dalszerű beszéd, a dal.

Folytathatnánk még Kayser tipológiáját, de a lényeg e felosztásban az, hogy a beszédformák megszabják egy költemény belső alakzatát is, építőelemeket, fordulatokat írnak elő, — és az ilyen belső formák például hasonlítanak az olyan zenei alakzatokra, mint a fuga, vagy a szonáta. Így például az ódának „belső formája” a panasz is lehet, vagy valamely elhatározás — a himnusznak a dicsőítés, vagy az átkozódás és panasz —, egy szóval, a keresztesződésből született lírai alakzatok belső és külső formából állanak, ám alapmeghatározójuk végül is a magatartás, az a szemléletmód, beállítottság, amely a költőnek a világhoz való viszonyát meghatározza.¹⁵

Kayser poétikája fenomenológiai ihletésű. A jelenségvilágban próbál rendet teremteni. De nem érzi és nem érzékelteti, e magatartásformák végső mozgatóerejét, azt a művészi akaratot, mely a tárgyi valóság elemeit próbálja átváltoztatni a kompozíció kategóriáivá. Kaysernél ezek mint önálló elemek szerepelnek egy formalizált rendszerben. Ezért van szüksége a belső és külső forma megkülönböztetésére. Ám ami a művészi alkotásban — és a műfajokban — igazából *belső*, az éppenséggel a törekvés, hogy egy önállóan konstituált világban vonatkozásrendszer szülessék — ez a rendszer a valóságból vétetett, s csak így önálló. Azzal őrzi meg önállóságát, hogy minduntalan az objektív valóságra utal vissza. Az egynemű közeg fogalma Lukácsnál arra szolgál, hogy kielégítse mind az objektivitás megőrzendő jogait, mind pedig a szubjektum, a művészi én szerepét. Az egynemű közeg — ahogy Lukács fogalmazza — „az objektív valóság kategóriáinak tárgyiasságát a felidézések rendszerévé változtatja át”. Ezzel megőrzi az objektivitás döntő tartalmát — de mindig olyan formában, mely az emberre vonatkozik és a valóságot, mint az ember valóságát és világát tükrözi. Az egynemű közeg irányított és összegezett benyomásokat kínál a mindennapi élet szétszórtságával szemben. Ám ez nem csupán kompozíciós elv. A felidéző erő, amit az egynemű közeg kínál, — az esztétikai hatás révén „az emberség központját” ébreszti fel a befogadóban. És ezzel a mindennapok emberét; az „ember egészévé” változtatja át. Ez az átváltoztatás ugyanakkor megmutatja, hogy az egynemű közeg elvárásolja az építőelemeket is — a retorika, a stilisztika hétköznapi is használt eszközeit művészi eszközökké emeli.

S ezzel a művészi elemeknek is sajátos emberséget ad. Röviden: tartalmat a formáknak.

¹⁵ Kayser, Wolfgang: „Das Sprachliche Kunstwerk”, Bern 1967.

PALÁGYI MENYHÉRT

(1859–1924)

SIMONOVITS ANNA

I. ÉLETE, KORA

Palágyi Menyhért 1859-ben született Pakson. Apja tanító, aki különös gond-
dal neveli gyermekeit. Menyhért matematika—fizikatanári diplomát nyer a
Budapesti Egyetemen, öccse, Lajos, költő. Palágyi Menyhért érdeklődési köre
igen széles. Szaktárgyai mellett kémiát, biológiát, antropológiát is tanul.
A matematikában kiváló eredményt ér el. Tanára, Hunyady Jenő, a Magyar
Tudományos Akadémia felolvasóülésén bemutatja tehetséges tanítványa dolgo-
zatát. A dolgozat 1881-ben nyomtatásban is megjelenik „Vonalgeometriai
tanulmányok” címen.

Az egyetem elvégzése után a „Pesti Napló” irodalmi kritikusaként tevékeny-
kedik, mivel nem kap tanári állást. De amikor megnyílik előtte a tanári pálya,
akkor sem szakít az irodalommal. 1885-ben a Petőfi Társaság tagjává választ-
ják. Petőfiről és Madáchról ír monográfiát. A Petőfi Társaság hetilapját, a
„Koszorú”-t Ábrányi Emilrel együtt szerkeszti (1885–86). Az 1892-ben induló
„Athenaeum”-ban (a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában) már filo-
zófiai tárgyú tanulmányokkal jelentkezik. 1896–97-ben a „Jelenkor” című
folyóirat szerkesztője. Itt jelenik meg „Az ész törvénye” és „A szemlélet törvé-
nye” című dolgozata; az első az ismeretelmélet és a logika viszonyát vizsgálja,
a második pedig a térre és időre vonatkozó zseniális felismerésének első meg-
fogalmazása.

Palágyi Menyhért 1900-tól, három éven át, ösztöndíjjal Németországban
tartózkodik, itt érik filozófussá. Gyors egymásutánban jelennek meg könyvei:
„Neue Theorie des Raumes und der Zeit” (A tér és idő új elmélete) (Leipzig
1901, 48); „Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen
Logik” (A pszichológisták és formalisták harca a modern logikában) (Leipzig
1902, 124); „Kant und Bolzano” (Kant és Bolzano) (Halle 1902, 124); „Die
Logik auf dem Scheidewege” (A logika választúton) (Berlin 1903, 342).

A három utóbbi könyvnek összefoglalásaként írja meg — most már magyar
nyelven — „Az ismerettan alapvetése” (Budapest, Athenaeum 1904) című
munkáját.

1905-ben Apáthy István, a kiváló zoológus-orvos professzor, meghívja maga
mellé a Kolozsvári Egyetemre, ahol kevés megszakítással *a természettudományok
ismeretelméleti problémáiról* tart magántanári előadást. Ezzel egyidőben gimná-
ziumban is tanít. Egyetemi előadásai képezik alapját annak a könyvnek,
amelynek címe: „Naturphilosophische Vorlesungen über die Grundprobleme des
Bewusstseins und des Lebens” (Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet
alapproblémáiról) (Charlottenburg 1907, 312).

Palágyi igen szorosan együttműködik Apáthy Istvánnal. Mindketten részt-
vesznek a darwinizmus körül folyó harcokban és szembeszállnak azokkal a

mechanicista és vulgármaterialista nézetekkel, amelyek az élő világ törvényeit a mechanika törvényeire akarják visszavezetni. Mindkettőjüknél helyes és téves nézetek keverednek. A társadalmi kérdések is erősen foglalkoztatják őket. A marxizmus internacionalista szemléletével szemben állnak. Palágyi Menyhért 1908-ban a „Magyar Társadalomtudományi Szemlé”-ben folytatásokban megjelenteti „Marx és tanítása” című tanulmányát. (Ugyanebben az évben könyv alakban is kiadják. 1920-ban a Szent István Társulat 2. kiadásban teszi közzé.) Ebben az időben Szabó Ervin foglalkozik tudományos szinten Marx és Engels tanításával, népszerűsíti műveiket. Palágyi nagy elismeréssel ír Marx szellemi képességéről, tudásáról, jelleméről, de valójában nem érti meg és nem teszi magáévá tanítását. Az osztályharc kérdésével és az internacionalizmus problémájával mereven szemben áll.

1914-től fogva a modern fizika, elsősorban a relativitáselmélet problémái érdeklik, és erről tart előadásokat, ír tanulmányokat.

A Károlyi-kormány idején a kultuszminisztériumban vállal funkciót.

A Horthy-korszak idején Németországba megy és Darmstadtban telepszik le. Itt tanít és rendezi sajtó alá összegyűjtött műveit 3 kötetben. Az első kötet a „Naturphilosophische Vorlesungen” utánnyomása; 2. kötet fizikai tárgyú cikkeket foglalja egybe „Weltmechanik” címmel (Leipzig 1925, 185). A 3. kötet posztumusz munkája, amely az észleléselmélettel foglalkozik és a „Wahrnehmungslehre” címet viseli (Leipzig 1925).

Palágyi Menyhért Darmstadtban hal meg 1924-ben. Itt van eltemetve. Halálának 50. évfordulóján tudományos üléssel emlékeztek meg róla, és Palágyi-Archívumot létesítettek.

*

A kort, amelyben Palágyi Menyhért élt, *a különös élességgel kibontakozó ellentétek* jellemzik.

A nemzeti szabadságharcok, a demokratikus forradalmak kora viszonylag hosszú időre lezárul, a munkásmozgalom viszont erősödőben van. Egyre érezhetőbbé válik a Marx és Engels által 1864-ben alapított I. Kommunista Internacionále hatása. A Párizsi Kommün harca és bukása (1871) nagy tanulsággal szolgál a munkásmozgalom vezetői számára, de leckét ad az uralkodó osztálynak is: hatékonyabb ideológiai eszközökhöz kell folyamodnia. Az 1905-ös orosz forradalom nemcsak az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom előiskolája, hanem Európa-szerte biztatást és perspektívát nyújt a haladó erők számára. Az átmeneti fellendülésre, a munkásmozgalom és a radikalizálódó értelmiség egymásratalálására azonban az uralkodó osztály fokozódó elnyomása a válasz. Az I. világháború (1914–18) rettenetes szenvedéseket mér a háborúba belekényszerített népekre, de megteremti a lehetőségét annak, hogy újra napirendre kerüljenek a demokratikus forradalmak, sőt, hogy szocialista forradalomba csapjanak át. A nemzetközi imperialista erők szövetségre lépnek, hogy megsemmisítsék azokat az eredményeket, amelyeket a munkások, parasztok és az értelmiség haladó rétege néhány hónap alatt kivívott. A burzsoázia visszaállítva uralmát, azt minden eddiginél kíméletlenebb eszközökkel biztosítja. Egyedül Szovjet-Oroszországnak sikerül megőriznie a néphatalom vívmányait.

A fent vázolt folyamat *Magyarországon* sajátságos formában megy végbe. Az 1848–49-es forradalom vérbefojtása után a magyar nemzeten letargia válik úrrá. Egyetlen fegyvere: a „passzív ellenállás”.

Az 1867-es „kiegyezés” új korszakot nyit meg történelmünkben. Létrejön az Osztrák—Magyar Monarchia, az osztrák uralkodó osztály szövetsége a magyar uralkodó osztállyal. Ennek a szövetségnek legfőbb bázisa a nemzetiségek elnyomása gazdasági és kulturális téren egyaránt. A magyar ajkú lakosság megtévesztéséhez, demokratikus jogaiért folytatott harcának leszereléséhez nagyban hozzájárult az állítólagos magyar kultúrfölény hangoztatása.

Kétségtelen, hogy a kiegyezés után, eddig sohasem tapasztalt mértékben, *megnövekszik az ország ipari és mezőgazdasági termelése*. Egyre számottevőbbé válik a magyar gyáripár, és belső tőkéből magyarányú építkezések valósulnak meg. Középületek, lakóházak, hidak épülnek nagy számban — különösen Budapesten —, úgyhogy a millennium évére (1896) fővárosunk már világvárosnak számít.

Magyarország *társadalmi átalakulása* nem követi a gazdasági változásokat. A modern gyáripár fejlődésével megnő az ipari munkásság száma, szervezettsége és öntudata, sőt az agrárproletariátushoz is eljutnak a szocialista eszmék. Egymást követik az agrársztrájkok, amelyek közelebbről érintik a vezető földbirtokos réteget, mint a munkások sztrájkjai. Az ország ügyeinek irányítása továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia és a főpapság kezében van. A végrehajtó hatalmat az elszegényedett nemesek, a dzsentrik gyakorolják, ők foglalják el az állami hivatalokban a vezetők utáni pozíciókat. Ez a dzsentri réteg abban a szerepben tetszeleg, hogy ő képviseli a magyar szellemet. Azonban ez a szellem legfeljebb külsőségeiben magyar, és távol áll attól, hogy a magyar kultúra értékes hagyományai ápolásának, továbbfejlesztésének lehessen nevezni. *A magyar társadalom haladó polgári (citoyen) rétege* jó ideig hiányzik, s csak nagyon lassan bontakozik ki.

Kulturális életünkben jelentős változások mennek végbe, csak nem eléggé gyorsan és mélyrehatóan. 1868-ban indul meg az állami népiskolák létesítése, addig ugyanis csak a felekezetek tartottak fenn iskolákat. Hogy milyen lassú a fejlődés, azt mutatja, hogy a millennium évében is még csak 6 %-a az állami népiskola az összesnek. Bevezetik a tanítóképzők állami irányítását is, és kimondják, hogy a középiskolai tanárokat egyetemen kell képezni. A gimnáziumok száma is növekszik — a millennium évében nyílik meg az első leánygimnázium —, de még mindig csak az összes lakosság 1,4 %-a végez középiskolát. Kereskedelmi és ipari tanulóiskolák is nyílnak. Egyetemi rangot kap a mérnököket képző főiskola, és az így átszervezett Műszaki Egyetem Közgazdasági Fakultással is bővül. A Budapesti Tudományegyetemen kívül, Kolozsvárott, majd Pozsonyban és Debrecenben is létesül egyetem. Erre a korszakra esik a Zeneművészeti és a Képzőművészeti Főiskola, valamint a Színművészeti Akadémia létesítése is. Az Opera és a Népszínház megkezdí működését. Megnő a napi- és hetilapok száma, és havonta megjelenő folyóiratok népszerűsítik a tudományos és művészeti-irodalmi eredményeket.

A XX. század első évtizedétől már világhírű természettudósaink vannak és ők oktatnak egyetemeinken. Eötvös Loránd, Herman Ottó, Apáthy István, Lenhossék Mihály a természettudományok és az orvostudományok kiváló művelői. A matematikusok között is egyre több kiváló tehetség jelenik meg: Fejér Lipót, Riesz Frigyes, Kürschák József.

A társadalomtudósok közül a legkiemelkedőbb Pikler Gyula, a Budapesti Egyetem jogfilozófia professzora. A jog keletkezését és fejlődését, történetiségét hirdeti. Az ő tanítványának vallják magukat azok a haladó szellemű szociológusok, akik az 1900-ban meginduló folyóirat, a „Husadik Század”, valamint az

egy év múlva megalakított Társadalomtudományi Társaság köré csoportosulnak. Ők azok, akiket polgári radikálisok néven emlegetnek. A „Huszedik Század” szerkesztésében az értelmiség leghaladóbb tagjai vesznek részt. Különböző nézeteket vallanak, közülük egyedül Szabó Ervin marxista. Vitáiknak óriási visszhangja van. A szociáldemokratákkal összefogva munkástanfolyamokat tartanak, ebből nő ki a Társadalomtudományok Szabadiskolája, amely több városban is működik. A Társadalomtudományi Társaság 1906-tól kezdve egyre szorosabb kapcsolatba kerül a napi politikai kérdésekkel, és ekkor kíválnak közülük a konzervatívabbak. Apáthy István is kilép a Társadalomtudományi Társaságból és az ő elnökségével alakul meg a Magyar Társadalomtudományi Egyesület. Kilépését egyik 1906-ban tartott beszédében azzal indokolja, hogy Magyarországon a szomorú politikai és társadalmi viszonyok következtében a szabadság gondolatát szembe lehet állítani a nemzeti gondolattal. Úgy látja, hogy most a magyar gondolatnak nagyobb szüksége van a támogatásra, mint a szabad gondolatnak. Két évvel később annak a félelmének ad hangot, hogy mi akkor akarunk majd magyarrá lenni, mikor már nem lesz Magyarország. 1910-től fogva Apáthy ismét szorosabban együttműködik a polgári radikálisokkal.

A Társadalomtudományi Társaság munkájához szorosan kapcsolódik az 1908-tól működő Galilei-kör, amelyben elsősorban a fiatal értelmiségiek, egyetemisták szálltak síkra a szabad tudományos gondolkodásért. Ugyancsak 1908-ban indul a „Nyugat”, ez a magas színvonalú és széles körben ható irodalmi folyóirat, amely az írókon és a költőkön kívül, a haladó zenészeket és képzőművészeket is egybefogja. Célkitűzésük: tudományos igénnyel mindig az igazat írni.

Érdekes kísérlete a haladó szellemű fiataloknak egy filozófiai folyóirat megindítása. Az előfizetési felhívásban Fülep Lajos, a fiatalokra jellemző magabiztossággal és hetykeséggel írja: „1911 március hóban, A Szellem címen folyóiratot indítunk néhányan, akik a kultúra lényegét illető kérdéseket egyformán szívünkön viseljük, ha a megoldásokat különböző utakon keressük is.” „... Mi időközönként ... anyagokat akarunk adni az embereknek gondolkodásra, módot magukba térésre, a benső életre, oly kérdésekkel foglalkoztatni őket, amelyeknek a naphoz, az időhöz semmi közük, hanem szellemi, lelki sorsukat mindig és mindenütt érdekelhetik, kell hogy érdekeljék.” „... A filozófiát illetőleg ... metafizikusok és spirituálisták vagyunk, de éppen ezért nem fogunk semmilyen irányt sem szolgálni, vagy követni. Nekünk az igazság keresése életkérdés lévén, és nem mesterség, szabadságunkat nem áldozzuk fel semmiért, s ha gondolkodásunk, tapasztalataink és tanulmányaink új és váratlan eseményekhez fognak vezetni, amelyek az előzőeknek elhantalói, a következtetesség chimérajáért nem fogjuk lelkiismeretünket a kiegyezés hazugságával terhelni.” (Fülep Lajos: „A művészet forradalmától a Nagy Forradalomig”, Budapest, Magvető 1974, II, 601–602.) A folyóiratnak mindössze két száma jelent meg. Magyar szerzői: Fülep Lajos, Hevesi Sándor, Lukács György, Zalai Béla.

Az egyetemen oktató filozófiaprofesszorok: Pauer Imre, Alexander Bernát, Böhm Károly nem alkotó szellemű gondolkodók, érdemük elsősorban az, hogy a német, francia és angol filozófusok tanításait közvetítik. Az egyház filozófusai: Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor, feladatuknak azt tartják, hogy a vallás tanítása és a modern tudományok közötti szakadékot áthidalják.

Magyarország politikai és szellemi életébe jelentős változás megy végbe az 1910-es évtől kezdve. Ekkor Tisza István, Magyarország vezető politikusa, meg-

hirdeti az „erős kéz” politikáját és az uralkodó osztályon belüli ellentétek felszámolását. Háttérbe szorítva az „agrárius” és „merkantilis” ellentéteket, létrehozta a nagybirtok és a finánctóke szövetségét, hogy koncentrált támadást intézhessen a liberális eszmék ellen, amelyek elsősorban az irodalmi és szociológiai folyóiratokon keresztül hatottak. Tisza István Herczeg Ferencsel együttműködve megindítja a „Magyar Figyelő” című folyóiratot, amelynek döntő célkitűzése: az eddiginél magasabb színvonalon harcolni a haladó eszmék ellen. Király István találóan jellemzi ezt a folyóiratot: „a modernizáló konzervativizmusnak . . . színvonalas igényes lapja, a Napkelet és a Magyar Szemle elődje. A reakció megpróbálja elhazudni önnön lényegét, és gondolatlanul kíván küzdeni a gondolat ellen.” (Király István: „Ady Endre”, Budapest, Magvető 1970, I, 639.)

Tisza Istvánnak és az általa irányított nagybirtokos-klerikális vezetőrétegnek a haladás elleni harcban legfőbb szellemi fegyvere a meghamisított nemzeti érzés volt. A népet nem lehetett már semmibe venni, új eszközhöz kellett folyamodni: az elvakításhoz.

A hazafiság és a népiesség gondolata bizonyult a legalkalmasabbnak céljuk elérésére. Ez a gondolat a magyar történelmi fejlődés során kettős arculatot mutatott. Voltak korszakok, amikor egyértelműen a haladás szolgálatában állott. Petőfi korában a hazafiság és népiesség a forradalmi demokratikus eszmék megvalósítását segítette, az idegen elnyomástól való szabadulást, a társadalmi haladást biztosította. Az Osztrák—Magyar Monarchia életében, a kapitalizmus előretörése idején, ez az eszme már visszahúzó erőként jelentkezett. A népiesség kettős arculata zenei életünkben is megmutatkozott. A cigánymuzsika, az érzelgős műdalok, az élet valóságos problémáitól elfordító operettek és dalos népszínművek az állam messzemenő támogatását élvezték. Az az áldozatos munka, amit Bartók és Kodály 1905-ben kezdenek meg, és aminek első eredménye az 1906-ban megjelent „Kiáltvány a népzeneről”, Kodály előszavával és tíz-tíz Bartók és Kodály által végzett népzenei feldolgozással, sem anyagi sem erkölcsi támogatást nem kap az állam részéről. Nem is szabad csodálkoznunk ezen, hiszen az ő munkájuk a magyarok és a nemzetiségek, illetve a környező népek barátságát szolgálta, és keresztelte a nemzetiségeket elnyomó politikát.

A nemzetiségi kérdés egyre égetőbbé vált Magyarországon. Az 1868-ban hozott Eötvös-féle nemzetiségi-törvény megvalósítására sohasem került sor. Ez a törvény a nemzetiségek jogait kulturális téren kívánta biztosítani. A nemzetiségeket ez egyáltalán nem elégítette ki, a magyar sovínisztákat pedig felbőszítette. A magyar uralkodó osztály kimondhatatlan göggel viselkedett a nemzetiségekkel szemben. Ez határozta meg a Monarchiához való viszonyát is, hiszen felismerte, hogy a nemzetiségek fölötti hatalmát csak a Monarchia fennmaradása esetén tudja megőrizni. A nemzetiségek sohasem fogadták el az egységes magyar állam koncepcióját. Az 1895-ben Budapesten tartott nemzetiségi konferencián a föderatív Magyarország mellett állnak ki, amelyben a nemzetiségeknek autonómiájuk van és mindegyik nyelv egyenjogú. Mivel követeléseiket nem teljesítik, egyre inkább a testvérországoktól várják életkörülményeik megjavítását.

Sem a szociáldemokrata párt, sem a polgári radikálisok nem foglalkoznak súlyának megfelelően a nemzetiségi kérdéssel, és a tőle elválaszthatatlan igaz hazafiság problémájával. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusán, 1890-ben, kimondja a párt internacionalista jellegét. Ez helyes és szük-

séges, de elmulasztja annak feltárását, hogy az internacionalizmus nincs ellentétben a haza szeretetével, csupán a gyűlölködő, más népek elnyomására törő nacionalizmussal. A szociáldemokrata párt ideológusainak nincs elég erejük ennek a problémának a tisztázására, de jelentőségét sem ismerik fel.

A polgári radikálisok is inkább az álhazafiság negatív vonásait vizsgálják és támadják, de az igazi hazafiság pozitív vonásainak kimunkálása az ő részükről sem történik meg. Szende Pál, a radikálisok egyik legbaloldaliabb tagja, 1905-ben, amikor Rákóczi Ferenc hamvait hazahozzák, a Thaly Kálmán-féle magyar-kodással szemben azt hangsúlyozza, hogy a Rákóczi-felkelés mozgatója a jobbagyság sanyargatottsága volt. A felkelés bukásának okát pedig abban látja, hogy a főurak nem váltották valóra a nép reménységét. Jászi Oszkár a „Szocializmus és hazafiság” című tanulmányában („Huszedik Század”, 1905/1. sz.) helyesen mutat rá, hogy nem áll ellentétben egymással a szocialista és a nemzeti fogalma, ha megtisztítjuk azoktól a ferdítésektől, amelyek az osztályérdekek következtében rakodtak rájuk. Az elvakultság és megtevesztettség légkörében azonban csak kevesen ismerték fel, illetve fogadták el ezt az igazságot.

Majdnem egyedül áll Ady Endre. „A magyar jakobinusok dala” című versében, amely 1908-ban jelent meg a „Népszavá”-ban, félre nem érthetően mondja ki: „Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / Mindigre egy bánat marad . . .” „Mikor fogunk már összefogni? / Mikor mondunk egy nagyot? / Mi elnyomottak, összetörtök, / Magyarok és nem magyarok.” Ez a vers egyértelműen a Duna-menti népek egységének és a haladásnak a gondolata mellett áll ki, és ezzel igazabban szolgálja Kossuth Lajos szándékát, mint azok, akik nevével visszaélve verik a mellüket. Az emigrációban élő és már öreg Kossuth Lajos joggal panaszkodik, hogy ő nem érti, mi történik Magyarországon, és az otthoniak sem értik azt, amit ő helyesnek tart. Fiának, Kossuth Ferencnek beismerő vallomása is későn — nem sokkal halála előtt — születik meg. Olaszországban élő öccsének írja 1913-ban: „Amikor itt állok szegény atyánk sírja mellett . . . lelkemen átvillan a múlt, és átvillan a gondolat, mely sokat fáj és fáj, hogy csaknem bizonyosan, ő, ha sejtette volna, nagyon helytelenítette volna hazajöveletemet és itteni működésemet.” (Idézi: „Magyarország története 1849—1918”, Tankönyvkiadó 1972, 503.)

A nacionalizmus sokakat megfertőzött még a legkiválóbbak közül is. Különös, hogy Károlyi Mihály is előbb ismerte fel a földosztás szükségességét, mint azt, hogy Magyarországon — hasonlóan Svájcban — föderatív szövetséget kell létrehozni a magyarok és a nemzetiségek között. Amikor pedig felismerte 1917 végén, már késő volt. Apáthy István, aki a magyar értelmiség legkiválóbbjai közé tartozott, és aki jó kapcsolatban volt Kolozsvárral a szocialista és baloldali vezetőkkel, sem tudott megszabadulni nacionalista érzelmeitől.

A magyar polgári politikusok közül, jellemével és tisztánlátásával kiemelkedik Károlyi Mihály. Viszonylag hamar felismeri a háború értelmetlenségét, gyilkos, pusztító hatását. Szorgalmazza a háborúból való kilépést. Ez nagymértékben hozzájárul népszerűségéhez. Az 1918-as októberi demokratikus forradalomban a liberálisok vezető politikusaként vesz részt, előbb miniszterelnök, majd köztársasági elnök. 1919 március 20-án kormányával lemond és békés úton átadja a hatalmat a proletariátusnak.

A Tanácsköztársaság leverése után Horthy Miklós azon az úton halad tovább, amelyen Tisza István elindult. Ugyanazokat a módszereket alkalmazza, még gátlástalanabban. Megsemmisíti, vérbefojtja mindazt, amit a nép haladó erői alig több mint 4 hónap alatt alkottak. Horthy és kormánya elsősorban a kom-

munistákat és a szocialistákat üldözi, de elhallgattatja, félreállítja azokat a kiváló tudósokat, művészeket és gyakorlati szakembereket is, akik a kultúra és a civilizáció vívmányait a széles tömegekhez kívánták és kívánják eljuttatni. Sokan, akik pedig igazán szeretik hazájukat, kénytelenek elhagyni Magyarországot.

II. PALÁGYI MENYHÉRT MUNKÁSSÁGÁNAK ELSŐ SZAKASZA (1900-IG)

Élete végén Palágyi ezt a szakaszt tartotta a legtermékenyebbnek. Valóban ezt a korszakot az jellemzi, hogy érdeklődése rendkívül sok irányú, de egyben elmélyült is. Palágyi nem riad vissza semmiféle tekintélytől, akár tudománypolitikai kérdésekről, akár a legelvontabb elméleti, filozófiai vagy szaktudományos problémáról is van szó.

IRODALMI TEVÉKENYSÉGE

Palágyi Menyhértnek 1889-ben könyve jelenik meg Petőfiről. Ez a mindössze 25 oldalas munka magában foglalja már azokat a lényeges felismeréseket, amelyeket 20 év múlva egy 168 oldalas könyvben részletesen és megalapozottan fejt ki. Palágyi abban látja Petőfi fellépésének jelentőségét, hogy szakít a latin és német költői tradíciókkal, számúzi a költészetből az üres szónokiasságot. Részletesen elemzi Petőfi 1846–48 közötti költészetét, amely döntő befolyást gyakorolt a magyar lírára. Megállapítja, hogy a demokrata érzület Petőfivel születik meg a magyar lírában, továbbá, hogy Petőfi politikai meggyőződésével párhuzamosan erősödik költői hivatásérzése. Palágyi óv attól, hogy Petőfiben csak a népköltészet megtestesítőjét lássuk. Petőfiben felfedi a filozófiai érzéket, amely a társadalom problémái felé fordítja. Ezen az úton jut el Petőfi ahhoz a felismeréshez, hogy az embernek nem lehetnek csak egyéni céljai, hanem a társadalmi haladást kell szolgálnia.

Ennek a korszaknak nagyszabású irodalomtörténeti tanulmánya Palágyi Menyhért „Madách Imre élete és költészete” (Budapest 1900, 441) című munkája. Ez olyan hű és igaz képet fest a nagy magyar drámaíróról, amelyet csak különösen szerencsés körülmények és Palágyi odaadó munkája tett lehetővé. Palágyi többször ellátogat a Nógrád megyei kastélyba, ahol Madách életének jelentős részét töltötte, és ahol megőrizték levelezését, kézirateit. Madách Imre költő fia, Aladár, lehetővé teszi barátja, Palágyi számára, hogy megismerkedjék azokkal az emberekkel, emlékekkel (tárgyakkal és írásokkal), amelyek a nagy író élete tragédiájának, valamint alkotásainak megértéséhez nélkülözhetetlenek. Feltárja Madách gyermekéveinek jelentős momentumait, a Pesten végzett egyetemi tanulmányok s az itt kötött barátságok hatását. Hűen vázolja azt a tragédiát, amit Madách egyéni életében jelentett a szabadságharc bukása. Palágyi részletesen foglalkozik Madách Imre költészetével, de ott szárnyal igazán, ahol a három nagy dráma, „Az ember tragédiája”, a „Mózes” és a „Férfi és nő”, analízisére kerül sor.

Palágyi szerint „Az ember tragédiája” „... valósággal Madách életének világtörténeti allegóriája”. (325) Figyelemre méltó az egyiptomi jelenet interpretálása: „Ugyan ki ismert valaha fáraót, kinek szívét az szaggatta széjjel, hogy milliók egy miatt szenvedjenek, s aki a nép szabadságáért önként fellángolva, önként lemond öröklött zsarnoki hatalmáról.” „... az egyiptomi fáraó

mögött voltaképpen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang: az a magyar nemesség, amely Széchenyi és Kossuth lánglelkétől megittasulva, kész volt osztályérdekét a haza közérdekének oltárán feláldozni". (314) „Pháráo nem gúlaépítő zsarnok, hanem a negyvenes évek magyar nemességének eszményi képviselője, ki áttörvén osztálykorlátaikat, a népszabadság bajnokává avatja magát.” (316) A Miltiádes-jelenetben ugyancsak a reformkorról van szó, de itt az árnyoldalakat mutatja be az író. A következő két jelenet is szoros kapcsolatban van Madách fiatalkori élményeivel, de itt már nem politikai kérdések, hanem a szerelem problémái foglalkoztatják. Közismert, hogy a Kepler-jelenetek Madách házassági drámájával vannak szoros kapcsolatban. Azokban a nehéz éveken, amíg Madách Pesten börtönben ült — bűne, hogy a szabadságharc leverése után Kossuth titkárát rejtegette —, felesége állandóan pénzért ostromolta, és más férfiakkal keresett vigasztalást. Palágyi rámutat arra, hogy Madách voltaképpen nagyon kis mértékben merít a világtörténelemből. „Az ember tragédiája” — állapítja meg — „bárha az egész emberiség sorsát szemlélteti, mégis csodálatos módon *magyar nemzeti stílus alkotás*”.

Palágyi hosszan foglalkozik a dráma tagoltságával. A nehézséget abban látja, hogy *a történelem mindig befejezetlen*. Három szempontból próbálja megvilágítani a dráma tagolását: a) az író szorosan vett magánéletéből; b) a magyar nemzet története szempontjából; c) általános emberi szempontból. Ezen szempontok együttese világítja meg a történeti jelenetek kialakítását. Madách életének első szakasza a forrongás éveit öleli föl: szenvedélyes politikai törekvések és romantikus nőimádat jellemzi. A második szakaszban sokkal kiegyensúlyozottabb, bölcsőbb; ekkor Kepler szemlélteti az írókat. A harmadik szakaszban idegennek érzi magát a földön, és kívülről szemléli az életet. Palágyi véleménye szerint: „Egyetlen magyar költő sem foglalta úgy egybe mind a három korszak szellemét, mint a magányos lelkű Madách Imre. Ezért ő a 19. század magyar irodalmának legnagyobb összefoglaló költő-elméje. Főművében századunk magyar történelmének három nevezetes szakasza tükröződik, bárha csak allegorikus, jelképes formában. A Pháráo—Tankréd szakasz tele van a reformkorszak szabadság-zajával, napfényes szabadelvű gondolkodásmódjával.” „... A Kepler-jelenetek szerkezete pedig éppenséggel érthetatlenné válik a magyar történeti vonatkozás tekintetbe vétele nélkül.” „... Az egész Danton-jelenet nem egyéb, mint forradalmi láz magyar köntösben.” „... Ami a phalanszter-jelenetet illeti, arról sokan azt hiszik, hogy az egy merően fantasztikus kép, melyhez Madách ihletet nem a közvetlen élettapasztalatból merített.” „... Ő a Bach-rendszerből, a német—cseh—morva bürokratáságból a phalanszter szagot érzi ki.” (344)

TANULMÁNYOK

Palágyi 1885-ben és 1886-ban Ábrányi Emilrel a Petőfi Társaság folyóiratának, a „Koszorú”-nak a szerkesztője. Itt megjelentetett cikkei az irodalom és a tudomány hazai problémáit vizsgálják. „Az irodalmi helyzet” című tanulmányában („Koszorú”, 1885/2. sz.) arra mutat rá, hogy „nálunk a filozófiai szellem messze elmaradt a költői alkotóerő mögött . . .” „A filozófiai szellem elmaradottsága okozza, hogy minálunk a dráma még nem tudott a virágzás oly magas fokára emelkedni, mint a líra és az eposz.” (28) Az élő költők közül Vajda Jánost tartja a legeredetibb lírikusnak. Így jellemzi: „... a metafizikai érzék és a természetnek mély költői szemlélete, Vajda Jánost irodalmunkban egészen

egyedülálló, kivételes jelenséggé teszi”. (Uo.) A regényírók közül Tolnai Lajost emeli ki, aki „mindama kellékeket egyesíti magában, melyek őt a magyar társadalom legjelentősebb regényírójává tehetik”. (Uo.) Mindkét esetben helyes az ítélete.

Palágyi külön cikkben foglalkozik a magyar regénnyel („Koszorú”, 1885/6. sz.) Ma talán kissé meglepően hat, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonít az irodalomnak. Ismerve azonban a parlamentben folyó pártharcok önző indítékait, valamint azt, hogy rövidesen az irodalom válik a politikai és ideológiai harcok színterévé, igazat kell adnunk neki. Néhány gondolatát különösen érdemes kiemelni: „Tolnai Lajos nemrégiben az „empirikus realizmus” zászlaját bontotta ki a regényírás terén . . . Ez a zászlóbontás, úgy hiszem, sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint sok olyan, amely a képviselőházban történik. Az eszmék harcát jelzi irodalmunkban; azt a harcot, amely oly régóta elnémult az önző harcok zsvajában. És ez a harc, ha majd általánossá lesz az irodalom minden ágában, előkészítője lesz az elvek küzdelmének a társadalomban és a politikában is.” (88) Az alábbiakból még jobban kitűnik, hogy a filozófus szemével vizsgálja a problémákat. „A költészetben a realizmus és a romantika harca olyforma jelentőségű, mint a tudományban a deduktív és induktív módszereké. Az eredmények is hasonlóak lesznek . . . a költészet gyakorlati hatása a társadalmi életre olyan mértékben fog emelkedni, mint a tudományoké az életviszonyok átalakítására . . . Pusztá megfigyeléséből a tényeknek a tudomány nem tudna megélni, és természetesen még kevésbé a poézis. A természettudós mindig bizonyos föltevással közeledik a természeti jelenségekhez, és a föltevés vezeti abban, hogy miként tegye próbára az erőket. Ha nincs ilyen hipotézis, mely a dedukcióból ered, akkor nem tud kérdést intézni a természethez . . . Hasonlóan a költészet, már mindjárt azáltal, hogy a művekben kompozíciót követel, arra mutat, hogy feltételez a költő lelkében valamit, ami a különböző való részeket egységes egészbe foglalja össze . . . A regényben . . . még egyoldalú túlzó realizmussal is boldogulhatni, de a dráma újjáalakítása csak a tisztult realizmusnak sikerülhet, mert szoros kompozíciója mindig rákényszeríti a költőt, hogy az eszményt szem elől ne tévessze . . . Tolnai regénye a tisztult realizmus mellett tesz tanúságot. E regények részben népies, részben magasabb társadalmi regények.” (Uo.)

Gyulai Párról írt tanulmányában („Koszorú”, 1885/7. sz.) élesen támadja az akkor legautentikusabb irodalomkritikusnak számító író. Elsősorban azt állapítja meg, hogy Gyulai Pál egész kritikai működését a filozófiai szemlélet hiánya jellemzi. „A bölcsész csak egy ponton szólal meg némileg benne, ott ahol a realizmusról és a romantikáról beszélve azt írja, hogy a költészet az emberi élet hű rajza . . . és hogy a legtúlzóbb realista sem lehet az eszményítés bizonyos foka nélkül . . . a tk-i nehézségen átsíklott és elméje egyetlen halvány sugarával sem világította azt meg, ami a legjobban érdekel, hogy ti. a valóság és az eszményítés mint férnek meg egymással . . . célja nem a bölcselkedés, mely nyugodtan a tárgyak fölé emelkedik, és világot gyújt az elméknek; nem, ő csak prókátora ésszel gáncsolni és kifogásolni szeret.” (97) „Csak a múlttal van kapcsolata, de nem a jelennel és még kevésbé a jövővel.” (99)

Érdesem egybevetni a fentieket Ady Endre egy 1909-ből származó írásával. „Az öreg Gyulairól ne essék szó; ő egy forradalmi korszak ittlefejtett és becsületes múmiája. Ő nem akarta belénk fojtani a gondolatot, az új témát, az új érzést, az új szót. Ő jóindulatú volt, s öntudatlan a maga ártalmasságában.” (Ady Endre: Magyar lelkek forradalma; „Budapesti Újságírók Almanachja.”)

Palágyi Menyhért érdeklődése a szépirodalom mellett tudományos életünk problémáit is átfogja. „Az Akadémia és a magyar tudományosság” című cikke („Koszorú”, 1885/8—9. sz.) nem elégszik meg a Magyar Tudományos Akadémia működésének bírálatával, hanem konkrét javaslatokat terjeszt elő. „Vigyük ki a tudományt az életbe, és vigyük be az életet a tudományba” — idézi Kossuth Lajos mondását. Elismeri, hogy van egy bizonyos határvonal, „amelyen túl tudomány és gyakorlat egymást áthatni nem képesek”. De a műveltség terjedése és a tudomány demokratizálódása egyre inkább eltolja ezt a határvonalat. Felveti a kérdést, hogy „vajon élő jelkép-e a haza első tudományos intézete, és nem inkább csak forma, keret, amelyből a nemzet lelke inkább elszállni akar-e?” (114) Palágyi tudományunk fejlődésében három fokozatot különböztet meg. Ezeket a fokokat a következőképpen jellemzi: „A fejlődés első fokán a tudomány még csak formájában magyar. Az összes tevékenység főleg a fordításokból áll, és a legfőbb vita a magyar műnyelv megalkotása körül forog. A fejlődés második fokán a tudomány már tárgyában kezd magyar lenni. A tudósok átkutatják a haza földjét geológiai, kőzettani és ásványtani szempontból; leírják ásványait, flóráját és faunáját . . . meteorológiai és földdelejeségi észleleteket tesznek, fizikai és kémiai szempontból kutatják, elemzik a talajt, vizet, légkört, majd meg áttérnek a népek, életének, történeti fejlődésének, jelen állapotának, a természethez való viszonyának, gazdálkodásának, fizikumának, jellemének, gondolkodásának, költészetének . . . tanulmányozásához . . .” „A valódi tudományos élet, az önálló magyar tudományosság azonban csak ott kezdődik, ahol a kutatás módszerében lesz önállóvá, amikor a bűvárlat szelleme annyira megerősödött, hogy a külföld tudományos életétől függetlenül halad biztosan a maga útján. Amikor a magyar tudományosság nemcsak befogad és átalakít, hanem kölcsönhatásba lép a nyugat tudományos szellemével, és így tényezőjévé válik az általános emberi haladásnak.” (114) Hiányolja, hogy a külföld nem ismer bennünket, hogy téves információja van rólunk. Javaslatára nagyon életrevaló: „Létesíteni kell olyan folyóiratot, mely tudományos életünk minden nevezetes mozgalmát a külföld elé vigye.” (130)

A „Koszorú” egy későbbi számában még egyszer visszatér arra a kérdésre, hogy mit értsünk a tudomány nemzeti jellegén. „Költészetben és művészetben még könnyen érthető az, ami a tudományokra nézve bizonyos tekintetben fél-szegnek tetszhetik. A tudomány nagyban és egészében az emberiség közös kincse lévén, melynek gyarapításán a nemzetek folytonos kölcsönhatásban egyesült erővel fáradoztak . . . Mindenekelőtt tudjuk, hogy milyen sajátos szint ad minden ismeretnek, ha más nyelven fejezik ki. Követeljük tehát, hogy tudósaink írjanak minél tisztább és zamatosabb magyarsággal.” (24. sz. 369)

A „Koszorú”-ban írott cikkei közül kettő filozófiai, pontosabban esztétikai tárgyú. Az 1885-ös évfolyam 12., 13., 14., 15. és 16. számában „Schopenhauer széptana” címen írt tanulmányában nem nagy rokonszenvet mutat a német filozófus iránt. Egészen más hangon foglalkozik Hegel filozófiájával (A Hegel-iskola esztétikája; „Koszorú”, 1885/32., 33., 34., 36., 37., 38., 45. sz.). Megállapítja, hogy „Hegel filozófiájának logikai magva folyton hathatós élesztőként működik a tudományokban és a szépirodalomban . . . Minálunk is az esztétika és a filozófia a legnagyobb lendületet Hegel bölcséletének köszönhetette, amiről Erdélyi János művei tanúszkodnak.” (497)

Palágyi Menyhért önálló filozófiai gondolatai először a pszichológia oldaláról jelentkeznek. Az „Athenaeum” nevű folyóiratban (amely 1892-ben indul) „Az ébrenlét” című tanulmányában („Athenaeum”, 1892/4. sz.) azt vizsgálja,

hogyan keletkeznek az emberi gondolatok. Így ír: „Hogy a gondolat kel-
lően érlelődjék, naggyá és hatalmassá fejlődjék, arra csöndre, elvont állapotra
van szükség, melyet magába-merültségnek nevezünk. Arra a különös állapotra,
amikor ugyan *kétségtelenül ébren vagyunk, de tulajdonképpen mégis álmodunk*.
Az ébrenlétet rendszerint az alvással hozzuk kapcsolatba; de ím az ébrenlétben
belül is mutatkoznak ellentétek . . . Órákon át a külvilág által voltunk igénybe-
véve, de fölfedezhetünk olyan időszakokat is, midőn a közvetlen környezet
félíg-meddig megszűnt ránk nézve létezni, vagyis bekövetkezett a magába-
merülésnek sajátos, rejtélyes állapota (ábrándozás, mélázás, merengés, andal-
gás, tünődés, évődés, töprengés). Midőn magunkba merülünk, két erő küzd
egymással, hogy lelkünk hatalmába kerítse: egy ideális hatalom, mely ben-
nünket a jelen környezettől elszakítani iparkodik, és a való környezet reális
hatalma, amely figyelmünket magához bilincselni törekszik. — A valóság és az
eszmevilág harca . . . sehol sem válik úgyszólván szemmel láthatóvá és kézzel
foghatóvá, mint az elmerült állapotban, mikor a lélek ébren van, és látja kör-
nyezetét, félíg pedig elkalandozott a gondolatok és az álmok országába.”
(497—498)

Ennek a megfigyelésnek az alapján vonja le azután Palágyi azt a következte-
tést, hogy az ébrenlét nem egyszerű lelkiállapot, hanem reális és ideális áramok-
ból tevődik össze. A reális áramok az érzéki környezet közvetlen hatására jön-
nek létre; az ideális, vagyis szellemi áramok felszabadultak minden ilyen hatás
alól, és olyan tárgyakra, illetve eseményekre vonatkoznak, amelyek nincsenek
jelen. A reális és ideális állapotok változását hullámvonalal ábrázolva, azt az
érdekes megfigyelést teszi Palágyi, hogy ennek a hullámvonalnak az alakja
„váltakozik az egyén korával, mert hiszen a gyermek lelke még nagyon is tapad
az érzéki jelenségekhez, és tartósabb elvonatkoztatásokra csak később lesz
képes.” „... főleg a műveltség, a szellemesség, a zseniálitás fokától függ a
vonalak kifejtett formája. Erős és szabályos hullámszerűséget főleg a nagy böl-
cselőknel találunk.” (500) A reális áramokon belül is gyakran fellépnek ideális
áramok — állapítja meg Palágyi —, és a szórakozottságot ezzel magya-
rázza.

A reális és ideális áramokat egy későbbi cikkében („Athenaeum”, 1892, II.
k. 1. és 4. sz.) tovább vizsgálja, és ekkor a jelennel és a múlttal hozza kapcsola-
tba. „... midőn a pillanat érdeke köti le figyelmünket, akkor a reális áram
uralkodik lelkünk fölött, mikor azonban a múlt emléke tolul fel lelkünkben,
úgyhogy a jelent legalább egy pillanatra feledjük, akkor már az ideális áram
befolyása alá kerültünk. A reális és ideális áramok váltakozását tehát úgyis
kifejezhetem, hogy az aktuális jelenbe folyton betolakodnak múltunk emlékké-
pei.” (76) Palágyit foglalkoztatja az a kérdés, hogy „a reális és ideális áramok
milyen kapcsolatban vannak egymással? Miben egyeznek és miben különböz-
nek? Mit vesz az emlék az eredeti benyomáshoz képest, és esetleg mit nyer vele
szemben? . . . A reális áram milyen befolyást gyakorol az ideális áramra?
. . . És egyáltalán tudunk-e szigorú különbséget tenni a reális és az ideális áram
között? Mi bizonyítja, hogy a valóság igazán az, és hogy az álom csak álom?”
(78) Palágyi válasza az, hogy önfigyelésünk azért nem járhat eredménnyel,
mert „*az időt nem vagyunk képesek bizonyos határon túl felaprózni, és így a lelki
jelenségeket bizonyos szűk időtartamon belül többé nem is elemezhetjük*”. (Uo.)

A tárgy megismerését az ideális és reális áramok egybeolvadására alapozza.
A gyermeknél nem válik még élesen el egymástól a reális és az ideális áram.
„Egyéniségünk kifejlődésével a reális és az ideális áramokat mindjobban meg-

különböztetjük egymástól, vagyis mind szigorúbb határt vonunk valóság és képzelet, realitás és idealitás között. Az ismert tárgyakat és személyeket önmagukkal azonosítani tudjuk.” (84)

Palágyi magasabbrendű ideális áramokat is feltételez, ami a költészet, a tudomány és a filozófia lehetőségét biztosítja. Vitába száll azokkal, akik az emlékezőtehetséget szunnyadó erőnek tartják, amely kivételes alkalmakkor lép csak akcióba. Vitába száll Locke és Hume azon nézetével, amely szerint a lelki életben eredeti és másolatszerű képmásokat (impresziókat és ideákat) különböztethetünk meg. Kétségbe vonja, hogy az eredeti benyomás és az emlékezet közötti különbség az élénkség fokában áll. „... vannak emlékek és általában ideális áramok, amelyek intenzitásban felülmúlják a reális benyomásokat”. („Athenaeum”, 1893, IV. sz. 542) Palágyi nem szűken értelmezi az emlékezetet, nem olyasvalaminek tartja, ami egyszerűen reprodukálja, lemásolja a történeteket.

Az első szigorú értelemben vett filozófiai tanulmánya: „Az ész törvénye”, amelynek alcíme: A logika új alapvetése. Ez a „Jelenkor”-ban látott először napvilágot („Jelenkor”, 1896/18., 19., 20., 21., 22., 26. sz.), de ugyanebben az évben könyv alakban is megjelent Budapesten a „Pátria” irodalmi részvénytársaság nyomdájában, doktori értekezéséként.

A „Jelenkor” heti szemle, amely minden vasárnap megjelent, és amit Palágyi Menyhért szerkesztett és adott ki. Ennek a folyóiratnak az volt a célja, hogy olyan új nemzedéket neveljen, mely „magyarsága nevében küzdeni tud az emberiség örök eszméiért”. Ezt különböző módokon kívánta elérni. Például nyelvújító mozgalmat indított. Több számban közlik azokat a javaslatokat, amelyeket az olvasók tesznek a tudományos szakirodalomban elterjedt idegen kifejezések helyettesítésére. Ezzel kétségtelenül nagy érdemeket szerez a magyar tudományos nyelv megerősítésében. Másik célja a folyóiratnak — az élő magyar költészet és novellairodalom terjesztése mellett — az orosz, francia, angol, német stb. munkák magyar nyelven való bemutatása, megismertetése az olvasóközönséggel. Palágyi Menyhért nem szignálja minden cikkét, különösen a vezércikkeket nem, így nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy mi származik tőle.

„Az ész törvénye” című tanulmány bázisát képezi Palágyi későbbi logikai és ismeretelméleti tanulmányainak, könyveinek. „Az ész törvényén olyan gondolatot értek, amely tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva minden gondolatunkban benne foglaltatik.” („Jelenkor”, 1896/18. sz. 275) Az ész törvényének azért tulajdonít olyan nagy jelentőséget, mert általa lesz világfelfogásunk egységes bölcséleti rendszerré. Bírálja Arisztotelészt, mivel ő az eszt három erőre bontva vizsgálja. Ez a három erő: *a*) fogalmakat alkotó erő, *b*) az ítélőerő, *c*) a következtetőerő. A logikusok megőrizték a későbbi korokban ezt a megkülönböztetést, mivel elszakították a gondolkodást saját alapjától, a beszédétől. Palágyi azt a következtetést vonja le, hogy „a logika újjászületés csak úgy lehetséges, ha visszatérve a görög hagyományhoz, az ész vizsgálatát nyíltan az emberi beszéd szerkezetére alapítjuk. De ez a visszatérés egyben a görög logika gyökeres reformját jelenti... Az angol filozófusok, Locke, Berkeley — Bacon nyomán — a szavakat és az elvonatkoztatás műveletét teszik felelőssé az emberi gondolkodás megromlásáért.” Ezt a végletekbe vitt kételyt elítéli Palágyi, de Descartes és Leibniz azon törekvésével sem ért egyet, amely a filozófia feladatának egy olyan jelrendszer kimunkálását tartja, amely a gondolatokat matematikai szigorúsággal fejezi ki. Kristálytisztá logikával állapítja meg, hogy „a

tökéletes bölcsелеm előfeltétele a tökéletes nyelv, de viszont a tökéletes nyelvhez csak úgy juthatunk el, ha előbb a tökéletes bölcselmi rendszert megalkottuk". (292) Palágyi ismeri azokat a törekvéseket, amelyek Boole és Jevons részéről történtek „a lingua philosophica” matematikai úton való megszerkesztésére. Azt is látja, hogy ezekkel a módszerekkel nem lehet a gondolat szellemébe behatolni. Konklúziója az, hogy nem szidni kell a nyelvet, hanem uralkodni rajta, ami csak akkor lehetséges, ha arra törekszünk, hogy megértsük a mondat szerkezetét. Ennek elhanyagolásával függ össze, hogy Bacontól Hume-ig az angol filozófia „jórészt alig egyéb, mint az emberi eszmék hadjárata az emberi ész ellen, hogy az érzéki tapasztalatot diadalra juttassa az ész fölött”. (309) Palágyi a dualista szemléletet marasztalja el joggal. Kimondja — és munkásságának második periódusában nagyon mélyen kimunkálja — azt a gondolatot, hogy „a logika nem lehet sem formális logika, sem ismerettan, hanem csak mindkettő egyben . . . Nem lappanghat a nyelv szerkezetében, és ezzel együtt az észben is más törvény, mint amely a természet egészében rejlik.” (310).

Palágyi az ész válságát abban látja elsősorban, hogy az azonosság törvényét nem helyesen értelmezzük. Így ír: „*A logika alap-baja, hogy nem tette világossá az azonosság elvét.*” (339) Ennek az elvnek helyes értelmezése a következő: „*A világ nem egyéb, mint a lényeg (Isten) megjelenése.*” (340) Ez maga az ész törvénye. A törvényt az alábbiak szerint bontja ki: „Az ész törvénye arra tanít bennünket, hogy sem a nem-érzékit nem foghatjuk fel önmagában, mint nem-érzékit, sem pedig az érzékit külön, mint pusztá érzékit . . . Az érzékit csak a nem-érzéki, viszont a nem-érzékit csak az érzéki által foghatjuk fel. *Ez nem egyéb, mint a lét és a tudat egységének elve.*” (340) Ez a megfogalmazás az ész törvényének Hegel álláspontjára emlékeztet, de későbbi munkáiban világosan megmutatkozik, hogy a létet tartja alapvetőnek, amitől a tudat elválaszthatatlan. A tudat helyett szívesebben beszél az emberi tudati tevékenységről.

A lényeg és a jelenség (vagy amint Palágyi mondja: jelenés) viszonyát akarja tisztázni. Sokan ugyanis a lényeg és a jelenés között egyenlőségi viszonyt állapítanak meg. Ezzel nem lehet egyetérteni — mondja. „Ha a világ csupa jelenés, melyben semmi sem jelenik meg, akkor a világ üres semmiség. (Ez a nihilizmus álláspontja.)” (371) „Akik mélyebben gondolkoznak, azok észreveszik, hogy a világ első pillantásra másnak mutatkozik, mint az alaposabb vizsgálat után. Ez a felismerés azonban azzal a veszéllyel jár, hogy dualisták leszünk, a jelenést és a lényegét két különböző elvként fogva fel. Az egységesítést különböző utakon próbálják megvalósítani, például az evolúció elvével, ami az életjelenségek egységesítésénél játszik fontos szerepet.” Ha gondolkodásunk még mélyebbre hatol, akkor felismerjük, hogy „a nem-érzéki kihagyásával lehetetlen emberi jellegű felfogást megalkotni”. (372)

Ezek után a fejtegetések után érkezik el Palágyi Kant logikai alapgondolatának a bírálatához. Nem ért egyet az apriori és aposteriori ismeretek megkülönböztetésével. Véggökövetkezése teljesen helytálló: „... minden ismeret egyben apriori és aposteriori jellegű . . . minden gondolkodás egyben dedukciót és indukciót is tartalmaz. Míhelyt az ember valamit tapasztal . . . az általánost tapasztalja különleges megjelenésében.” (396) Palágyi egyetlenség általános és egyetemes törvényt ismer el, és ez az ész törvénye. De ezt sem tekinti apriorinak, mert hiszen ehhez az ismerethez is csak a tapasztalat útján juthatunk el. Tagadja, hogy a tapasztalat útján csak töredékes ismerethez

juthatunk, azt vallja, hogy „minden részletben és minden töredékben az egyetemes jelenik meg”. (397)

Ez a doktori értekezés csírájában magában hordja azokat a később még jobban megalapozott gondolatokat, amelyekkel a szélsőségesen egyoldalú empirikus, illetve racionalisztikus nézetekkel (pszichologista és logicista nézetekkel) szemben lép fel. Számunkra is értékes, amit a gondolkodás és a nyelv összefüggéséről ír. Fellép azok ellen, akik a nyelvnek tulajdonítanak minden hibát, amit a gondolkodásunkból ki kell úznunk, de azok ellen is, akik eltúlozzák a nyelv tökéletesítésének lehetőségét. Úgy látja, hogy „az emberi beszédben rejlő ígézet ott éri el tetőpontját, ahol azt hitetjük el magunkkal, hogy a halk meditációban a nyelvre szükségünk nincsen”. (412)

A „Jelenkor” II. évfolyamában (1897/10. sz.) „Az ész törvénye a tapasztalatban” című cikkében azt a problémát analizálja, hogy az elvi tudás nem pótolhatja a tapasztalatot, amely a részletekre irányul. Az elméleti tudásnak sajátos feladata: „... kihívása az észnek ama szakadatlan és soha nem szünetelő erőfeszítésre, hogy minden részletes tapasztalatot a sarkelvnek egyetemes megvilágításába helyezze”. (149) Ebben a tanulmányban arra is kitér a szerző, hogy a „lényeg” és „jelenés” két olyan fogalom, ami nem szakítja szét a világot, mint az „Én és a világ”. Jelenésnek nevezzük a világot, amennyiben érzéki, lényegnek, amennyiben nem-érzéki oldalról tekintjük, de sohasem szakítjuk el saját testünkötől, mert csak ennek közbenjárásával foghatjuk fel a tárgyat. Ezt az elvet nevezi „a személy és a tárgy egysége elvének”. (167)

Palágyi legmeglepőbb, legújyszerűbb gondolatait a *tér és idő* problémájával kapcsolatban fejti ki a „Jelenkor” 1896. 36., 37., 39. és 40. számában. A tanulmány címe „A szemlélet törvénye”. Ez is azok közé a cikkek közé tartozik, amelyek a szerző megnevezése nélkül jelentek meg ebben a hetilapban. Tartalmából egyértelműen következik, hogy ennek csak Palágyi lehetett a szerzője, amit egyébként ő maga erősít meg, egy az „Athenaeum” című folyóiratban 1901-ben megjelent, „A tér és idő új elmélete” című tanulmányában.

A tér és idő problémája ettől az időtől fogva majdnem minden munkájában szerepel. A kérdés jelentőségét már 1896-ban felismeri. Így ír: „Minden, ami szemlélhető, térben és időben válik szemlélhetővé.” „... a szemlélet vizsgálatát a tér és idő elméletére kell alapítanunk. Amilyen mértékben tisztázzuk a tér és idő fogalmait, olyan mértékben tisztázzuk minden érzéki létezőnek a fölfogását. A tér és idő elmélete az alapja minden volt és leendő természetbúvárlatnak.” (566) Három problémát vesz sorra: a tér és idő határtalanságát, folytonosságát és egymástól való elválaszthatatlanságát. *A tér és idő végtelenségét* (mérhetetlenségét, határtalanságát) annak kifejeződésének tartja, hogy „a világ nem üres semmi, hanem az örök lényeg (Isten) nyilatkozik meg benne”. (567) A végtelenség gondolatát lesújtónak, de egyben felemelőnek is tartja. Lesújtó, mivel képzeletünkkel nem tudjuk kimeríteni a végtelenséget, de felemelő, mert a végesben a végtelenséget tudjuk megragadni. A végtelent nem lehet a tér és idő mérhetetlenségében érzékileg megragadni, de az ember a gondolkodásával tökéletesen föl tudja fogni a végtelent. *A tér és idő folytonossága* is nagyobb problémát jelent számunkra. (A teljes és tökéletes folytonosság gondolata magába zárja a határtalanságot is — állapítja meg Palágyi.) A probléma nehézségét az idő esetében mutatja be. Ha az idő folytonos, akkor sohasem rögzíthetjük az időpontot. Márpedig az időpont fogalmát nem nélkülözhetjük gondolkodásunkban. Az időfolyamban éles határpontokat is meg kell állapítanunk, különben „megszűnnének a mostnak határozott eszméje és

elveszteni minden tájékozódást az idő árában. A szigorú matematikai időpontot a tapasztalatban mindig már az időfolyamnak egy csekélyke vonal-darabja képviseli.” (588) Fejtegetésében a legnagyobb súllyal *a tér és idő elválaszthatatlansága* szerepel. Abban senki sem kételkedik — állapítja meg —, hogy „ami érzékeink számára megjelenik, annak okvetlenül kiterjedéssel és időtartammal kell bírnia; viszont aminek nincs része a kiterjedésben, ami nem esik az idő folyamába, az egyáltalán nem is lehet érzéki jelenség . . . Ez a tétel az egész világszemléletre nézve alapvető kérdést takar el szemünk elől.” (616) Az alapvető fontosságú kérdés Palágyi felismerése szerint az, hogy mit jelent a fentiekben az *én* szócska? „Azt-e, hogy a térbeli jelenségek, „egyszersmind” időbeliek is? Avagy talán léteznek pusztán térbeli, és pusztán időbeli jelenségek is azokon kívül, amelyek egyben tér- és időbeliek?” (Uo.) Ez a kérdés azért jogosult, mert vannak olyan filozófusok, akik a lelki jelenségeket időben lejátszódónak tartják, de a térbeli voltukat tagadják. Palágyi Kant felfogásával sem tud egyetérteni. Kant a teret érzékiségünk külső formájának, az időt pedig belső formájának nevezte. Legfeljebb metaforának tekinthetjük Kant meghatározását, amely a tér és idő kapcsolatát nem megfelelően fejezi ki, annál is inkább, mert a külső és belső jelző egyaránt a térre vonatkozhat csak. Palágyi határozottan állást foglal abban a kérdésben, hogy „nem létezhet külön térszemlélet és időszemlélet.” (617) „Sem a tér, sem az idő magában nem alkothat formát, hanem csakis a kettőnek a *kapcsolata* ad formát szemléletünknek. A kiterjedés mindig csak időtartam képében, az időtartam mindig csak kiterjedés képében szemlélhető. *Ez a tér és idő egységének az elve.* És ezt az elvet nevezem a szemlélet törvényének.” (618) Hogy mégis megkülönböztetjük egymástól a tér és idő fogalmát, az az emberi tagolt beszédnek a következménye.

A tér és idő elválaszthatatlanságát nem csak a tapasztalatból, hanem a tér és idő fogalmából is kifejti. Rámutat, hogy a térszemlélet megalkotásánál nem nélkülözhetjük az időpont fogalmát, hiszen a tér különböző részeit az időpont teszi egységessé. „A világtér voltaképp nem egyéb, mint az időpont, melyben minden térrészek egységüket lelik. Az időpont pedig nem egyéb, mint az a világtér, melynek minden részében egyaránt jelen van.” (635) Azt is feltárja Palágyi, hogy az időfolyamatról sem alkothatunk magunknak szemléleti képet a térpont segítsége nélkül. A tér és idő egységes felfogása elvezeti a *mozgó tér* koncepciójához, amikor „az idő végtelen folyama látszik nyugvónak, s a tér az, amely a folyam mentén tovasiklik”. (636)

*

Palágyi munkásságának első szakaszát egyértelműen pozitívnak kell tartanunk. Kiváló érzéssel emeli ki ennek a kornak írói közül Tolnai Lajost, költői közül Vajda Jánost, és mutatja meg, hogy mi az, ami kortársaik fölébe helyezi őket. Madách Imréről írt könyve alapos, elmélyült munka.

Szoros értelemben filozófiai kérdésekkel e korszaknak csak utolsó 4 évében foglalkozik. A vizsgált ismeretelméleti problémák, valamint a tér és idő újszerű felfogása megoldásra vár. Amikor 1905-ben Einstein és követői forradalmat idéznek elő a tér és idő kérdésében, a fogalmak tisztázatlansága legalább annyi zavart okoz, mint újszerűsége. Palágyi a tér és idő problémájával egész életén át foglalkozik szoros kapcsolatban az észleléseleméletével. Jelentőségét az utókor ismeri fel.

A JÁSZI-JELENSÉG

1900—1910

DÉRER MIKLÓS

A polgári átalakulásból eredő feladatok jó részét „meg nem oldó, csak a mélybe fojtó” *kiegyezés* problémákat maga is dúsan teremtő lényege ellenére jelentősen hozzájárult az ország termelőerőinek a kibontakozásához. A forradalom alapvető eredményeinek véglegesítésével konszolidálta a viszonyokat, megadta a továbbhaladás lehetőségét, és meggyorsította a nem éppen ellentmondás-mentes viszonyok kiteljesedését. Hozzájárult ahhoz, hogy az addig elért gazdasági alapokra támaszkodva Magyarország ütemhátrányát leküzdeni igyekezve megkezdje a felzárkózást az európai fejlődés fősodrához. Ugyanakkor lényeges passzívuma volt, hogy az ország létét egy alapvetően anakronisztikus képződményhez, a monarchiához kapcsolta. Ennek politikai hátrányai teljes egészükben a századforduló körül kerültek felszínre. Akkor, amikor a polgári átalakulás adott megoldásának ellentmondásai is kiéleződtek és új ellentmondások is megjelentek: a világkapitalizmus következő etapjának, az imperializmusnak ellentmondásai. Nyilvánvalóvá vált a kiegyezéssel megadottnak a modern polgári társadalom *teljes* kifejlődését súlyosan akadályozó passzívuma.

A hazai marxista gazdaságtörténeti iskola — cikkek, tanulmányok és kötetek sorát produkálva — alapjában és egészében helyesen mutatta be a dualista kor gazdasági teljesítményeit, a korabeli technika és koncentráció aránylag magas fokára építő dinamikus gazdasági fejlődésünk bizonyos kétségtelen előnyeit, az összm monarchiához erős szálakkal kötődő gazdasági életünknek az önálló nemzetgazdaság irányában tett igen jelentős lépéseit. Azonban éppen erős ökonómiai szemlélete, a ténylegesen vizsgált tárgya (a gazdaság mint mindenek alapja) következtében a szintén helyes felismeréseket mutató társadalmi következtetései kissé háttérben maradnak: a kép bizonyos egyoldalúságokat mutat. Úgy tűnik azonban, hogy csupán hangsúlyeltolódásról van szó: az 1918 előtti hazai kapitalizmus kori társadalomról, ideológiáiról, politikai-eszmei csoportosulásairól még nem „tudunk” annyit, amennyit a kortárs gazdaságról már „kikutattunk”.

Az azonban a magyarországi társadalom egészére megállapítható (vagyis a történeti irodalomból leszűrhető), hogy struktúrájának átalakulásában elmaradt a gazdasági fejlődés kétségbevonhatatlan eredményei mögött, s bár átrendeződően volt, szerkezetében legkevésbé sem tisztult le: az átmenetiség képét mutatta. (A kérdés úgy vetődött fel, hogy ez az átmenetiség meghaladható-e, vagy sajátos magyar társadalmi berendezkedéssé merevül.) A kapitalizmusra jellemző vagyoni, a termelési eszközök tulajdonán alapuló osztálytagozódás nem volt elegendő a ténylegesen bevett társadalmi tagozódáshoz — a feudális maradványok anakronizmusa, a rendi megosztás hagyomá-

nya eleven hatóerőként működött. A hagyomány ereje a gazdasági elkülönülés rovására az osztályok és rétegek történeti elkülönülését pártolta és merevítette. Mindezek magyarázata a polgári forradalom nemesi vezetésű, felemás eredményeket hozó végrehajtásában (beleértve a nemzeti-nemzetiségi kérdés adott megoldását is), és ebből következőleg a feudális társadalmi szerkezet maradványainak továbbélésében, sőt felerősödésében rejlik. Ez a maradvány rendkívül kuszává, ellentmondásossá tette a társadalmi-politikai erővonalakat és hátráltatta a kifejlődő kapitalisztikus osztálystruktúra társadalmi-tudati recepcióját.

A meg nem felelés, ez a strukturális zavar — úgy tűnik — *egyénileg* viszonylag széles körben ismert volt a kortársak körében. Nemcsak olyan meg nem értett *igenis-gondolkodókra* gondolok, mint Vajda János, aki már az 1860-as években a polgári átalakulás konzekvenciáinak következetes végigvételét hiányolja „liberális” középrendbéli alig elvbarátaitól,¹ hanem a megvalósult dualista korszak hivatalos „publicistájára” (a megjelölés akkoriban lényegesen többet jelentett a mainál): Beksics Gusztáv is a polgári elem nagyobb társadalmi-politikai súlyát hiányolja. Politikai és nemzeti érdek — írja —, hogy ez a városi, eo ipso magyar vagy magyarosodó réteg a polgárosodó dzsentrivel új középosztállyá olvadjon egybe, hogy a „sem aristokratikus, sem polgári társadalom”, amelyik Magyarországon kialakult, végre egyértelműen „polgárosodjon”. Persze, Beksics a hagyományos osztály „értékesebb elemeit” át akarja menekíteni az új korba: „Egyik (hagyományos, rendi eredetű — D. M.) társadalmi osztály sem, hanem csak a valamennyinek az elitjéből alakulandó nagy középosztály lesz képes törekvéseink megvalósítására.” Ugyanakkor az éles szemű Beksics azt is észrevette 1884-ben (!), hogy az egészséges és kíváncsi asszimilációs folyamatokkal egyidőben, sőt azok rovására, azokat felváltva disszimilációs tendenciák, „retrográd irány”-ok is jelentkeznek, amelyek a dzsentri elkülönülését erősítik.²

A kései utód tudja már, hogy ezek a tendenciák végül is — itt nem részletezhető okokból — erős irányzatként legyűrték a liberalizmus csoportosulásaitól támogatott dzsentri-polgár-zsidó asszimilációs igényeket, és a sajátos „keresztény úri középosztály” kialakulásához vezettek.³ Megteremtődött az a „végleges” struktúrákép, amelyet Erdei Ferenc az elődöknél lényegesen korszerűbb világnézeti és terminológiai készséggel úgy jellemzett, hogy társadalmunk részekre szakadt: felül egyrészt kialakult és módosult a történelmi-nemzeti társadalom, másrészt kiépült a polgári társadalom (s mintegy a magyar társadalom „népi alvilág”-aként megmaradt a hagyományos parasztság).

¹ „... Nálunk, ha valaki „úr”-nak nem mondhatja, később dacos göggel parasztnak vallani magát, de polgárnak nem, mert az itt valami olyan ... zugszagú, lenézett, kiállhatatlan, természetünkbe nem férő fogalom, mely ö, mint az unalom, vagy a nevetség.” Később ezt a szubjektív kifakadást az általánosítás síkjára is átranzponálja: „A mai polgárosodás azon új kor vívmánya, melynek első alapkővét a társadalmat átalakító két találmány, a lópor és nyomda képezik, s melynek épületét a gőz erejével kifejlett ipar emeli, s a sajtó és iskola által eszközölt általános népnevelés, a társadalom minden osztályait *egy polgárba* (az én kiemelésem — D. M.) olvasztó rendezésével betetőzendi. Ez a polgárosodás választja el korunkat a középkortól, melyben tulajdonképp nem volt polgár, csupán úr és paraszt.” A klasszikus liberalizmus balszárnyának szép demokrata citoyen hitvallása ez. Vajda János: Polgárosodás (1862); „Összes Művei”, Franklin (Bp. é. n.), 1111–1112.

² Censor (Beksics Gusztáv): „Társadalmunk és nemzeti hivatásunk”, Zilahy, Bp. 1884, különösen 130.

³ Lásd erről bővebben és hiányokat pótlóan Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában; „Századok”, 1974/108, 3–63.

Tárgyunk szempontjából azonban az az érdekes, amit a *történelmi nemzeti társadalomról*, illetve legsajátabb képviselőjéről, a középosztályról mond Erdei: „Lényegében az értelmiségi hivatásokat és a hivatalnoki szerepeket foglalja magában. Azonban se nem igazi értelmiség, se nem igazi hivatalnokrend abban az értelemben, ahogy az az európai társadalomfejlődésben kialakult. Nem olyan pedig azért, mert *úri értelmiség*, tehát egyenes utóda és örököse a régi nemesi rendnek. Éppen azért *nem az értelmiségi hivatások szakszerűsége adja meg lényegét, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya*.⁴ (Ez utóbbi az én kiemelésem — D. M.)

A SAINT-SIMONI ATTITÚD

Ez az állapot — más-más sajátosságokkal színezve-terhelten — tulajdonképpen minden győztes polgári forradalom után hosszabb-rövidebb ideig fennmaradt. (Ilyen volt az angol XVIII. század, a francia császárság és restauráció korszaka is.) A sikeres polgári demokratikus forradalmak vagy reformok azonban Nyugat-Európában megtisztították a társadalmat a maradványoktól, feloldották a gazdasági és a politikai hatalom strukturális eltéréseinek diszkrepanciáit. Ennek a feloldásnak az igényét a radikális és demokrata polgárságnak a hatalom *teljességét* akaró ideológusa, Saint-Simon fejezte ki a legszellemesebben híres paradoxonjában: Mi lenne a helyzet, ha Franciaország elveszítené háromezer legkiválóbb tudósát, művészt és kézművesét? A válasz: egy nemzedék alatt lehetne csak pótolni az óriási veszteséget. S mi következne be akkor, ha az ország elveszítené teljes arisztokráciáját és politikai vezetőrétegét, vagy harmincezer embert? A válasz: semmi politikai szerencsétlenség, mert igen könnyű lenne betölteni a megüresedett posztokat.⁵ „A hadseregben szép számmal akadnak tisztek, akik ugyanolyan jó hadvezérek, mint jelenlegi marsalljaink. Hány olyan írnok akad, aki felér minisztereinkkel? Hány olyan köztisztviselő, aki jobban tudná igazgatni megyéinket, mint a jelenleg hivatalban levő prefektusok és prefektushelyettesek? Hány olyan ügyvéd akad, aki a jogtudományban felveszi a versenyt mai bíráinkkal?” stb.⁶ Következtetése: mivel a tudományok fejlődése és az ipar virágzása a társadalom előrehaladásának az alapja, a társadalom feletti lelki (ideológiai) hatalmat a tudósokra, a világi hatalmat pedig az iparosokra, a polgári középosztályra kell bízni.⁷ A politikai hatalomnak „a nemesek, a katonák, a jogászok, a tőkepénzesek és a köztisztviselők kezéből” való kivételét azonban békés úton, erőszakos eszközök felhasználása nélkül, a vita, a bizonyítás és a meggyőzés eszközével gondolta. Bizott benne, hogy a társadalom többségének, „huszonnégy-huszonötöd részének” nincs szüksége erőszakra a törpe kisebbség kisöpréséhez.⁸ Vagyis Saint-Simon a gazdasági viszonyoknak megfelelő „*organikus*” társadalmi rendszert igénylő ideológus volt.⁹ Ha ehhez hozzátesszük, hogy ugyan-

⁴ Erdei Ferenc: A magyar társadalom (Beszéd a szárszói konferencián 1943-ban); „Emberül élni. Egy életút mérföldkövei”, Válogatás, Gondolat, Bp. 1974, 234–235.

⁵ Saint-Simon, Claude Henri de: A szervező (1819–1820); „Válogatott frásai”, Gondolat, Bp. 1963, 301–303.

⁶ I. m. 303–304.

⁷ Saint-Simon, C. H. de: „Az ipari rendszerről (1823–1824)”, id. kiad., 340.

⁸ Saint-Simon, C. H. de: „Az iparosok kiskatéja (1823–1824)”, id. kiad., 354–356.

⁹ Szepianski, Jan: „A szociológia története. A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése”, Kossuth, Bp. 1973, 32.

akkor a XVIII. századi filozófusok, a felvilágosodás nyomdokain is haladva az állandó, törvényszerű társadalmi haladás hitével mintegy előlegezte a polgári evolucionizmust, az eddigiekkel az egész későbbi szociológiai társadalmi fel-fogást; hangsúlyozta a tudomány és a technika szerepét, az értelmiség vezető hivatását; industrializmusnak nevezett rendszerében a kizsákmányolás-men-tesség, a társadalmi boldogság, az osztályok és népek antagonizmusának meg-szűnése, az örök béke eszményképe is megjelent; erős rokonszenvvel és szövet-séges elkötelezettséggel, őszintén fordult a proletariátus irányába, — mind-ezekből összeáll előttünk annak a radikális polgári értelmiséginek az attitűdje, aki megfelelő időben megjelenik a megfelelő helyen, és még megfelelő vagy már nem megfelelő módon hangot ad elképzeléseinek. Ez az idő Magyarorszá-gon a századfordulóra érkezett el, illetve a saint-simoni típusú értelmiséginek, a Magyarországon Jászi-jelenségnek nevezett polgári intellektuelnek ekkor volt leginkább alkalmá — és a siker reményével is kecsegtető megfelelő pillanata — nézetei kifejtésére.

ÉRTELMISÉGÜNK POLGÁRI RÉTEGE

Kapitalizmus kori értelmiségünk hagyományos „úri középosztály”, „értelmi-ségi középosztály” elnevezését tehát annyiban megfelelőnek kell tartanunk, hogy *egészében* jelzi a meglevő anomáliákat és a „klasszikus” értelemben vett értelmiségtől, mint par excellence polgári képződménytől elválasztó vonáso-kat is hangsúlyozza. Nem tekinthetjük célunknak, hogy belebonyolódjunk a fogalom (kategória, ha úgy tetszik) dzsungel-indáiba. A mi feladatunk leg-feljebb ennek az értelmiségnek a *polgári* rétegeit, vonásait (származásbeli, értékrendben, intellektuális fogékonyságban polgári jellegét) megsejtetni, mint amelyek a meglevő szerkezeti zavarok, az úgynevezett *feudális marad-ványok* elleni küzdelem társadalmi-ideológiai indokait *polgári* szempontból és oldalról kidolgozhatták és potenciálisan a politikai mozgalom egyedei lehet-tek (volna).

Elkerülhetetlen néhány adat a századforduló körüli évtizedekből.¹⁰

A statisztikától értelmiséginek tekintett keresők száma:

1890-ben	166 ezer	(a keresőknek 2,8%-a),
1900-ban	230 ezer	(a keresőknek 3,2%-a),
1910-ben	310 ezer	(a keresőknek 4%-a).

Ez mind abszolút számban, mind a keresők arányában jelentős fejlődés, és korrelál a hazai kapitalizmus előrehaladásával. Bontsuk azonban tovább a csoportot a korabeli statisztika módszerével. Ebben az esetben azt találjuk, hogy a három népszámlálás idején a „hagyományosan” értelmiségi funkciók (közhivatalnokok és szabadfoglalkozásúak) az összes értelmiségnek 70, 63, illetve 59 százalékát tették ki. Vagyis — bár abszolút számban tovább emel-kedtek: 116 ezer, 144 ezer és 182 ezer volt a számuk — relatív súlyuk csökkent,

¹⁰ Az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálásoknak a foglalkozási statisztikával foglal-kozó kötetiben található adatok erősen kerekített és ezen az alapon százalékosan általam megállapított változatai. Itt jegyzem meg, hogy a felvételi elvek és módszerek változásai, különbségei az összehasonlítást legalábbis problematikusá teszik.

noha többségüket megőrizték. Ugyanakkor „a gazdasági pályák” értelmiségeinek (a gazdatisztektől a mérnökökön, technikusokon át az értelmiségnek tekintett magántisztviselőig) aránya megnőtt: 23, 32, illetve 37 százalék a megfelelő évekre vonatkozó adat.

Vagyis egyértelműen megállapítható, hogy értelmiségünk *foglalkozási* megoszlása — növekedésén túl — a mondott időszakban jelentősen korszerűsödött, „polgárosodott”. A hagyományos értelmiség különböző főbb csoportjainak a százalékos alakulását az alábbi táblázat mutatja:

	közigazgatás és igazság- szolgáltatás	közegészség- ügy	tanügy
1890.	35	14	29
1900.	38	13	30
1910.	37	14	31

	egyháziak	tudomány, irodalom, művészet értelmisége
1890.	16	2
1900.	15	4
1910.	12	5

Történetírásunk tisztázta, hogy az állami hivatalnokoknak a 90-es években bekövetkezett növekedését a dzscentri, illetve a dzscentrihez asszimilált dzscentroid elemek hivatalba áramlása okozta. Úgy látszik, ez a nagy hullám a tizes években megállapodott, bár az arány megmaradása növekedést leplez. (Értelmiségünknek ezt a réteget ki kell vennünk a polgári ideológiákra fogékonynak tekinthető csoportok közül.) Jellemző a pedagógusok szolid aránynövekedése (ez számszerűleg elég nagy) és a tudomány, az irodalom és a művészet művelőinek-alkotóinak dinamikus arány- és létszámemelkedése. A gazdasági pályákon dolgozók mellett ez utóbbi két csoport adhatta *potenciálisan* leginkább a polgári (ekkor már baloldali, radikális) eszmények iránt fogékonyak tömegeit. Természetesen ez csak elméleti lehetőség volt.

Az egyetemi hallgatók statisztikáinak vizsgálata¹¹ csak módosítja a képet, de nem alakítja lényegesen: az általánosan emelkedő számok mellett hagyományosan jelentős a jogász képzésben részt vevők aránya (akik állami szolgálatra pályáztak), a filozófiai (bölcész) karokra jelentkezők (indokolják a tanügy és kultúra munkásainak növekményét) és a század tizes éveire hatalmasan megugrik az orvostanhallgatók száma, jelezve, hogy bizonyos rétegek számára ez az út az értelmiségivé válásnak még mindig egyik leginkább megvalósítható lehetősége volt.

Ami az értelmiség származási (történeti-szociológiai) problematikáját illeti, inkább feltevésekre szorítkozhatunk. Az kétségtelen, hogy az értelmiség többsége (80—90 százaléka) magyar volt, helyesebben magyarnak vallotta magát. Ezen belül jelentős, és egyre inkább hangadó réteggé a dzscentri (illetve a dzscentroid asszimiláltak tömege) vált, és egyre teljesebb tudati- és életmódbeli vezetős szerepre tartott igényt. Azonban felerősödött a polgári-honorációs

¹¹ Laky Dezső: „A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930.”, Bp. 1931, Bevezetés.

és zsidó¹² származású — elitjében burzsoá jellegű — magyar értelmiség hangja és súlya is, a történelem logikájának megfelelően.

Ez az izmosodó, polgári értékrendű értelmiségi csoport, ideológiájában még nem egységesülve, kezdte a helyét keresni: integrálódni kívánt a hatalomba, egy modern társadalomba. És falak, nehézségek, előítéletek és anakronizmusok tömegével, a polgári demokrácia hiányából, a polgári társadalom befejezetlenségéből eredő problémákkal találta magát szemben. Sőt, a reakció már lendületben is volt, a hagyományos úri elemek tömeges térhódításával, egy retrográd-sovén középosztály-ideológia kialakulásával is szembekerült.¹³

Nyilvánvalóan felvette tehát a saint-simoni attitűdöt és töprengeni kezdett az okokon. Olyan arkhimédészi pontot keresett, amelynek segítségével ki-mozdíthatja és „helyes” útra terelheti a törekvései számára meg nem felelő társadalmat.

FELISMERÉS ÉS TAPOGATÓZÁS

„...a kitűzött célnál még világosabb volt az az ellentét, amely bennünket a régi világtól elválasztott.”¹⁴

Fiatal, húsz-huszonöt éves, jelentős részükben kispolgári-zsidó és asszimilált értelmiségiek voltak azok, akik — lettek legyen következetes liberálisok vagy „szocialisták” — nem jól érezték magukat az adott társadalmi szituációban. Rossz volt a közérzetük. Azt viszont felismerték, hogy tovább kell lépni, mert a sokat emlegetett klasszikus liberális szemléletnek vége van, bár egyesek csak veszélyben érezték. Vége van itthon is és vége van a világban is.

Zigány Zoltán, a fiatalok egyik legrokonszenvesebb, igen erős szociális érdeklődésű egyénisége, aki a demokratikus tanítómozgalomban, s később a Tanácsköztársaságban is fontos szerepet játszott, úgy találta, hogy a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméi csak annyiban valósultak meg, amennyiben azt a vagyoni, társadalmi és egyéni nagy különbségek megengedték.¹⁵ Az egyre inkább a baloldal felé orientálódók vezéralakjává növvő Jászi Oszkár

¹² A zsidó vallásúaknak aránya kifejezetten nagy volt az értelmiségen belül. Ezt az alábbi százalékos adatok mutatják:

Zsidó vallású értelmiségi (%-ban)

	mezőgazdaság	ipar	kereskedelem	közlekedés
1900-ban	26,7	40,6	57,9	13,4
1910-ben	26,5	43,9	53,9	12,9
	közigazgatás	igazságszolg.	tanügy	közegészségügy
1900-ban	4,7	19,3	12,—	20,5
1910-ben	5,2	25,6	9,6	19,9

Az igazságszolgáltatáson belül a zsidó vallású ügyvédek aránya a két népszámlálás között 34,1 %-ról 45,2 %-ra, a közegészségügyön belül a zsidó orvosok aránya 48,3 %-ról 48,9 %-ra emelkedett.

¹³ Vö. Szabó Miklós, i. m., különösen 37. és kk.

¹⁴ Jászi Oszkár: Tíz év; „Huszedik Század”, 1910/21.

¹⁵ Zigány Zoltán: A magyar társadalom egyesületi tevékenysége; „Huszedik Század”, 1900/2, 257.

pedig úgy vélekedett, hogy a liberalizmus hanyatlása odáig fajult, hogy eredeti követelményei „napjaink liberalizmusának mint szélső forradalmi törekvései tűnnek fel.”¹⁶ Ugyanakkor hozzáteszi a továbbhaladás igényével: „nekünk, s korunknak a liberalizmus nem túl sok, hanem túl kevés”.¹⁷ Jászi a liberalizmus érdemét főként az egyéniség kifejtésében látta, és a liberalizmus negatívnak tartott princípiumából — mint azért elismert eszmei előzményből — inkább csak a gondolat-, sajtó-, szólás-, sőt izgatás szabadságának tételét tartotta meg.¹⁸ Ezen alapvető polgári szabadságjogokhoz való ragaszkodás különösen akkor érthető, ha működésüknek már kezdeti nehézségeire gondolunk: a Pikler Gyula elleni hajszára a budapesti egyetemen vagy a nagyváradi Somló ügyre. A liberális gondolat- és sajtószabadságra azért is szükségük volt, hogy baloldali eszméiket már kezdetől fogva képviselhesék az általuk alapított, a polgári igényű fiatalok egészét átfogó, de még nem egyértelműen demokratikus „Huszadik Század”-ban és a Társadalomtudományi Társaságban.

Az alapképlet tehát a liberalizmus, a szabadversenyes „manchesterizmus” végórájának, felbomlásának, elégtelenségének felismerése volt. Természetesen felvetődött a kérdés: mi jön utána?

Rácz Gyula, az értelmiségi garnitúra egyik legképzettebb *közgazdásza* (nem véletlen a kiemelés) a marxizmus ismeretétől is támogatva megtette a következő logikai lépést és felismerte a kapitalizmus újabb fokának, az imperializmusnak erősödő jelentkezését. 1901-es (!) terjedelmes cikksorozatában a vezető tőkés hatalmak közötti gazdasági erőátcsoportosulással foglalkozik és nagy anyagismerettel, logikus értelmességgel ír a XIX. század „lángoló” liberális elméleteit felváltó imperializmusról. A kereskedelmi érdekek, a kereskedelmi hegemonia igényének jelentkezése; a területi terjeszkedés, a gazdasági harc — egyszerűen a nagyhatalmi gazdasági érdekek védelme és agresszivitása — a trösztök és szindikátusok monopolisztikus célzatú megalakulása mind felkeltette a figyelmét.¹⁹ Ezzel az imperializmus fontos sajátosságait az elsők között fogalmazta meg tudományos igénnyel.

A fentiekkel inkább csak érzékeltetni akartam a századforduló baloldali fiataljainak érdeklődését és az egyes válaszok színvonalát. A nagy kérdés azonban egyelőre nem elsősorban így vetődött fel. Nem a gazdasági oldalról, hanem a társadalmiról. Ennek a kérdéseire pedig — vélték a lázasan érdeklődő

¹⁶ -r (Jászi Oszkár): A magyarországi szociáldemokrata párt új programja; „Huszadik Század”, 1903/7, 542.

¹⁷ Elemér Oszkár (Jászi Oszkár): Szilágyi; „Huszadik Század”, 1901/4, 158.

¹⁸ Vö. Jászi Oszkár: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, Bp. 1903, 87., 106., 108., Vö. még ugyanő: Társadalmi fejlődés és a gondolat szabadsága; „Huszadik Század”, 1903/7, 501., 503. és Új Magyarország felé; „Huszadik Század”, 1907/15, 13.

¹⁹ Rácz Gyula: Küzdelem a világ kereskedelmi uralmáért; „Huszadik Század”, 1901/4, 1–3., 159. Jászi Oszkár 1907-ben élesen és korszerűen szól az imperializmusról az Egyesült Államok példáján, ahol „a politikai demokrácia jelszavainak köntöse alatt egy oligarchikus plutokrácia terpeszkedik és az egész alakulat a modern kapitalizmusnak szinte iskolapéldája”. („Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról”, Deutsch, Bp. 1907, 47.) Ugyanakkor — az alapvetően elítélő és távolságtartó attitűd mellett — Jászi is, Rácz is elismeri a tröszt, a monopólium gazdasági szükségességét, mint a tervszerű termelés, a koncentráció irányába tett jelentős lépést. Jászi úgy vélte, hogy a trösztök léte megkönnyíti a szocializmus győzelmét: államosításuk a profithajhász szervezetből a szükségletek kielégítésére nagyon is alkalmas intézményt eredményezne. Vö. még Láncai Jenő: Az Észak-Amerikai Egyesült Államok világpolitikája; „Huszadik Század”, 1909/19, 54., akinél az imperializmus mint „a világpiacot kereső kapitalizmus politikai képlete” jelentkezik.

és tanuló értelmiségiek — abban az időben (és *polgári* oldalról) a szociológia, a korszak vezető társadalomtudománya adhat korszerű feleletet. Úgyhogy szociológussá képezték magukat.

A SZOCIOLOGIA JEGYÉBEN

„Szociológia! ez volt az a szó,
mely szintetizálta törekvéseinket:
a természettudományok diadalmas
erejében való hitünket, a rájuk
alapított társadalomtudományi kutatást
és az ezen felépülő új népboldogító poli-
tikát a benthami igazságosság szellemé-
ben. Ez volt a célunk és Herbert Spencer
az ideálunk . . .”²⁰

Mindenekelőtt három kérdést szeretnék érinteni.

A hazai marxista tudományosságban *általában* elfogadott a szociológia keletkezésének lukácsi koncepciója: az önálló, természettudományos alapú és egyetemes igényű tudomány burzsoá-apologetikus indítéka.²¹ Ebben a felfogásban azonban implicite az is benne van, hogy nem mindegy: a szociológia — *helytől és időtől* nem függetlenül — „előre” (a proletariátus, a munkásmozgalom felé), vagy „hátra” (a továbbélő feudális maradványok irányában) apologetikus. Ha így tekintjük, vagyis a mindenkori hangsúlyokra figyelünk, más szóval „történetiek” vagyunk, azt is be kell látnunk, hogy a magyar századfordulón egy közgazdaságtani alapjától elszakadt társadalomtudomány is fontos felismeréseket produkálhatott. Különösen abban az esetben, ha alkalmazói-művelői *őszintén* ki akarták bogozni a létező ellentmondások legaktuálisabbjait (és egyénilig is legérezhetőbbjeit) és „előre”, a kapitalizmus „szabadabb” és teljesebb (sőt mint látni fogjuk, esetenként azt meghaladó) fejlődése irányába kívánták lendíteni az adott társadalmat.

Ilyen jellegű társadalompolitikai reformfeladatokra a szociológia — úgy is mint burzsoá apologetikus tudomány — messzemenően alkalmas volt. Más kérdés, hogy Jászi Oszkár és köre ezt az „apológiát” jócskán meghaladó mértékben radikális társadalom-kritikára használta fel, mondhatni: fegyverként használta.

Jásziékkal kapcsolatban fel kell vetnünk — ha érintőlegesen is — a hazai radikalizmus kérdését, amelyet ők teremtettek meg, ideológiáját a századforduló balratalódó intellektuel nemzedéke alakította ki.

A marxista ideológia a polgári radikalizmust hagyományosan az imperializmus korának általános európai jelenségeként értékeli. Úgy tartja, hogy az irányzat a kispolgári értelmiségnek azt a kétfrontos harcát jeleníti meg, mely egyrészt kifejezi a monopóliumok uralma elleni polgári demokratikus indíttatású ellenzékiiséget, másrészt a már erőre kapott munkásmozgalom polgári irányú befolyásolására, illetve háttérbe szorítására irányul. Azonban megint hangsúlyozni kell, hogy nem mindegy: a kétfrontos harcban a „polgári demokratikus indíttatású ellenzékiiség”-en, vagy a munkásmozgalmat megtévesztő manőve-

²⁰ Jászi Oszkár: „Tíz év”, 2.

²¹ Lukács György: „Az ész trónfosztása”, Akadémiai, Bp. 1965, 452—454. Bizonyos fokig hasonló a felfogása Don Martindale-nek is: „The Nature and Types of Sociological Theory”, London 1961, 61—62.

ren van a hangsúly. Az egyes „nemzeti” polgári radikalizmusok jellegét nem utolsósorban az adja, hogy milyen az illető ország gazdasági-társadalmi fejlettsége, melyek a „soronkövetkező” közvetlen történelmi feladatok.

Magyarországon a polgári demokratikus átalakulásnak (amely hivatott lett volna a gazdaság és a politika társadalomstruktúráját egymáshoz igazítani) a késése, a feudális maradványok jelentős súlya az előbbi vonást emelte ki. Ugyanakkor a munkásmozgalom viszonylagos gyengesége, a magyarországi szociáldemokrata párt reformista dogmatizmusa, a párt és a mozgalom közeli „bolsevizálódásának” csekély valószínűsége — indokolta egy önálló, progresszív polgári-értelmiségi csoportosulás alakulását: úgy tűnt, hogy az időszerű demokratikus feladatok nyugat-európai módon, radikális polgári úton is megvalósíthatók. (Csak később, a forradalmak után, az átalakulás kikényszerítésének elmaradásakor vált nyilvánvalóvá, hogy fejlődésünk súlyos torzulásait a polgári demokratikus út s főleg a polgári értelmiségi vezetés képtelen megszüntetni.) Már ezért sem lehet a csoportot — a jelenséget — ekkori funkciójában az orosz „legális marxisták”-kal egybevetni, hiszen azok egy forradalmi, marxista, új típusú párttal álltak szemben lényeges kérdésekben.

A harmadik kérdés, amit végül érinteni szeretnék, Spencer és a pozitivistá evolucionizmus problémája.

Herbert Spencerről a szociológiatörténeti kézikönyvek meglehetősen ellentmondásosan nyilatkoznak. Raymond Aron művének Montesquieu-tól Weberig húzódó galériájáról teljesen kirekeszti, mert nem tartja az „alapító atyák” egyikének.²² Kilzer és Ross kézikönyve viszont a XIX. század egyik nagy szociológus egyéniségeként Comte fölé helyezi.²³ Idáig még esetleg szokásos francia — angol rivalizálásnak tűnne a dolog, ha Bouthoul nem értékelné Comte teljesítményével egyenértékűnek a Spencerét.²⁴ A magyar nyelven kiadott két modern kézikönyv is ellentmond egymásnak. Amíg a marxista Kulcsár Kálmán — *történeti* közegébe ágyazva — az angol fejlődés folyamatát tükröző spenceri szociológiai rendszert jogosan bírálja mechanikusnak és egyoldalúnak,²⁵ addig a lengyel Szczepanski inkább a *tudománytörténetben* betöltött szerepét értékelve minősíti igen pozitívnak és termékenynek („döntő jelentőségűnek”) egyébiránt elismerten mesterkéltn konstrukcióját. Úgy véli, hogy Spencer „megvalósította a Comte által megfogalmazott programot” és kiterjedt szociológiai rendszert konstruált.²⁶ S a mi szempontunkból is ez a lényeges.

Nem céloim e helyütt Spencer tényleges vagy tudománytörténeti jelentőségéről nyilatkozni. Sőt, még azt sem tűzhettem ki feladatommak, hogy Spencer társadalomfilozófiai (szociológiai) gondolatait az elemző vizsgálódás tárgyává tegyem. A magukat szociológusokká önképző fiatal értelmiségiekre ugyanis nem a tényleges, az „eredeti” Spencer hatott, hanem az az imaginárius „nagyság”, akibe — legalábbis kezdetben — áttanszponálták, belemagyarázták a távozó század legjelentősebbnek tartott tudományos eredményeit: a természettudo-

²² Aron, Raymond: „Les étapes de la pensée sociologique”, Gallimard, Paris 1967, 17–19.

²³ Kilzer, E.—Ross, E. J.: „Western Social Thought”, Milwaukee (1953), The Bruce Publ. Co. 332.

²⁴ Bouthoul, Gaston: Histoire de la sociologie. Paris. 1971. Pr. Univ. Fr. (Que sais-je? N° 423), 67–70.

²⁵ Kulcsár Kálmán: „A szociológiai gondolkodás fejlődése”, Akadémiai, Bp. 1971, 69., 77.

²⁶ Szczepanski, Jan, i. m. 137., 164. I. Sz. Kon is erre a véleményre hajlik: „A szociológiai pozitívizmus. Történeti vázlat”, Kossuth, Bp. 1967, 30.

mányos egzaktágú társadalomtudomány pozitív rendszerének kiépítését; az organikusan felfogott társadalomnak mint a szerves világ részének a kauzalitás természettörvényével, de önállóan folytonos evolúcióját; az individualizmust és a szabad egyének tervszerű önkéntes kooperációját mint kívánatos társadalmi eszmét.

A természettudományok korabeli rohamos fejlődésének tényei a társadalmi jelenségek egyre bonyolultabbá váló halmazatában eligazodni kívánók és arkhimédészi pontot (törvényszerűségeket) keresők között is visszhangra találtak. (Főleg a biológia eredményeinek akár mechanikus átvétele is az egzaktág, vagyis a tudományosság látszatát kelthette.) „... a természettudomány a metafizika alázatos szolgálóleányából hovatovább büszke úrnővé lett és a pozitív korszakot teremtetten meg, mely nem sokra tartja az *en bloc* elméleteket, hanem józan kritikával arra figyelmeztet, hogy első és fő feladatunk a jelenségek közötti összefüggéseknek megállapítása, a tények gondos összegyűjtése, megtisztítása és megmérése, a lassú, biztos előrehaladás az egyszerűtől a bonyolult felé ... nem az elméletek uralkodnak többé a tények felett, hanem megbukik minden elmélet, mely pontosan és gondosan megmért tényekkel ellentétbe jut.”²⁷

A pozitívizmusnak főleg a kialakuló etnográfiaiban produkált imponáló adatai szociológiai következtetésekre adtak alkalmat Spencernek, s ez nagy hatással volt Jásziékra. A pozitívizmus — amely Nyugaton már nem számított „korszerű” felfogásnak²⁸ — nálunk éppen a fejlődés anomáliái miatt játszott korszakos, „pozitív” szerepet: megtermékenyítette a történettudományt (s ennek Márki—Marczali vonulatán keresztül Jászit is, amint ezt Várkonyi Ágnes kimutatta²⁹). A magyarországi művelődés jogászai hagyományai, a társadalom természetjogi, normatív felfogása azonban a hazai szociológiai gondolat kezdetét a jogtudományhoz utalta és a Pulszky—Pikler pozitívista jogbölcseleti iskola hatásosan el is végezte ezt az indítást.³⁰

A Jászi-csoport kiinduló elméleti alapképlete, ahogy Jászi kifejtette folyóiratnyitói cikkében,³¹ az evolúció elve és a kauzalitás törvénye volt. „Az evolúció a tudomány jelenlegi állása szerint az egész szerves világnak törvénye” — írja Kunfi Zsigmond is, aki majd szociáldemokrata vezető létére valójában mindvégig a radikálisok típusához állt közelebb.³² Valamennyiök vallotta ekkor

²⁷ Jászi Oszkár: „Mi a szociológia?” Deutsch, Bp. 1908 („Természet és Társadalom”, 1.), 8.

²⁸ Lásd erről bővebben Csüry István: A „Huszdik Század” szociológiai pozitívizmusa (fejezet a folyóirat történetéből); „Könyv és Könyvtár”, IX, 5—85. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1973), amely fontos és hézagpótló felismeréseket tartalmaz — a címben nem szereplő kérdésekben. Bár elismeri, hogy a „Huszdik Század”-nak (a polgári demokrata értelmiség csoportját-csoportjait egyesítő orgánumnak) a „pozitívizmusban ragadása” (?) abból a szempontból érdekes, hogy „egy értelmiségi nemzedék csoportképző és megosztó orientációs erői között lényeges szerepe volt a társadalmi öneszmélés folyamatában” (41.), azonban nem tud szakítani Fukász György könyvének („A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata”, Gondolat, Bp. 1960. — úgy tűnik — prekonceptuális, a történetiséget kevésbé figyelembe vevő álláspontjával és mai marxizmus—leninizmust kér számon egy századforduló polgári radikális csoporttól.

²⁹ Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban I. Bp. 1973. 228—230.

³⁰ Míg legalaposabban Szabó Imre munkái dolgozták fel ezt a kérdést: „A burzsoá jogbölcselet Magyarországon”, Akadémiai, Bp. 1955. és Pikler Gyula. Bp. 1973.

³¹ Jászi Oszkár: Tudományos publicisztika; „Huszdik Század”, 1900/1, 7., 11.

³² Kunfi Zsigmond: A pápaság; „Huszdik Század”, 1903/8, 831.

Somló Bódoggal, hogy a „fejlődés elve az egyedüli elv, amelyet nem haladhat túl semmi fejlődés”.³³ Nem tévedhetünk nagyot, ha azt hisszük, hogy ebben a nagy fejlődés-továbbhaladás hitben egy érvényesülni akaró, *modern polgári* társadalomba integrálódni igyekvő, de ennek nehézségeivel szembetalálkozó és ezért a nehézségeket, a jelenlegi helyzetet meghaladni kívánó progresszív csoportosulás ideológiája van elrejtve az 1900-as Magyarországon.

A radikális ideál — legalábbis szavakban — még hosszú ideig az ezeket a gondolatokat számukra legismertebben tolmácsoló Spencer maradt. A legrangosabb jelzőkkel illették — hogy aztán gyorsan és több vonatkozásban is meghaladják. Csak néhány példa erre. Jászi már a „Történelmi materializmus állambölcselete” című munkájában erősen bírálja Spencert és utal arra, hogy a Mester felfogása már nem elégíti ki.³⁴ Somló Bódog pedig a nagy példakép sokat emlegetett államellenességét a feje tetejéről a talpára állítja, amikor rámutat arra, hogy az alig leplezett burzsoá osztályjellegzet takar: a laissez faire alapján álló burzsoá számára biztosít kedvezményeket; „individualizmusa és államtana már keletkezésük idejében túlhaladott eszmék voltak”.³⁵ Szabó Ervin (a csoportnak már ekkor leghatározottabb, legkiforrottabb egyénisége) még határozottabban emeli ki Spencer elméletének osztályjellegét: „a fennálló rend igazolására igen hatásos fegyvereket szolgáltat”.³⁶

Valójában a fiatal szociológusok a polgárinak és konzervatívnak tartott példaképüket inkább módszerében és irányelveiben tartják követendőnek, mint eredményeit illetően. Az egyre inkább a marxizmussal és a szocializmussal ismerkedő csoport (és személy szerint Jászi) hibáztatja a nagy elődöt, hogy „azokat a nagy jelentőségű átalakításokat a tőke és munka viszonyában, amelyek egy új világrend biztató jelei, nem veszi észre”.³⁷ Objektíve azonban mégis végig kimutatható Spencer hatása. Leopold Gusztáv és Szabó Ervin a túlzott spencerizmust kifogásolta is társaiknál.³⁸ Bebizonyították, hogy a társadalomtudományoknak a természettudományok körében való tárgyalása valójában engedmény annak az organikus iskolának, amelyet egyébként Jászi már korai, a „Budapesti Szemle”-ben megjelent cikkében is „teljesen meddő gondolatirány”-nak nevezett s amelynek csak illusztratív becsét volt hajlandó elismerni, és pedig abból a Szabó és Leopold által később bírált megfontolásból, hogy plasztikusan domborítja ki a társadalom tagjainak egymás közti szoros kölcsönhatását. Ugyanakkor Jászi ténylegesen szimpla analogizmust vet az elmélet híveinek szemére és állítja, hogy a történeti-társadalmi fejlődést ilyen módon nem lehet megmagyarázni.³⁹

A társadalom organizmusként való felfogása (az analógia használata), az egyes részek közötti összefüggések felismerése tovább hatott Jászira és társaira és kimutatható mind a „Történelmi materializmus állambölcselete”, mind a „Mi a szociológia?” című munkákban.⁴⁰ Úgy vélem azonban, hogy ez az iskola

³³ Somló Bódog: A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról; „Huszadik Század”, 1903/7, 409.

³⁴ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcselete”, 31–32., 97–99.

³⁵ Somló: Spencer Herbert, „Huszadik század” 1900/1, 405.

³⁶ Somló: „Állami beavatkozás és individualizmus”, 184–185. Szabó E.: H. Sz. 1903/8, 753–754.

³⁷ J.: Spencer legújabb munkája; „Huszadik Század”, 1903/8, 852.

³⁸ Leopold Gusztáv: A szociológia újabb vívmányai; „Huszadik Század”, 1903/7, 99–100.

³⁹ Jászi: A szerves elmélet; „Budapesti Szemle”, 1901/108, 408–410.

⁴⁰ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcselete”, 95–96.

(az organikus) főleg azzal tett mélyebb benyomást rájuk, hogy a társadalmat *rendszernek* tekintette, amelynek részei, alkatelemei, csoportjai vannak. Nyilvánvaló, hogy az organikus elmélet ilyen hatása merrefelé terelte szemléletüket. A „Huszadik Század” ezt bizonyítja 1908-as cikkével, amikor már végleg arról ír, hogy a társadalom sorozatosan dokumentálja „mennyire nem egyértelmű, mennyire nem szerves életű, hanem felekezetek, osztályok, kicsinyes klikkek halmazata . . .”⁴¹

Az organikus elmélettel való foglalkozás (más vonatkozásban) a biológia irányába terelte a szociológusok érdeklődését. A darwini természetes kiválasztás tana, a létért való harc mechanikus átvitele a társadalomra többüknél kimutatható⁴² és Jászi sem veti el teljesen a szociáldarwinista lehetőséget: „azt hiszem, hogy a modern fejlődési elmélet *struggle for life* nélkül is elgondolható, bár bizonyos, hogy így hiányos lenne”^{43/44}

A darwinizmussal való „kacérkodásuk” természetesen magyarázható társadalmi okokkal is: a tehetség érvényesülése, az érték tisztelete, az intellektuális kiválóság elismerése iránti igényükkel, nehezülő érvényesülési lehetőségeikkel, az ellenük irányuló támadások felerősödésével. Mégis jogos Szabó Ervin bírálata, amikor kimutatja, hogy a civilizált társadalmakban a természetes kiválasztás rovására a társadalmi kiválasztás a döntő; a népesség szaporodása nem valami változatlan természettörvény uralma alatt áll, hanem gazdasági és társadalmi okai vannak: az elmélet hívói „összetévesztik a meglevő termelőeszközök termelési képességét a tőke változó termelőszükségletével”.

A pozitivistá, evolucionista, természettudományos gyökerű szociológia mellett a radikális polgári értelmiség világnézetére a kialakuláskor jelentősen hatottak a különböző, a fejlődést lélektani utakon-módokon magyarázó elméletek is. Kezdetben Pikler Gyulának úgynevezett belátásos elmélete volt az az alap, amelynek segítségével a szociológia szubjektív oldalát (a társadalomban élő egyént) próbálták magyarázni a fiatal társadalomtudósok. (Mint később látni fogjuk, a történelmi materializmus Jászi szerint hiányzó szubjektív oldalát is pikleri alapon próbálják kiegészíteni, illetve megalkotni.) Azonban a belátásos elméletet — főleg annak individuálpeszichológiai indíttatása miatt — elég gyorsan elhagyják a radikálisok, részint a történelmi materializmus viszonylag alaposabb megismerése után, részint a divatos francia tömeglélektani kutatások (és az 1905–1906-os hazai politikai tapasztalatok) hatására. Jászi 1905-ben már arról ír, hogy a belátás mint a társadalmi élet alakító tényezője semmit sem mondhat arra nézve, hogy az embereknek mit kell a jövőben belátniok. „Minden korban szigorúan determinálva van, hogy mit kell az embereknek belátniok és épp a sui generis szociológia feladata kinyomozni, hogy a fejlődés törvénye mily belátásokra fogják az embereket vezetni . . . A pusztá belátás egymaga csaknem oly értéktelen formula, mint a régi szociológia erkölce.”⁴⁵ Egyre inkább elvetik az intuíciót, az introspekciót, mint módszert. Mégis a pszichológia végig fontos összetevője maradt világnézetük alapjainak, mint „megmagyarázhatatlan” jelenségek megmagyarázója.

⁴¹ „Huszadik Század”, 1908/17. (Kortörténeti jegyzetek — Kiss József jubileuma.)

⁴² Somló: „Állami beavatkozás és individualizmus”, 94–96., 109–110., 116–117. és Rác: Küzdelem a világ kereskedelmi uralmáért; „Huszadik Század”, 1901/4, 447. Kunfi: A pápaság; „Huszadik Század”, 1903/8, 836–837.

^{43/44} Jászi: Széchenyi István mint evolucionista; „Huszadik Század”, 1904/9, 153.

⁴⁵ Jászi: A szociológia két iskolája „Huszadik Század”, 1905/12. 174.

„Ha az első három év a spencerizmust uralta, a második három a marxizmushoz jutott közelebb: a gazdasági érdekek és az osztályharc szempontok legnagyobb mértékben foglalták le érdeklődésünket. De még mindig az utópiák kéklő vizein jártunk . . .”⁴⁶

Jászi tehát első önálló kötetének, „A történelmi materializmus állambölcselete”-nek megjelenésétől számítja a csoport hároméves „marxista korszakát”, helyesebben az általuk marxizmusnak tartott különböző korabeli szocialista elméletekkel való beható foglalkozásuk időszakát.

A korszakok természetesen nem különülnek el mereven. Már 1903 előtt is felfigyelnek a történelmi materializmus elméletére és a szocialista munkásmozgalom tényei-eredményei is élénk hullámokat vernek bennük, sőt, maguk is kapcsolatba kerülnek a hazai szociáldemokráciával. Ugyanakkor a pozitivisták indulás határozott vonásokban marad jelen gondolatvilágukban. S végső soron ez a progresszív pozitivisták alapállása („a radikalizmushoz közel álló értelmiségre a pozitívizmusnak elsősorban haladó elemei hatottak”⁴⁷) okozta, hogy tovább haladtak egyes elsajátított pozitivisták szociológiai alkatelemek (a törvényszerűség, a társadalmi haladás, az integráció, az önkéntes kooperáció stb.) mentén, egyre jelentősebb felismerések felé. Amikor Jászi Oszkár 1902-ben arról ír, hogy „korunk társadalomtudományának alapproblémája a proletáriátus sorsa”, akkor már túljut a „szimpla” polgári pozitívizmuson.⁴⁸ „A társadalmi rend borzasztó igazságtalansága”, a kivezető út keresése, a proletariátus mozgalmának ideológiai rugóira irányítja a figyelmüket. Annál is inkább, mert a Nyugat-Európában erősödő szociáldemokrata mozgalmakban saját hazájuk jövőjét vélik felfedezni. Becsületesen, őszintén közeledtek a szocializmushoz, a történelmi materializmushoz, egyáltalán nem a burzsoáz antimarxizmus szokásos prekoncepciók ferdítéseivel.⁴⁹ Rokonszenves értelmiségi szemszögből állítja Jászi, hogy a szocializmus „egy magasabb erkölcsi, tudományos és művészeti fokot fog létrehozni ama millió és millió erő szabad kifejlődésének lehetővé tételével, melyek a jelenlegi rend mellett a betevő falatért való keserves küzdelemben haszontalanul sorvadnak és pusztulnak el”.⁵⁰

Az ellenérzésektől mentes közeledés mellett azonban azt is fel kell ismernünk, hogy a polgári értelmiségi kritikájával fogadja az ismerkedés eredményeit. Bár — s ez a hazai viszonyokra és a radikális csoportra is nagyon jellemző — kifejezett fenntartásokat „csak” úgynevezett tudományos műveiben hangoztat. (A fiatal szociológusok publicisztikája, egész népszerűsítő tevékenységük mind a szocializmus eszméinek elterjesztését célozta.)

Lássunk példákat Jászitól.

⁴⁶ Jászi: „Tíz év”, 6.

⁴⁷ Szűcs László: A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez (Jászi Oszkár ideológiai fejlődése 1900–1906 között), „Századok”, 1963/97, 1211. Vö. még: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre, 1, Gondolat, Bp. 1972, 5–46. (Bevezetés.)

⁴⁸ Jászi Oszkár: Zola mint szociológus; „Huszadik Század”, 1902/6, 479.

⁴⁹ Szűcs László, i. m. 1214., 1229.

⁵⁰ Jászi Oszkár: „A történelmi materializmus állambölcselete”, 74.

A történelmi materializmusról írott könyvét olvasva kifejezetten a következők gondolkodtatják el a mai elemzőt-olvasót. Jászi Oszkár a marxizmussal nagyrészt polgári vagy reformista interpretálók közvetítésével ismerkedett meg. Bár Engels egyes műveit (az „Anti-Dühring”-et, a „Feuerbach”-ot, „A szocializmus fejlődés”-ét és „A család, a magántulajdon és az állam eredete”-t) olvasta, feldolgozta, azonban a kifejlett Marxot egyáltalán nem ismerte (a Marxnak tulajdonított államtant teljesen Masaryk tolmácsolásában interpretálja), „A töké”-ről — úgy tűnik — mit sem tud s a politikai gazdaságtan ismeretének teljes hiánya Achille Loria Marx-kritikájának kritikátlan elfogadására készteti. Elemzésének legfőbb segítője pedig — Ferraris, Töennies és Pikler lélektani-tudati szerepet túlhangsúlyozó kiegészítésein túl — Bernstein, akinek két fő munkáját⁵¹ a legkorszerűbbeknek tartja.

Amellett, hogy csodálkoznunk kell a „masaryki készpénz” tudományos hite lének elfogadásán (ami Jászi felületességére vall),⁵² a körülmények egész sora magyarázza ezt a hozzáállást. Így a fejlődés elvének elfogadását Jászi a történelmi materializmusra is vonatkoztatja, amikor Bernsteint idézi: „ki ma a materialista történelmi elméletet alkalmazza, köteles azt legkifejlettebb és nem eredeti formájában alkalmazni; vagyis köteles a termelési erők és termelési viszonyok kifejlődése és befolyása mellett az illető kor jogi és erkölcsi fogalmai-val, történelmi és vallási tradícióival, a földrajzi és egyéb természeti befolyásokkal, a melyekhez még az emberi természet szellemi képességei is tartoznak, a legteljesebben számolni”.⁵³

Jászi *kritikai* beállítottságához hozzájárult habzsoló, olykor *kritikátlan* tudományszomja (mindenünnen merített, ahonnan becsületes tudományos hasznót remélt), értelmiségi attitűdje, kételkedése, antidogmatizmusa is. A századfordulóra a kapitalizmus új jelenségeket produkált s ezekre a német szociáldemokrácia Marx-követőknek tűnő úgynevezett ortodoxai (Kautskyt, Bebel-t értették alattuk) jóformán nem keresték a feleletet. Lenin válasza még csak készült, s ismertté is majd jóval később vált, amikor is a nyugat-európai szocializmus elsőbbségének mechanikus várásában e lenini válasz orosz sajátosságnak is tűnhetett. A korszakban a mozgalom és az elmélet kivezető útját a Bernstein-típusú revizionizmus kereste — mint tudjuk a munkásmozgalom szempontjából zsákutcába, a fennálló rend elfogadásába torkollóan. Az új jelenségek — utaltam rá, hogy Jásziék felismerték ezeket — kiváltották a továbblépés igényét. (A félreértett Marx revíziója így rokonszenves képlet lehetett a magyar progresszív értelmiség jelentős részének szemében.)

Végül pedig a hazai fejlődés rendellenességei (kapitalisztikus gazdaság — feudális értékrendeket hordozó társadalmi struktúra) is az alap—felépítmény mechanikus kapcsolatának bírálata, az ideológikus jelenségek fontos szerepének hangsúlyozására késztették a társaságot, s személy szerint Jászit.

A történelem materialista felfogásának alapja a materializmus. Jászi mind a (mechanikus) materializmust, mind a (szubjektív) idealizmust bírálja „egyoldalúságuk” miatt: a valóságnak vagy csak anyagi vagy csak szellemi rugóit

⁵¹ „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie”, Stuttgart 1899 és „Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus”, Berlin 1901.

⁵² „E tanokat kénytelen vagyok (sic!) Masarykból átvenni, mivel [Marx] „Die heilige Familie” c. munkáját, mely azoknak egy részét tartalmazza, megszerezni nem sikerült.” Jászi Oszkár: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, Politzer, Budapest 1903. („Társadalomtudományi Könyvtár”, 3.), 19.

⁵³ Jászi, i. m. 15.

veszik figyelembe szerinte. „Mindkettővel szemben a tudományos agnoszticizmus a helyes álláspont” — írja.⁵⁴ A materializmust különösen mechanikusan fogja fel: csak a közvetlen létfeltételek érdeklik, gyomorkérdést csinál az emberi életből. Holott — szerinte — „az ember a közvetlen létét érintő problémák mellett mindig — és érdekmentesen — érdeklődött a különböző jelenségek iránt”.⁵⁵

Hasonló egyoldalúságot vet a történelmi materializmus szemére is. Jászi leegyszerűsítve, mint a hegelizmus tudományos reakcióját tekinti, amely az ellenkező végletbe esik:⁵⁶ „Marx elmélete a társadalom gazdasági erőinek mint a társadalom összes jelenségei végokainak merev, kizárólagos hangoztatása”. Úgy véli, hogy szemben áll Marxszal, amikor a tudati tényezőknek önálló, az anyagi létfenntartástól független jelentőséget tulajdonít, mondván, hogy az idegrendszer bizonyos fejlettségi foka mellett az idegerőnek létezik egy olyan fölöslege is, amely „a produkció fejlődésével növekedve az anyagi létfenntartástól független irányt vett és magasabbrendű biológiai szükségletekre irányul”. Gazdasági fatalizmust vet a történelmi materializmus szemére, amely szerinte nem magyarázza meg, hogy a gazdasági erőket mi hozza létre. Azt tartja, „az álláspont nem lesz kevésbé determinista azáltal, hogy az idegrendszer munkáját is számbavesszük”.⁵⁷ A történelemben szerinte az ember lelki működése gondolatai, vágyai, eszményei *egyenértékű* jelenségek a gazdasági erőkkel. A történelmi materializmus elfeledi — állítja Jászi —, hogy mindaz, amit a külvilág rendjéről tudunk, csak idegrendszerünk és annak törvényei szerint kerül tudatunkba, hogy idegrendszerünk, s így lelki életünk éppoly realitás, mint a külvilág jelenségeinek sorozata, mely benne verődik vissza.⁵⁸ (Közbevetőleg: a marxizmus éppen nem felejtí el az itt félreértett, kanti formában kifejtett tükrözési elméletet, csak materialista alapra állítja.) Csupán módszertani eredményeket hajlandó a történelmi materializmusnak minden további nélkül elismerni Jászi.⁵⁹

A szerinte hiányzó „szubjektív oldalt” a pikleri belátásos elmélet segítségével véli megtalálni. „Az a meggyőződésünk, hogy Pikler Gyulának a jog keletkezéséről és fejlődéséről írott könyve a történelmi materializmusnak hiányzó vagy ingatag lélektani fundamentumát újjal és erőssel cserélte ki, melynek segítségével az iskola ellentmondásai, következetlenségei sok tekintetben eloszlatathatók volnának . . . a belátás a haladás *egyedüli dinamikai faktora*.”⁶⁰ Érti azonban Pikler túlzásait is, nevezetesen, hogy túlságosan tisztá, egyértelmű nála a belátás folyamata. (Jászi egyébként a későbbiekben sem tud elszakadni a történelmi materializmus lélektani kiegészítésének igényétől, de egyre inkább tömeglélektani alapon kísérli meg, főleg „Mi a szociológia?” című 1908-as füzetében.⁶¹)

A történelmi materializmus mechanikus, egyoldalúan a gazdasági vonatkozásokat hangsúlyozó értelmezése valóságos probléma volt a századfordulón. Marx és Engels egyes megfogalmazásai félreértésekre, mechanikus determinista, anti-dialektikus túlzásokra adtak alkalmat. Később azonban Engels egy levelében

⁵⁴ Jászi, i. m. 8.

⁵⁵ Jászi, i. m. 11–12.

⁵⁶ Jászi, i. m. 5., 118.

⁵⁷ Jászi, i. m. 6., 13–14., 39–40., 119., 123.

⁵⁸ Jászi, i. m. 118.

⁵⁹ Jászi, i. m. 7.

⁶⁰ Jászi, i. m. 43.

⁶¹ Jászi: „Mi a szociológia?”, 48.

a tudatformáknak „viszonylagos önállóságukról” beszél.⁶² Joseph Blochhoz ugyanekkor írt levelében pedig kiemelte: „részben Marx és én magam voltunk nyilván okai annak, hogy az ifjabb gárda (a Jásziék által következetesen „ortodox”-nak bélyegzett Kautskyék — *D. M.*) néha nagyobb fontosságot tulajdonít a gazdasági oldalnak, mint aminő azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk támadott főelvet kellett hangsúlyoznunk és ily körülmények között nem mindig volt rá időnk, helyünk és alkalmunk, hogy a többi, a kölcsönhatásban résztvevő mozzanatot kellően méltassuk. Mihelyt azonban valamely történelmi korszakot írtunk le, vagyis az elméletet a gyakorlatban alkalmaztuk, megváltozott a dolog és akkor nem volt lehetséges tévedés”.⁶³

Szabó Ervin — aki legjobban s a társai többségével ellentétben első kézből ismerte a klasszikusokat, — főleg Somló Bódogot és Dániel Arnoldot illető bírálataiban felhívta barátai figyelmét erre is. Szerinte a materialista történetnézet elválasztható a materializmustól (itt a vulgáris értelmezést érti a materializmusként), sőt „eleve megengedi, hogy a társadalom életében ideologikus tényezők érvényesüljenek”. Nem igaz, hogy a történelmi materializmus eliminálta a szubjektív elemet a társadalmi fejlődésből. Ez olyan tévhit, amelybe még az elmélet hívei is beleesnek. Mintha Engels „önbírálatát” hallanánk kicsengeni Szabó írásából: „nekik (Marxnak és Engelsnek — *D. M.*) a társadalom tudományát vissza kellett vezetniök materialisztikus alapjaira és ezen az alapon rekonstruálni. Ellenfelekkel szemben az alapelvet kellett kidomborítaniuk, s ebben a harcban az egyéb visszaható tényezők — s így az ember is — természet-szerűleg háttérbe szorultak.”⁶⁴ Gyakorlatukban viszont mindig figyelembe vették a szubjektumot — írja Szabó. Rámutat Somló — s közvetve a többi fiatal szociológus — fő hiányosságára: „a történelmi materializmusnak az eszmék szerepére vonatkozó álláspontját teljesen félreértette, helyesebben — nem is ismeri”.⁶⁵

A gazdasági fejlődés mint alapvető faktor természetét azonban a radikálisok minden ideológizálásuk ellenére egyre inkább figyelembe vették és úgy tartották, hogy helyes felismeréseiket is nagyrészt a történelmi materializmus elméletének köszönhetik.

A történelmi materializmus irányította rá figyelmüket az osztályok, az osztályharc, a forradalom és az állam problémáira.

AZ ALAPFOGALMAK ÉRTELMEZÉSE

Jászi szerint az osztály „a társadalomnak egy oly köre . . . mely különleges érdekekkel bír. Az osztályhivatás alapja mindig egy különleges társadalmi funkció volt és a jelenben is az.”⁶⁶ Határozottabb formában ez így hangzik Jászinál: „osztályok alatt különleges társadalmi funkciót teljesítő köröket értünk”.⁶⁷ Vagyis nem a termelési eszközökhöz való viszonyuk, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint határozza meg az osztályokat. Így

⁶² Marx és Engels: „Válogatott levelek”, 497. Engels — Konrad Schmidthez, 1890. okt. 27-én.

⁶³ Marx és Engels: „Válogatott levelek”, 494.

⁶⁴ Szabó E. felszólalása a Társadalomtudományi Társaság vitáján. „Huszedik Század”, 1903/7, 359.

⁶⁵ Szabó E.: i. m. 758.

⁶⁶ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, 80.

⁶⁷ Jászi, i. m. 88.

tulajdonképpen az osztálytársadalmat „öröknek” fogja fel „... mi a jövő társadalmat sem tudjuk osztályok nélkül elképzelni ... a társadalmat belátható időközön belül nem tudjuk osztályok nélkül elképzelni ...”⁶⁸ A jövő társadalomban szerinte a magántulajdon megszűnése után is, az önkéntes kooperáció korszakában is megmaradnak az így értelmezett osztályok, hiszen akkor is lesznek vezetők és vezetettek. Ez az elkülönülés pedig „az osztálykülönbség minden attribútumával bír”.⁶⁹

Az osztályok létének felismerése vezetett — ekkor — az osztályharc elfogadásához is. Jásziék *valamennyien* megtették ezt a logikai lépést, nem tagadva, hogy a történelmi materializmus hatására ismerték fel jelentőségét. „Az osztályküzdelmek tana a történelmi materializmus iskolájának egyik legjellemzőbb és legtermékenyebb gondolata. Az osztályküzdelmek létezése és döntő ereje felett kételkedni objektív vizsgálódó nem fog”, írja Jászi, és hozzáteszi, hogy nem végokai, hanem csak technikai kellékei a társadalmi fejlődésnek. Nem egyszerű, hanem bonyolult jelenségek, így nem egyedüli alkatrészei a társadalmi átalakulás mechanizmusának.⁷⁰ Bár ezzel cáfolni is igyekszik a marxi osztályharc-felfogást, valójában nem jut igazán ellentétbe vele, hiszen egy teljesen félreértett, félremagyarázott mechanikus osztályharc szemléletet bírál. Az a véleménye viszont, hogy különböző „erkölcsi, esztétikai erők egyre jobban éreztetik hatásukat és oda hatnak, hogy a küzdelem formáit enyhítsék, a nagyobb exploziókat elkerülhessék”,⁷¹ tényleges folyamatok megsejtése és reális igények mellett a bernsteini revizionizmus hatására is vall. Tételét abszolutizálva úgy véli, hogy az osztályharc a múltban visszafelé haladva egyre élesebb, manapság viszont egyre enyhül és a jövőben egyáltalán nem lesz szükségszerű: elérkezünk majd egy olyan állapothoz, amikor „az egyes osztályok nem egymással küzdő hatalmi körök többé, hanem a társadalmi organizmus (sic!) egyenlő erős, egyenlő hasznos, de különböző munkafelosztást teljesítő szervei”. Az emberek *belátják*, hogy a társadalom erőit az összesség céljaira kell harmonikus, önkéntes kooperációban egyesíteni.⁷²

Nyilvánvaló a spenceri felfogás és Pikler hatása. A jövőt illetően tehát Jászi — tudományos művében — *objektíve* apologetikus „polgári” álláspontot foglal el. Ekkor azonban *reálisan* erről még nem volt szó, és ez az álláspontja a korabeli hazai történettudományosság egyik legmagasabb szintjét jelentette, s megtett útját ismerve a továbbhaladás lehetőségeit is tartalmazta.

Jászi osztály- és osztályharc felfogásából következik a forradalom problémájával kapcsolatos álláspontja is: formai és nem lényegi kritérium alapján határozza meg: „... a forradalom jellegét a használt eszközök adják meg, nem pedig az eredmény”. A véres erőszakkal kikényszerített engedmény: forradalom, míg az alkotmányos eszközökkel kivívott nem az. Így az ő felfogásában pl. az 1514-es parasztfelkelés forradalomnak, az 1848-as forradalom pedig nem-forradalomnak minősül. „Forradalom alatt oly politikai küzdelmet kell ezek után értenünk, mely a jogrend által el nem ismert, vagy egyenesen tiltott eszközökkel igyekszik a hatalmi erőkben változásokat előidézni.”⁷³ Így a forradalom és a politikai hatalom megszerzése két különböző dolog — vallja a revizionis-

⁶⁸ Jászi, i. m. 88.

⁶⁹ Jászi, i. m. 82.

⁷⁰ Jászi, i. m. 53–55.

⁷¹ Jászi, i. m. 54–55.

⁷² Jászi, i. m. 54–55., 58., 60., 103., 105.

⁷³ Jászi, i. m. 130.

tákkal —, mivel szerinte a hatalom nem primér jelenség, hanem a gazdasági erőkből következik. Tehát azok fejlődésével mintegy automatikusan a hatalom jellege is átalakul. Ezért „a forradalom helyett csak az új intézmények fokozatos kiképzése vezethet célhoz, melyet párhuzamosan követni kell a munkásosztály erkölcsi és szellemi fejlesztésének és politikai hatalma öregbedésének”.⁷⁴

A forradalmi helyzetet, a forradalmat alapvetően betegségnek tekinti, nem pedig normális fejlődésnek.⁷⁵ Nem zárja ki ugyan annak a lehetőségét, hogy a jövő biológiai kutatásai esetleg az evolúción kívüli fejlődést, az ugrást, tehát a revolúciót is normális útnak fogják bebizonyítani, de ez inkább kezdeti mechanikus, a biológiára figyelő társadalomtudományosságának az eredménye, s nem fejt ki részletesebben.⁷⁶ Úgy tartja, hogy a jövő közjóléti-kulturális társadalmában „nem lesz ok, sem szükség arra, hogy — miként a történelmi osztály-államokban — a nagy társadalmi átalakulások az osztályok véres élethalál harcával legyenek egyértelműek”.⁷⁷ Hangsúlyozom azonban, hogy az általa nem-forradalminak minősített társadalmi átalakulások között különbséget téve a szocializmus jövődő megvalósításának ebben a művében sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a polgárság feudalizmus feletti győzelmének, mivel az előbbi a társadalmi struktúra gyökeresebb átalakítását fogja eredményezni. (!) Viszont éppen ezért több óvatosságot ajánl, s Bernsteinre hivatkozik: a politikai hatalom megszerzése előtt új közigazgatási, nevelési szervek kialakítása szükséges.⁷⁸

Jászi tehát a zökkenőmentes, egyenletes fejlődés, az átmenet, a békés belső növény híve. Időszakonként azonban tudott lelkesedni is a forradalmi „erőszakos” jelenségekért. (Így 1905 után részint az orosz forradalom hatására, részint franciaországi tanulmányútján szerzett tapasztalatainak befolyására.) Hozzájárulhatott a „forradalommal” szembeni megértő közeledéshez a Társadalomtudományi Társaság válsága és annak radikális megoldása is. (Az események a becsületében sértett Piklert is „forradalmasították”.⁷⁹) Jászi 1907-ben még a forradalmiság „vádját” is vállalja, amennyiben ezen a „lelkeknek régi előítéletektől, dogmáktól és babonáktól való felszabadítását értik” és utal arra, hogy az erőszakos forradalom nem egyes izgatók műve, hanem a betegség jele, „*oly társadalmak büntetési, akik nem tudtak, vagy nem akartak fejlődni*”.⁸⁰ 1912-ben a véres csütörtök hatására és 1917 körül az orosz polgári demokratikus forradalom idején szintén közeledni látszik a forradalom elfogadásához, vagyis az „erőszakos” út lehetőségének a megértéséhez.

Néhány felszínes, primitív megközelítés mellett — ilyen a Dániel, aki a forradalmakat az élelmiszerhiány következményének tartja és az Ágostoné, aki az emberi engedetlenség erősödésének tulajdonítja azokat⁸¹ — a korabeli baloldal többsége Jászi felfogását vallotta. Somló szerint ugyan eddig a nagy társadalmi átalakulásokat mindig erőszakkal küzdötték ki, de csak azért, mivel

⁷⁴ Jászi, i. m. 131. uő.: Új politika; H. Sz. 1904/9, 294—295.

⁷⁵ Jászi: „Mi a szociológia?”, 61—62.

⁷⁶ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, 77—78.

⁷⁷ Jászi: „A magyarországi szociáldemokrata párt új programja”, 504.

⁷⁸ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, 136—137.

⁷⁹ Lásd Piklernek a Társadalomtudományi Társaság 1906. okt. 21-i közgyűléséhez intézett levelét; H. Sz. 1906/14, 420.

⁸⁰ Jászi Oszkár beszéde a Társadalomtudományok Szabad Iskolája második munkás és első egyetemi tanfolyamainak megnyitásán. 1907. január 13-án; H. Sz. 1907/15, 206.

⁸¹ Dániel Arnold: Marx Károly földjáradék elmélete; H. Sz. 1908/17, 378. Ágoston P.: Az engedelmisség mint társadalmi tényező; H. Sz. 1910/21, 83—84.

nem ismerték még az evolúció elvét. „... ennek az új igazságnak felismerése a fejlődés technikájának megváltozására kell hogy vezessen. A fejlődés régi technikája, a forradalmi átalakulás ellenkezik az evolúció felismerésével. Ma már ésszerűleg nem szabad a fejlődés erőinek lenyűgözésére törekednünk és addig várnunk, amíg a visszafojtott erők feszítő ereje robbantást okoz.” A jövőben nem lesz szükség a katasztrofális átalakulásokra. Úgy véli, a régi rend nem fog körömszakadtáig védekezni.⁸²

Tehát (a jó adag illúzió mellett) ő is azonosítja az erőszakot és a forradalmat, ahogy Jászi — és ahogy ebben az időben még Szabó Ervin is.⁸³ Kégl János, felismerve az osztályharc élesedését, a nagy társadalmi átalakulást megelőző jelenségeket, arra figyelmeztet, hogy mivel „a jelenlegi igazságtalan társadalom” szükségszerűen megszűnik és az átalakulást közigazgatási úton megakadályozni meddő és veszélyes kísérlet lenne, „elő kell tehát ezt az átalakulást készíteni, nehogy kataklizmát idézzon fel”. Elsősorban a közművelődés teremtésével igyekezzünk a munkásság kultúráját emelni, mivel „nem a tanult, értelmes munkás veszedelmes a társadalom rendjére és békéjére, hanem a sötét tudatlanságban nyomorgó, félrevezetésre, elámitásra kárhoztatott, szenvedélyei rabságában sínylődő tömeg”. Ez utóbbitól, „baromi erejétől” valóban félni kell a kultúrát. Az a munkás viszont, írja, aki ismeri azt, értékeli is, és nem akarja lerombolni.⁸⁴

Jászi osztályfelfogásából megint egyenesen következnek az államról alkotott nézetei. Mivel az osztályokat nem a termelési eszközökhöz való viszonyukban határozza meg, és az osztálytársadalmat azonosítja a munkamegosztással, az állam sem az osztályellentétek terméke, hanem egyidős a társadalommal.⁸⁵ A nemzetiségi társadalom is állami jellegű, mivel megtalálhatók benne az állami szervezet attribútumai: „bizonyos rend fenntartása, az összeütközések elkerülése, az önbíráskodás kizárása”. Ezek az állam örök formái, elemei — véli —, a konkrét tartalom viszont változik. Bírálja a történelmi materializmus államtanát, amely szerinte a fogalmat fejlődése egy történeti szakára korlátozza: „a kizsákmányolás az állam nem lényeges alkateleme, bár történetileg tekintve kétségtelen, hogy az benne többnyire helyet foglal ... az állam jellege közös érdekek megvalósítására lényegének alapvonása, míg az osztályuralom és kizsákmányolás annak csak átmeneti, történeti eleme”. „... Az állam feladata és létjogosultsága éppen a társadalmat alkotó egyesek egyenlő jogainak minél teljesebb védelme és épségben tartása.”⁸⁶ Tehát az államot éppen úgy „formai” és nem „lényegi” sajátosságai alapján határozza meg, mint az osztályokat.

Úgy hiszzen nyilvánvaló Jászi felfogásának kortörténeti gyökere. A tehetségében bízó polgári értelmiségi integrálódni akar, a társadalmi vezetésre tart igényt, legalábbis abban részt venni kíván. Úgy véli, hogy „szűk osztályérdekek” (a dzsentrí politikai szerepe) ezt lehetetlenné teszik, holott a polgári államnak éppen az a feladata, hogy biztosítsa számára. Arról ír, hogy bár az osztályküzdelmeknek döntő jelentősége van a társadalomban, de „még az osztályküzdelmek folytán legrétegeztebb társadalomban is az állam tevékenységének egy ...

⁸² Somló: T. T. H. Sz. 1903/7, 470.

⁸³ Szabó E.: Munkásmozgalom. Visszapillantás az 1902. évre; H. Sz. 1903/7, 82.

⁸⁴ Kégl, i. m. 57., 61—63.

⁸⁵ „... az állam ... minden társadalmi alakulat állandó kísérő jelensége”. Jászi: Tört. Mat. 33.

⁸⁶ Jászi: „Társadalmi fejlődés és a gondolat szabadsága”, 53. Jászi: „A történelmi materializmus állambölcselete”, 62. Jászi: Tudományos publicisztika; H. Sz. 1900/1, 8.

legalábbis egyenlő nagy része közös, egyetemes, a társadalom legnagyobb részére egyaránt fontos érdekek biztosítására szolgál". A legrosszabb állam is jobb tehát, mint az állam hiánya. „Az állam kizsákmányoló szerepe mellett sohasem homályosult el, sőt azzal legalábbis egyenlő fontosságú maradt ősbí, fundamentális szerepe, mely létének alapja — a tervszerű vezetés mellett, kikényszeríthető kooperáció”⁸⁷ — foglalja össze államtanát.

A jövő államáról való felfogását egy paradoxonnal formulázza: „mentől kifejtettebb egy államban az osztályszellem és osztályérdek, annál jobban kopik magának az államnak az osztályjellege”. Ezen azt érti, hogy a fejlődéssel a többi osztályok az eddigi uralkodó osztállyal egyenlő hatalomra tesznek majd szert, „magukat tervszerű küzdelemre organizálják” és biztosítják egyenlő részvételüket a hatalomban. A jövő állam így a különböző osztályok közötti kompromisszum eredője lesz, amely (soha ne felejtjük el Jászi osztályfogalmát!) biztosítani hivatott a közérdeket. „Ha egykor egyenlő erős, azaz egyenlően szervezett, művelt és öntudatos osztályok fognak egymással szemben állni: megszűnik a kizsákmányolás minden lehetősége . . . Az államhatalom tényleg az osztályokon felül lesz, mint a társadalmi összműködés irányító, rendező, összetartó ereje . . .” Tehát a jövő társadalmát nem az osztálykülönbségek megszüntetése, hanem éppen „kielelése”, kihangsúlyozása alapján képzei el — központi irányítással, ellenőrzéssel, de a végrehajtás önkormányzati demokratizmusa segítségével.⁸⁸

Felfogásában tehát az állam a jövőben sem hal el, csak az eredeti, kooperatív jellege fog kidomborodni, a kizsákmányoló, osztályjelleg rovására.⁸⁹ Az ide vezető utat egyértelműen a békés belenövés formájában képzei el: a politikai hatalom megszerzése nem ér semmit, hanem még annak átvétele előtt ki kell fejleszteni az új rend alapvető struktúráját. Ezt a parlamentarizmus kompromisszumos technikájával véli megvalósíthatónak (mivel az átalakulás eszközeiben nem lehet forradalmi); a szövetkezetek és a szakszervezetek erősítésével; a munkásság felemelésével; a demokratikus önkormányzattal és a gazdasági élet fejlesztésével; az új világrend nemzetközi szervezetének kialakításával. Az új rendet, az általa szocialistának nevezett államot nemzetközi kooperáció alapján állónak képzei.⁹⁰

A jövő társadalmi ideáljáról Jászi a következőket írja: Az az állapot, „mely a tervszerű kooperáció lehető legnagyobb fokát adja a helyes értelemben felfogott egyéni szabadság lehető legnagyobb fokával karöltve”.⁹¹

Ez tehát az 1903-as Jászi nagyon ideológikus történetiszemlélete. Munkájának második, öt évvel későbbi kiadása előszavában nézetei jelentős változását hangsúlyozza — a könyvet mégis változatlanul adta ki, jelezve, hogy alapvető hozzáállása változatlan maradt és továbbra is informatívnak tartja az előbb elmondottakat.

Persze, felfogása tényleg lényegesen módosult, helyesebben publicisztikája (egyáltalán: „népszerű” működése a század első évtizedében) a szocializmus messze túlmenő respektusát, sőt, eljövételének hitét és vállalását tükrözi.

⁸⁷ Jászi: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, 55–56.

⁸⁸ Jászi, i. m. 60., 90., 91., 100.

⁸⁹ Jászi, i. m. 92., 94.

⁹⁰ Jászi, i. m. 142–145.

⁹¹ Jászi, i. m. 87.

Kifejezetten az értelmiség szocialista irányba való befolyásolását, a szocializmus megkedveltetését szolgálta Jászinak 1908-as röpirata, az „Új Magyarország felé”. Ebben csupa pozitívumot, a polgár, az értelmiségi, a művelt ember számára is elfogadható és rokonszenves dolgot ír a korban sokaktól befeketített irányzatról. Mindenekelőtt — hiszen intellektuelekhez szól! — annak tudományosságát hangsúlyozza: „nem gazdagok gyűlölete mozgatta, hanem a termelés egy fejlettebb formája felismerésének a hite . . . A gyűlölet, a harc, a forradalom mindig csak eszköz a tűrhetetlen jelen megdöntésére és a boldogabb jövő előkészítésére.”⁹² Cáfolja a szocializmus gyomor- és kenyérkérdésnek történő korabeli primitív beállítását: „az eszmék és a gazdasági változások elválaszthatatlanok . . . Az eszmék nem csinálják a történelmi fejlődést, hanem azt kísérik, legfeljebb erősítik.”⁹³ Ez feltétlenül más, több, mint 1903-as felfogása. A szocializmus magasztos célokat készül megvalósítani, írja. Az embereknek nem emberek, hanem dolgok feletti uralmát, a tudomány és művészet kultuszát, az egyéniség szabad fejlődését, a népek testvéri szolidaritását.⁹⁴

A könyv elsősorban a magyar értelmiségnek szól. Éppen ezért sok az utalás az időközben intenzív kutatás tárgyává tett hazai viszonyokra; többek között a földkérdésre és a nemzeti-nemzetiségi problémára. Talán leglényegesebb gondolata is erre az utóbbira reagál, amikor a szocializmus gondolatának és a hazának természetes összekapcsolását, a proletároknak *van* hazájuk gondolatát emeli ki: „A szocializmus a kultúr államokban a nemzeti élet minden terén lényeges faktorrá lett. Nemcsak a gazdasági életet befolyásolja egyre jelentékenyebb mértékben fegyelmezett munkásszervezetei hatalmával, nemcsak döntővé válik olykor szava a politikai ügyekben, de a tudományos és művészi alkotások terén is elsőrangú képviselői akadnak. A szocializmus beilleszkedik a nemzeti állam szervezetébe, s miközben saját eszményeit szolgálja, a politikát, gazdaságot, művészetet és tudományt a saját perspektívájából műveli, a nemzeti termelés minden ágának új szint és lendületet ad. Mert a fejlődés jelenlegi fokán az emberi kultúra érdekeit csak a nemzeti útján lehet szolgálni és előrevinni. Minden alkotó lélek magán hordja annak a környezetnek a nyomait, amelyből kikerül, s amelyben él és éppen ez az, ami a nemzeti lényegét teszi.”⁹⁵

A fentiek után a baloldali polgári szociológusok főáramlatának a marxizmus hatására is kialakult társadalom- és történetiszemléleti alapjai a következőkben volnának röviden formulázhatók: a történelmi fejlődésnek (evolúciónak) egyenrangú gazdasági és ideológiai alapjai vannak. Az evolúció mechanizmusa áttételesen az osztályharc. Osztályok alatt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük szerinti embercsoportokat értünk. Mivel ezen osztályok organizációjához mindig államra volt szükség, az állam egyidős a társadalommal. Ezért a jövőben is fenn fog állni, szerepe azonban megváltozik: eddig egy-egy osztály érdekében működött (bár a társadalmi organizáció alapvető funkciója), de a jövőben osztályok feletti, össztársadalmi intézmény lesz. Ennek feltételeit a

⁹² Jászi Oszkár: „Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról”, Deutsch, Bp. 1908. 13–14.

⁹³ I. m. 23.

⁹⁴ I. m. 24–25.

⁹⁵ I. m. 181.

jelenlegi nemzeti keretek között kell megalkotni, hogy az átalakulás krízis, erőszak (forradalom) nélkül menjen végbe.

Az elmélet próbája a gyakorlat. Mennyiben állta ki a konkrét hazai történetre való pozitív alkalmazást ez az elmélet? Ezt vizsgáljuk a következőkben.

„... FÖLFEDEZTÜK MAGYARORSZÁGOT”⁹⁶

Jászi és köre az elméleti felkészülés idején, a XX. század első éveiben is figyelt egyes hazai konkrét jelenségekre. Jászi nevezetes folyóirat indító cikke, a „Tudományos publicisztika”, amely a még eléggé sokszínű összetételű fiatal társaságnak egyelőre a jobbszárnytól még nem megkérdőjelezett határozott progresszív arculatot anticipált, egyenesen így fogalmaz — jellemzően és rokon-szenves nagyigénnyel összekapcsolva az *egyetemest* és a *nemzetit* —: „Vajha a mi munkánk is részét, ha csak parányi részét képezhetné a jövő *Magyarország* és az *emberiség* haladását mozgató erőknak.”

Azonban csak akkor és annyiban foglalkoztak publicisztikájukban az itthoni dolgokkal, amikor és amennyiben polgári-értelmiségi voltukban, tudományos elveik kifejtésében bele-beleütköztek a tornyosodó akadályokba, vagy a hazai liberalizmus vergődő testen felkapaszkodó reakció támadásaira kellett reagálniok. Csupán a Társadalomtudományi Társaság válsága és megtisztulása, a koalíciós nemzeti ellenzék nyilvánvaló csődje után állították egész ténykedésüket a hazai demokratikus haladás szolgálatába.

1905-ben Jászi fontos cikket írt a „Huszedik Század”-ba kulturális elmaradottságunk okairól. (Ez a cikk tekinthető a „teljesen” a magyarországi viszonyok felé fordulás kezdetének.) Objektív tudományos tevékenységük egyre sűrűsödő nehézségeiből kiindulva megállapítja, hogy „szellemi elmaradottságunk okai kizárólag a társadalmi struktúrában keresendők”.⁹⁷ A továbbiakban ezt bővebben kifejtve kitér a gazdasági felépítés problémáira is, és közli azt a nézetét, hogy nálunk „a régi feudális világ struktúrái sokkal erősebben megmaradtak, mint a nyugaton . . . lényegében agrár állam maradtunk”. A konzervativizmus, vallás, nagybirtok ideológiájának, a régi szokásoknak az uralma a jellemző ránk, szemben a feltörekvő ipari állam igényeivel és jellegével. Kiemeli, hogy a polgárság nyugaton már hanyatló osztály — de nálunk még nem az. Magyarországon a hatalmat a földbirtok és a bankkörök (sic!) tartják kezükben, az ő ideológiájuk a hivatalos ideológia.⁹⁸

Mit jelez ez az írás számunkra? Úgy véljük, egyértelműen bizonyítja a „Jászi-jelenség” „saint-simoni attitűdjét”. Azt, hogy végső soron a „teljes” és „tisztá” polgári átalakulás lehető végigvitelében találta meg Jászi Oszkár (és környezete, a hozzá hasonló — azonos nézeteket vallók) a maga politikai—tudományos értelmét. Olyan polgári társadalmat és annak olyan politikai vezetőréteget kívánt, amely már a korabeli reformizmus legfejlettebb elemeivel ötvöződik és a lehető „legkorszerűbb”. Jászi egyben túl is lép magán a szimpla reformizmuson, hiszen nézetei hangsúlyozottan nem lezárt, nem befejezett nézetek és a megnyíló változások után a minőségi változást, a továbblépés lehetőségét is hordozza.

⁹⁶ Jászi: „Tíz év”, 8.

⁹⁷ Jászi: Kulturális elmaradottságunk okairól; H. Sz. 1905/12., 3.

⁹⁸ Jászi, i. m. 14—16., 19.

Vagyis az említett cikk, az indulás, ebben a kifejeletlenebb formájában is tartalmazza a radikálisoknak teljes, a hazai viszonyokra vetített történet szemléletét. Nem fogadható el tehát az az álláspont, mely szerint a radikálisok „a finánciókéval összefonódó feudális maradványok imperialista Magyarországa” helyett egyszerűen „feudális Magyarországot” láttak. Egyrészt a hazai imperializmust sem kell eltúlozni, másrészt — írásaik bizonyítják — felismerték azt, amit nyolcvan évvel előttük Saint-Simon, az önmegvalósításra és az uralom teljességére törő polgárság *haladó* és éppen ezért utópizmussal is érintkező, a fel-törekvő osztály mögött a mélységeket és a távlatokat is anticipáló gondolkodója meglátott. S ahogy a francia előre tekintő dinamizmusa sem munkásleszerelő és proletárpukkasztó értelmiségi machinéria, úgy Jásziék továbblátása sem a munkásosztály mozgalmának és ideológiájának megbénítását szolgálta. (Természetesen nem azonosítom az 1820-as évek Franciaországát a századforduló Magyarországaival; az analógia korántsem lehetne tiszta vagy teljes. Azonban a helyzet és a szerepek *rokonsága* — állítom — egyértelmű és a jelentős és lényeges különbségek fölött a metaforát használhatóvá teszi.)

Arra a kérdésre tehát, hogy felismerték-e a kapitalizmus hazai „jelenlétét”, egyértelműen igennel válaszolhatunk. Szende Pál az ipari és kereskedelmi tulajdonon alapuló társadalom felső rétegét — az uralkodó osztály részének, csak kevesebb politikai hatalommal rendelkező részének tekintette (!).⁹⁹ Megállapította, hogy Magyarországon 1899-ig „a nagybirtok (hozzávéve a *dzsentrít*) és a *haute finance szövetsége tartotta kezében az ország bel- és gazdasági politikájának intézését*”, mégpedig úgy, hogy a politikai hatalom az előbbi, a gazdasági-pénzügyi pedig az utóbbi kezébe összpontosult. A XX. századra feltételezte az erőviszonyoknak a birtokos arisztokrácia javára történt eltolódását (!).¹⁰⁰ Egyéb írásaiban is állandóan a földbirtokosság és a fináncoligarchia (*haute finance*) hatalmi összefonódásáról ír, nem hagyva kétséget aziránt, hogy ezt a két osztályt tartja a hazai uralkodó osztályoknak. Elismeri a kapitalizmus „jelenlétét” és hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus korszakunkban tapasztalható általános válsága idehaza letompulva jelentkezik, „mert mi még a kezdetleges kapitalizmus korát éljük”¹⁰¹, Zigány Zoltán szerint „uzsoráskodó és satnya kapitalizmusával” vegetál ez az ország.¹⁰² Rácz Gyula a magyar kapitalizmust „*fattyú kapitalizmus*”-nak nevezi, amely a különböző akadályok miatt nem tudott nagyipari industrializmussá kifejlődni.¹⁰³ Harkányi Ede „a nagyobb jövedelmet biztosító fejlettebb kapitalizmus” szükségszerűségéről ír, közvetve elismerve, hogy egy fejletlenebb forma nálunk megtalálható.¹⁰⁴

Jászi is sorozatosan beszél a hazai kapitalizmusról. Egy lap („A Szerda”) megszűnésével kapcsolatban a „kapitalizmus fullasztó levegőjét” halljuk emlegetni; kiegészés utáni életünkről pedig mint „kapitalisztikus és kultúrfejlődés”-ről, „kapitalista jogrend” koráról, „új gazdasági élet”-ről, „új rend”-ről beszél. 1908-as pamfletjében pedig arról ír, az értelmiséget meggyőzendő és a szocializmus mellé állítandó, hogy „a mai társadalmi rend valójában a legmerevebb

⁹⁹ Szende: „A magyar adórendszer igazságtalanságai”, 46–47.

¹⁰⁰ Szende: Önálló vámterület és az osztályok erőviszonyai; H. Sz. 1906/14, 31–32.

¹⁰¹ Szende: A magyar adórendszer jövője; H. Sz. 1910/21, 255.

¹⁰² Zigány Zoltán: „Az Andrássy-féle törvényjavaslat az országgyűlési képviselők választásáról” és ennek bírálata; H. Sz. 1908/18, 617.

¹⁰³ Rácz: Magyarország gazdasági és szocialista állapota a XX. század első évtizedében; H. Sz. 1908/18, 470., 480.

¹⁰⁴ Harkányi Ede: Az egyház Magyarországon; H. Sz. 1908/18, 578.

kasztrendszer, melyben a vagyon és a hatalom azok kezébe jut, akik gazdagságot, vagy összeköttetéseket örököltek. Ma a tőke — a hadsereg és a megfizetett sajtó segítségével — szinte korlátlanul uralkodik . . .” Majd — bizonyítva, hogy nincsenek illúziói és tisztán lát — hozzáteszi: csak „valamivel jobbák a viszonyok Nyugaton” (!).¹⁰⁵

Úgy tűnik tehát, hogy a „feudalizmus” Jászinál (és társainál) nem a korabeli társadalmi-gazdasági formáció jellegét, hanem a társadalmi-politikai struktúra aberrációit jelenti.

Nem hisszük, hogy csak szövegösszefüggésből kiragadva citáltunk; úgy véljük, meggyőzőek a kapitalizmusunknak nemcsak „szóhasználati” polgári radikális felismerésére ezek az érvek. A hazai polgári radikalizmusnak az volt első sorban a funkciója és történelmi értelme, hogy a feudális maradványokkal összefonódott (finánciókés) rendet bírálja és bomlassza; első sorban a feudális maradványokat volt hivatott támadni és a demokratikus erjedés munkáját segíteni. „Főcsapásuk” irányát így — az általuk is „fullasztó”-nak felismert — kapitalista nagyipari fejlődés útjában álló akadályok eltisztítása képezte. Tehát, legalábbis a XX. század első évtizedében (de végső soron a forradalomig), jelentős haladó funkciót teljesítettek. Ebben a küzdelemben nem kerülhették el a politikai irányzatok természetes velejáróját: a felismert elméleti igazságoknak a gyakorlati-használhatósági szempontok szerinti leegyszerűsítését-sarkítását, a mindig bevált kétosztásos „fekete-fehér” alapképletét.

A cél érdekében tehát a hazai osztálystruktúrát, összes bonyolultsága mellett, egy alapképletre egyszerűsítették le Jásziék: szerintük még mindig az „úr — nem úr” feudális kori, XIX. századi ellentéte az alapvető. (Gondoljunk Erdei megjegyzésére; s őt senki sem vádolta azzal, hogy feudalizmust hisz!) A két nagy szembenálló táborot egyrészt a nagybirtokosság és a dzsentri (kiegészítve a plutokráciával és a klerikálisokkal), másrészt a kereskedelmi és ipari burzsoázia, munkásság, parasztság, értelmiség blokkjaiban vélték megtalálni, utóbbinál az értelmiség politikai vezetőszerépével. Az előbbi, „improduktív” osztályokkal szemben hangoztatták az utóbbiak, a „produktív” osztályok alapvető érdekazonosságát. Lehetetlen itt fel nem ismerni a saint-simoni gondolatokat!¹⁰⁶ Ténylegesen megvolt ennek a „leegyszerűsítésnek” a politikai értelme és magyarázata. Kétségtelen; az érdekazonosság mellett elsikkadtak azok az ellentétek, amelyek ezeket a „produktív” osztályokat egymástól elválasztották. A feudális maradványok elleni küzdelemben viszont kétségtelenül reális lehetőség volt az összefogás, ténylegesen megvolt ennek a „leegyszerűsítésnek” a politikai értelme és magyarázata. Jásziék támadták az általuk következetesen osztályuralomnak nevezett nagybirtokos, feudális-agrár *hatalmat*, ehhez szövetségeseket kerestek, és a nagyobb nyomatek kedvéért nem hangsúlyozták a következő, polgári demokratikus fok ugyancsak osztályjellegét. Ebben azonban nem a kapitalizmus apológiáját, hanem a feudalizmussal terhelt viszonyaink kritikáját és a továbbhaladás akaratát kell látnunk. Arra a következtetésre jutottak, hogy „ma még Magyarországon nemcsak mennyiségileg, de minőségileg is más erők dolgoznak, mint külföldön; hogy a mi legközelebbi szükségszerű — mert egyedül lehetséges — feladatunk nem a szocializmus világrendjének megvalósítása, hanem a magyar jogállam és ipari kapitalizmus alapjainak a lerakása; hogy oly országban, amelyben ez az ipari kapitalizmus *quantité négligeable*, az ipari

¹⁰⁵ Jászi: „Új Magyarország felé”. 97, 101.

¹⁰⁶ Szende, i. m. 501–514.

szocializmus sem lehet a fejlődésnek egyedüli vagy akár legfontosabb tényezője . . . Nem a szocializmus, hanem az *ipari* kapitalizmus a következő lépcsőfok.”¹⁰⁷ (Szóhasználatunkban az ipari kapitalizmus a polgári demokrácia gazdasági rendjével egyenlő.) Hogy mennyire nem hitték, hogy nálunk még feudalizmus van, hogy mennyire a feudális maradványok ellen, a polgári *demokratikus* átalakulásért, s nem a *polgári* átalakulásért küzdöttek, azt Jászinak egy másik, jelentős cikkéből vett részlettel illusztrálom: „ . . . a közvetlenül megvalósítandó honi feladatok nem a nagy nyugat-európai demokráciák mai feladatai. Ott egyre aktuálisabbá válik a polgári demokráciából a munkásdemokráciába való átmenet problémája: nálunk elsősorban ezt a polgári demokráciát kell létrehozni. Tehát oly valami eljöveteleért kell majd küzdenünk, melynek átmeneti jellegéről meg vagyunk győződve, valamiért, aminek szellemi és gazdasági gyarlóságait már a nyugati tapasztalatokból jól ismerjük.”¹⁰⁸ Az idézet egyúttal azt is bizonyítja, hogy írójának ekkor kevés illúziója volt az elérendő „célról” és meghaladandó alapnak tekintette.

Kunfi ír arról is, hogy igazi burzsoá politika lehetetlenség nálunk — mi még itt tartunk.¹⁰⁹ Tehát annak ellenére, hogy „ . . . a korai kapitalizmus Magyarországon is kibontotta szárnyait, feloldotta a régi társadalmi rend gazdasági és kulturális alapjait . . . ipari és kereskedelmi burzsoáziát, ipari és rengeteg mezőgazdasági proletariátust és rendkívül nagy lateiner osztályt hozott létre”, a produktív munka az improduktív osztályok uralmát biztosító alkotmány miatt nem tudott érvényesülni. Az állam (a politikai uralom) agrárfeudális maradt, bár a társadalom már megváltozott.¹¹⁰ Ezért „az oligarchia klasszikus hazája, Magyarország, különösen fogékonnyá teheti az embert arra, hogy a nyugati demokráciák tetemes fogyatkozásai mellett észrevegyük azoknak rengeteg előnyeit is.”¹¹¹

Szendének sincsenek illúziói a kapitalista uralom iránt, de úgy véli hogy *a tiszta*, a feudális maradványoktól mentes kapitalizmust kell előbb megvalósítani, hogy a továbbhaladás kérdése egyáltalán felmerülhessen.¹¹²

Jászi másutt is utal arra, hogy a polgári Magyarország megteremtése nem végcél, csak közbenső megálló.¹¹³

Miután — Jászit olvassuk — „felismertük a kapitalizmus sajátképpen erőin kívül merőben feudális maradványoknak: az egyháznak és a latifundiumoknak szörnyűségei hatalmát . . .”¹¹⁴ . . . egy egész csomó kérdést világosítottunk meg, amelyek eddigelé a magyar publicisztika nyenyúl-hozzám virágai voltak: választójog rendszerünk avult és korrupt anakronizmusát; a közös vámterület mélyén lappangó osztályuralkodó szempontokat; a parasztkérdést, mint a jövő magyar politika tulajdonképpeni gerincét; a vármegyei nemesi klikkuralom korrupt tehetetlenségét; a mesterségesen nagyra nevelt nemzetiségi mumust, mely az oligarchikus tendenciáknak legjobb takaréklepe; a nagybirtok uralmának történelmi előzményeit és gazdasági-kulturális következményeit; a mező-

¹⁰⁷ Jászi: „Tíz év”, 8.

¹⁰⁸ Jászi: „Új Magyarország felé”, 5.

¹⁰⁹ Kunfi: A francia kultúrharc; H. Sz. 1905/12, 186.

¹¹⁰ Jászi: Miért kell az általános titkos választójog?; H. Sz. 1908/18, 634—636.

¹¹¹ Jászi: Az oligarchiák szociológiája; H. Sz. 1908/18, 435.

¹¹² Szende: „A magyar adórendszer igazságtalanságai”, 62.

¹¹³ Jászi: A latifundium elleni küzdelem; H. Sz. 1907/15, 479. vö. még a 118. jegyzettel.

¹¹⁴ Jászi: „Tíz év”, 6.

gazdasági nagy- és kisüzemek egymáshoz való viszonyát, egyes vidékeink speciális és gazdasági természetét stb. stb.”¹¹⁵ Ehhez persze a rendszer történelmi gyökereit kellett feltárniuk.

A DUALIZMUS JELLEGE

Jászi szerint a gyenge királyi hatalom miatt nálunk különösen nagy földbirtokos arisztokrácia fejlődött ki. Ezt a negatívumot a török hódoltság, amely a gazdasági fejlődést visszavetette, csak még súlyosbította. Az osztrák iparpolitika, a rendiség fennmaradása megakadályozta a városi élet kialakulását és a tőkék akkumulációját. Szende a magyar osztályuralom (a feudalizmus) különleges súlyosságáról ír. Ez szerinte végigvonul egész történelmünkön.¹¹⁶ A különlegesen súlyos, bornírt, önző rendi uralom az ország erejét a nemesség Habsburg-ellenes osztályharcaiban morzsolta fel. A XVII. századi függetlenségi, „nemzeti küzdelmeink” — „az uralkodó osztályoknak egymással és a királyi hatalommal folytatott harcai”.¹¹⁷ Felhasználták az alsóbb néposztályokat is szűk osztályérdekeik védelmére; ígérettek — de amint megegyezés lehetősége állott be, cserbenhagyták szövetségeseiket.¹¹⁸ A nemzeti ellenállás mindig maradiságot jelentett — írja Harkányi;¹¹⁹ és Szende Pál a magyar történelem tragédiáját abban látja, hogy a nemzeti irány *sohasem* esett egybe a társadalmi haladás-sal.¹²⁰ 1848 is mint (köz)nemesi osztályharc szerepel szemükben, bár elismerik, hogy abban az időben a nemesség haladó osztálytársadalmi érdekeket is képviselt. Kunfi, Jászi nyilvánvalónak tartják 48 nemesi osztályharc jellegét.¹²¹ Utóbbi — a forradalmat az erőszakkal azonosító felfogásával — 1903-ban nem tartja forradalomnak 48-at, de 1908-ban már a nemesség forradalmi (jobbágyságra támaszkodó) szerepéről ír.¹²²

Szende Pál sokkal pozitívabban értékeli a Bach-korszakot 48-nál, és Bachot jelentős pozitív történelmi figurának tekinti. Szerinte az ő érdeme, hogy az 1848-ban csak elvben kimondott, de a nemesség önzése miatt meg nem valósított jobbágyszabadítás és közteherviselés átment a gyakorlatba. Sőt a nemesség rovására hajtották végre. Éppen ezzel magyarázza az uralkodó nemzeti osztályideológia Bach-ellenességét.¹²³

Az abszolutizmusnak a polgárosodást pártoló jellegével szemben mind Szende, mind a Jászi-kör többi tagja a kiegyezést alapvetően negatív fordulatként értékelik: Visszaállította a nagybirtok megingott hatalmát és kiszolgáltatta az országot a földbirtokosságnak. 1867 óta a magyar állam nyíltan, mint a nagybirtok hatalmi szerve funkcionál. Jászi azt írja, hogy „az 1867-es kiegyezés az országot a nemesi osztályok kizárólagos uralmába adta” és a megalkuvó polgárság is szolgálatukba szegődött. Rácz Gyula és Dániel Arnold szintén a nagybirt-

¹¹⁵ Jászi, i. m. 8.

¹¹⁶ Szende: „A magyar adórendszer igazságtalanságai”, 7 és kk.

¹¹⁷ Szende: Rákóczi; H. Sz. 1906/14, 346—351.

¹¹⁸ Szende, i. m. uo.

Harkányi: Az úgynevezett „reformországgyűlés”; H. Sz. 1908/18. 195—203.

¹²⁰ Szende: Nemzeti jog és demokratikus fejlődés; 1911/21, 265., 455.

¹²¹ Kunfi: Jókai; H. Sz. 1905/11, 53.

¹²² Jászi: „A történelmi materializmus állambölcsélete”, 130. Jászi: Nemzeti politikánk iránya; H. Sz. 1908/18, 581.

¹²³ Szende: Forradalom és ellenforradalom 1848—1851; H. Sz. 1908/18, 301.

tokos restaurációt (gondoljunk Saint-Simonra és a Bourbon-restaurációra!) emelik ki a kiegyezésben, bár társuralkodó osztályként az arisztokráciát támogató fináncoligarchia szerepét is hangsúlyozzák.¹²⁴

Nyilvánvaló, hogy 1848 megítélésében tévedtek — ahogy zseniálisan tévedett a magyar forradalmat illető nézeteiket később magasabb szinten összefoglaló Szabó Ervin is — és 1867 kérdésében is helytelenül leegyszerűsítették a történeti igazságot. Azonban — nem mentséggéppen említem — tévedésük jelentős racionális magot és nézeteikből következő logikus konzekvenciát hordozott. A nemesi vezetésű forradalom és szabadságharc úri — s nem népi — citoyen — lezárása 1867-ben (vagyis a társadalmi uralmi struktúra bizonyos átmentése, a politikai szerepek konzerválása), a századfordulón, amikor a pozitív jelenségek mellett a dszentroid elemek társadalmi-ideológiai mozgása is megélenkült, mindenképpen alkalmas takarója volt a múlt tényleges folyamatainak. Az sem tagadható, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása az abszolutizmus-kori úrbéli pátenssel rendeződött, és az ún. Bach-korszak teremtett korszerű, nem rendi és a passzív rezisztens nemesség politikai vezető szerepét ideiglenesen helyettesítő állami-igazgatási szervezetet. Vagyis a radikálisoktól leginkább támadott társadalmi politikai struktúra korszerűsítését ígerte. A kiegyezés pedig — amely kompromisszumával az arisztokráciát és a középnemességet visszahelyezte politikai vezető funkciójába — restaurációnak tűnhetett — s ebben a vonatkozásban kétségtelen az is volt. S ezen a gazdasági pozitívumok, a modern polgári állam végleges szervezeti kiépítése sem változtathat.

Jásziék nézeteit tehát az evolúciós társadalomfelfogás, a forradalommal kapcsolatos ismertettelt elméleti nézeteik és — újra hangsúlyozom — a századforduló hazai szituációja is alakította. Központi kérdésnek, a társadalmi struktúra anomáliáit okozó gazdasági alapnak a földkérdést tekintették — elsőként Magyarországon. Első és legfontosabb feladat volt tehát szemükben a haladás, a polgári demokratizálás útjában álló nagybirtokos osztályt elsöpörni és ezzel a demokrácia egyik központi kérdésének tartott agrárproblémát rendezni. A másik fontos feladatnak a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását tekintették.

Összegezés

A jelen cikk apropójához térünk vissza: a Jászi-típusú gondolkodó-publicista-politikus jelenségekének meghatározásához, a közéleti-írástudói attitűd minőségéhez, amit mi — analógiával — saint-simoni attitűdnek neveztünk.

A Jászival foglalkozó történeti irodalom szinte kötelezően felveti: „miért nem lett marxistává”? Egyesek objektív okokat keresve — az osztályhelyzet valamiféle misztikusnak tekintett fatalizmusában vélik megtalálni a magyarázatot. Mások inkább Szabó Ervin „személyes felelősségét” vetik fel, vagyis szubjektív tényezőkben keresik az okokat.

¹²⁴ Szende: „A magyar adórendszer igazságtalanságai”, 53. Szende: A magyar politikai pártok és az Ausztriával fennálló kapcsolat; H. Sz. 1908/18, 503–507. Dániel Arnold: Ankét a drágaságról; H. Sz. 1908/17, 377. uő.: Magyarország gazdasági forradalma felé; H. Sz. 1909/19, 11. uő.: i. m. 150. Jászi: Nemzetiségi politikánk iránya; H. Sz. 1908/18, 584–585. p. Rácz: Alkotó politika; H. Sz. 1910/21, 252.

Véleményünk szerint a kérdés felvetése pusztán elméletileg sem indokolt. Több mint kérdéses, hogy „1906-ig fennállott annak a lehetősége, hogy a fiatal intellektuelekből álló radikális csoport bekapcsolódjék a szocialista mozgalomba és ennek részesévé váljék”. Ezzel természetesen nem a munkásosztállyal való szövetség vállalását vitatom. A Jászi-jelenség lényege azonban éppen az, hogy radikálisan és következetesen *polgári* egy olyan szituációban, amikor még *van*nak haladó *demokratikus* polgári feladatok. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy „hozzáidomultak ahhoz a lényegesen konzervatívabb, legfeljebb liberális polgári tömeghez, amellyel kapcsolatba kerültek”¹²⁵ — természetesen erről is —, hanem tudatában voltak annak, hogy melyik társadalmi osztály, mely rétegek érdekeit képviselik (és képviselhetik) és természetes alkalmazkodásuk a tömegbázis teremtésének óhaját bizonyította. Különösebb engedményeket azonban nem tettek. Következtesen radikális terminológiájuk, a szocializmus elemeinek beépítése gondolatvilágukba jóval túlmutatott a liberális elveken, s elrettentette éretlen lehetséges bázisukat.

Ez az alapvető szempont a „miért nem lettek” kérdés megválaszolására. Természetesen más megfontolások és hatások is közrejátszottak. Így a századfordulón egyáltalán nem kárhoztatható Nyugat-eszményük (sőt emlékszünk, ezt az eszményüket meghaladni kívánták); értelmiségi tekintély- és dogmaellenességük, amely a korszak új jelenségeire és tényeire választ kereső és alkalmazkodó revizionizmus felfogásával találkozott; a hazai, német-mintájú szociáldemokrácia alacsony elméleti színvonala, tudálékos dogmatizmusa, amely a marxizmusnak valódi szellemét lehetetlenség volt megidézni és így az értelmiséget sem sikerült befolyásolni; de hozzájárult az önálló, független értelmiségi ideáljának eszményképe, a fegyelmezett pártkeretektől idegenkedésük, amit — saját hazai rossz tapasztalatait is általánosítván — a művelt marxista Szabó Ervin így interpretált: „a marxizmus nem maradt meg a maga körében. Politika lett belőle, politikai pártnak, gyakorlati tömegmozgalomnak lett hitvallásával. És ezzel a politikában uralkodó törvényszerűségek uralma alá került ő is és elvesztette eredeti lényének megfelelő élete és fejlődése alapjait... Inspiráló tudományból politikai pártprogrammá lett. Egyformán kárára a tudománynak és a politikának...”¹²⁶

Nem tagadjuk, hogy a Jászi-körből is (de a korszak egész baloldali szellemi életéből még inkább) nyíltak *egyéni* utak a marxizmushoz, a munkásmozgalomhoz. Ez azonban nem lehetett tömeges és tipikus jelenség. Nem a Jászi-féle kiindulóponttal; nem azzal az attitűddel, amely a közvetlen demokratikus feladatok következetes (vagy annak gondolt) végigvitelével a polgári fejlődés *teljességének* megvalósítására törekedett, és ennek érdekében a további elméleti önképzés lukácsi lehetőségét feláldozta az útközbeni folyamatos politikai cselekvés porondján — elsődlegesen a jelen izgatta és átengedte a jövőt a továbbblátóknak. (Annyira, hogy — 1919-ben és utána vált nyilvánvalóvá — megragadt a századfordulós jelenben és éles ellentétbe került a formálódó jövővel. Ez azonban kívül esik jelen vizsgálódásunkon.)

Visszatekintő bölcs önismerettel írja Jászi 1927-ben Ágoston Pétert méltató nekrológiájában önmagukról, a magyar intellektuel „szocialistákról”: olyan időszakban léptek fel, amikor a tömegekben még nem éltek saját feladataiknak

¹²⁵ Szűcs, i. m. 1236.

¹²⁶ Szabó Ervin: Marx; H. Sz. 1918/37, 283.

világos képzei, az eszközök biztos kezelése, megválogatása. Ezért új lelki atmoszférát teremtettek, „mely a pszeudo-liberális és pszeudo-nemzeti tespedés évtizedei után az egész országot fel kezdte rázni tunya tétlenségéből”. Azonban „a régi feudális és az új szocialista világ között nem volt meg az az átmeneti polgári képlet, mely a nyugaton nagyobb lelki rázkódtatás nélkül vezetett át a polgári jogegyenlőségből és kultúrából a proletáremancipációba. Így történhetett meg, hogy az új lelki típus, mely magát eminenter szocialistának érezte, voltaképp első megtestesítője volt Magyarországon a nyugati értelemben vett öntudatos ... polgári életformának.”¹²⁷

¹²⁷ Jászi Oszkár: Ágoston Péter; „Századunk” 1927/2, 168—169.

SZEMLE

GEORGE THOMSON: AZ ELSŐ FILOZÓFUSOK*

STEIGER KORNÉL

G. Thomson tudományos munkássága Aiszkhülosz „Oreszteia”-jának kommentált szövegkiadásával kezdődött (1938). Ez a munka készítette a szerzőt a görög dráma társadalmi eredetének vizsgálatára.

„Aeschylus and Athens” (1950) c. műve magyarul is megjelent („Aischylos és Athén”, Bp. 1958). E könyvének befejezése után Thomson professzor arra vállalkozott, hogy a társadalmi eredet marxista vizsgálatát az egész görög szellemi életre kiterjessze. Addigi eredményeit ezért újra feldolgozta és kibővítette két művében. („The Prehistoric Aegean”, London 1954., „The first philosophers”, London 1955.) „Az első filozófusok” a cseh, orosz, spanyol, német, japán fordítás után most magyarul is hozzáférhetővé vált.

Thomson professzor szándéka: a korai görög filozófiatörténet eredményeinek vizsgálata a kor társadalmi-gazdasági bázisán. Elvállalkozását úgy tekinti, mint két nagy előde, John Burnet és Francis M. Cornford munkájának folytatását. Természetesen nem kritika nélküli folytatását. Thomson igen élesen bírálja Burnet historiográfiai szkepszisét és az erre épülő intuitív módszert, amelyet a következő Burnet-idézettel illusztrál:

„Soha senki nem fogja tudni megírni a filozófia történetét. Mert a filozófiák, akár csak a műalkotások, mélységesen személyes jellegűek. Platón egyenesen úgy vélekedett, hogy semmilyen filozófiai igazság nem közölhető írásban, és csak egyfajta közvetlen érintkezés útján adhatja át tűzét az egyik lélek a másiknak... A történész munkája tehát csak abban az esetben lesz értékes, ha reprodukálni tudja a lelkek platóni érintkezését stb.” (174–175.)

A magyar olvasó számára, aki nem ismeri Burnet műveit, talán nem haszontalan itt két dolgot kiemelni. Ahol Thomson az idézetet három ponttal megszakítja, ott Burnet szövege a következőképpen folytatódik:

„Mármost amikor egy korábbi korszak filozófiájával foglalkozunk, teljesen az írott feljegyzésekre vagyunk korlátozva, ezek pedig általában töredékesek és gyakran másodkézből származnak, vagy forrásukat tekintve kétesek. Ráadásul olyan nyelven íródtak, amelyet a legjobb esetben is félig értünk csupán, és formájukat olyan tényezők befolyásolták, amelyeknek javarésze látóköreinken kívül esik. A történész munkája tehát stb.” A teljes idézet gondolatmenete így már valamelyest jobban indokolja Burnet-nek a görög filozófiatörténetre vonatkozó szkepszisét. A másik dolog, amit ki kell emelnünk, Burnet intuitív módszerével kapcsolatos. Helytelen volna azt gondolni, hogy ő az intuíción az érvelés helyett alkalmazta. A görög filozófia egyik legalaposabb, leginkább megbízható elemzője volt. Thomson professzor ezért is használja fel könyve több helyén fenntartás nélkül John Burnet eredményeit (pl. 274., 276., 310. old.). Egyetért azonban a következő filozófiatörténet-szkepszis-generáció nagy képviselőjének, F. M. Cornfordnak azzal a nézetével, hogy a filozófia kialakulásának és fejlődésének okait a társadalom történetében kell keresnünk. Érthető, hogy Thomson igen erősen támaszkodik mind a „From Religion to Philosophy”, mind a „Principium Sapientiae” eredményeire.

A szerző kérdésfeltevése persze alaposan meghaladja Cornford szempontjait. Hiszen Thomson nem elégszik meg azzal a — végső soron Durkheimre visszavezethető — gondolattal, hogy a korai görög gondolkodás az archaikus társadalmi viszonyok kivetítése. Tovább lép ahhoz a kérdéshez, hogy mi idézi elő e viszonyok kialakulását, megváltozását és ezek a mozzanatok hogyan jelentkeznek a filozófiai gondolkodásban.

A könyv megjelöli a kérdésre adandó válasz irányát is: a termelési és osztályszerkezet változása, a kereskedelem és a pénzgazdálkodás kialakulása az a történelmi lépés, amely a görög filozófia kialakulásához vezet.

Félreérténénk a szerző szándékát, ha e

*Kossuth 1975.

tétel részletes bizonyítását kérnénk tőle számon. Thomson maga többször figyelmeztet arra, hogy eredményeit ideiglenes vázlatoknak tartja csupán (l. pl. 321. old.). Módszerét és eredményeit tekintve „Az első filozófusok”-at úgy jellemezhetjük, mint egyetlen nagy hipotézist, amelynek felállítása egy marxista gondolkodó számára tökéletesen evidens, de amely későbbi igazolásra vár. A kritikának tehát nem a kész művet kell értékelnie, hanem az a feladata, hogy észrevételeivel, javaslataival már a végleges változat kialakításához járuljon hozzá.

Mindezenélőtt azt kell világosan látnunk, hogy a könyv tizenhat fejezete közül nem mindegyik tart igényt a szakkritikai elemzésre. Az első fejezet (Beszéd és gondolkodás) funkciója pl. nyilvánvalóan nem több, mint lazán körvonalazott, népszerű bevezetés a marxizmusban járatlan brit olvasó számára. A második fejezet (Törzsi kozmogónia): a szerzőnek etnográfiai kivonatokból összeállított rövid vázlata. Ugyanígy a negyedik fejezet (Közel-Kelet), amely az Egyiptommal, Mezopotámiával és a héber prófétákkal kapcsolatos irodalom egy részét ismerteti. A könyv határain túlmutat és „nem tartozik kötetünk tematikájába” (322.) a tizenötödik fejezet (Materializmus és idealizmus), a Parmenidész utáni görög filozófiára vetett futó pillantás. Végül a tizenhatodik fejezet (A hamis tudat) sem új eredményeket tartalmaz, hanem lendületes, emelkedett stílusú kitekintést egy eljövendő, hamis tudat nélküli világra.

A szerző intenciói szerint ugyancsak nem a szakkritika számára íródott a harmadik fejezet (Kína), amelynek gondolatmenetét Thomson így zárja: „Kíváncsinos lenne azonban, hogy a témát ennél tovább folytassa valaki, aki járatos benne...” (71.) A hatodik és hetedik fejezet (A Kadmosz-nemzetség, ill. A görög teogónia) is ismertető jellegű csupán: az előbbi Norden „Agnosztosz theosz”, az utóbbi Cornford „Principium Sapientiae” c. művének alap-gondolatait ismerteti. Izolált, noha funkcióját tekintve világos az ötödik fejezet (A görög naptár) gondolatmenete: a közel-keleti és a görög időszámítás rokonságát és különbözőségét dolgozza fel.

A szakkritikának tehát a 8–14. fejezeteket kell közelebbről szemügyre vennie. Mivel az „Előszó” egyértelműen leszögezi: „Azoknak az eszméknek az elemzése volt a célom, amelyek a természetfilozófusok munkásságában összekapcsolják a kezdetleges gondolkodást a tudományos ismeretekkel” (7.) — ezért a rendkívül gazdag anyagban ezeknek az eszméknek elemzését fogjuk nyomon követni. Mint látni fogjuk, magának az elemzés módjának alapján igazolható a szerzőnek az a nézete, hogy ez

az úttörő mű nem kész eredmény, hanem egy új kísérlet első, ideiglenes megfogalmazása.

AZ IÓN KOZMOLÓGIA

A három milétoszi természetfilozófus bemutatásánál a szerző a legtöbb figyelmet Anaximandrosznak szenteli, Thalész teljesebben, Anaximenész részlegesen a háttérbe szorul. Ez az arány nagyjából megfelel annak a tradíciónak, ahogyan a legtöbb kézikönyv felosztja a témát.

Bizonyosnak tarthatjuk, hogy Thomson professzor, amikor általános képet formál Anaximandrosz gondolkodásáról, a források elemzése alapján dolgozik, hiszen a források analízis nélkül történő felhasználása olyan durva és naiv hiba, amit egyetlen filológus sem követ el. De az az eljárás, hogy magát a forrást általában nem jelöli meg; nem indokolja, hogy néhány forrást miért hagy említetlenül; a felhasznált források elemzését nem közli — mindez azt a benyomást keltheti a tanulni vágyó olvasóban, hogy a szerző önkényesen válogat a rendelkezésére álló anyagban és annak adatait elemzés nélkül alkalmazza. Amikor ezt írja: „Anaximandrosz ... könyvet írt a kozmológiáról; néhány részlete fennmaradt” (166.) — akkor az olvasó hajlamos azt hinni, hogy biztos tudomásunk van Anaximandrosz művéről és ebből a műből néhány részlet fennmaradt. Holott a filozófus állítólagos könyveire vonatkozó egyetlen forrásunk az i. sz. 10. századi „Szúdalexikon”, amelynek a preszókratikusok műveire vonatkozó adatai alexandriai eredetű fikciók. Amikor „részleteket” említ, Thomson nyilván a másodlagos, ún. doxográfiai hagyományra utal, hiszen, mint egy későbbi helyen ő maga is megjegyzi, Anaximandrosztól egyetlen mondat maradt ránk. (Ezt a mondatot a milétosziaknál hozzáfutólag ezer évvel később működő Szimplikiosz közli, és sajnos, nem tudjuk megállapítani, hogy a mondat Anaximandrosznak tulajdonítható része hol kezdődik és hol végződik.)

Amikor Thomson professzor arról tájékoztat, hogy az anaximandroszi ellentétek: a forró, a száraz, a nedves és a hideg (uo.), akkor a határozott fogalmazás esetleg itt is meglepőszöveztetheti az olvasót. Valójában nem tudjuk bizonyosan, hogy melyek voltak ezek az ellentétek. Az a tudósítás, hogy az imént említett minőségekről van szó, Szimplikioszról olvasható és a közlés Theophrasztozra vezethető vissza. Nagyon valószínű azonban, hogy a peripatetikus iskola itt saját elem-tanának kanonizált minőségeit tulajdonítja Anaximandrosznak. Ugyan-

ezen bekezdésben a milétozi filozófus kozmológiájának rövid leírását olvashatjuk. A szerző nem jelzi, hogy ez a leírás: a pszeudoplutarkhoszi „Sztrómateisz” 2. fejezetének parafrázisa. A töredék Euszebiosznál maradt fenn, aki „Plutarkhosztól” idézi. Mai ismereteink szerint ez a pszeudó-Plutarkhosz peripatetikus doxográfus volt, az általa hagyományozott anyag tehát végső soron szintén Theophrasztozra vezethető vissza. Ez a körülmény azért megjegyzendő, mert ugyanezen bekezdés végén Thomson professzor ezt írja: „Végül valószínű, bár nem bizonyos, hogy Anaximandrosz szerint a Földnek a Nap melegétől gözölgő nedveiből élőlények keltek ki.” Ez a közlés Aétiosz rekonstruált „Placitá”-jának 5. könyvéből származik, amely szintén Theophrasztozra vezethető vissza. Ezért fontos volna annak megindoklása, hogy az eddig idézett három, azonos forrás-családból származó hagyomány közül a szerző miért tartja az első kettőt bizonyosabbnak, mint a harmadikat. Hasonló problémát kínál a következő közlés is:

Anaximandrosz leszögezte, „hogy a világegyetem periodikusan felszívódik a határtalanba, majd újjáteremtődik korábbi formájában”. (170.) A ránk maradt anyag alapján valóban lehet érvelni olyan álláspont mellett is, hogy az anaximandroszi univerzumok *egymás után* léteznek (Zeller, Cornford), de ismeretes olyan álláspont is, hogy ezek az univerzumok *egyidejűleg* léteznek (Burnet), sőt olyan véleményt is ismerünk, amely szerint forrásaink a végtelen sok univerzum *atomista* elméletét tévesen tulajdonítják Anaximandrosznak (Kirk). Thomson professzornak a végleges kifejtésben tehát mindenképpen meg kellene indokolnia, hogy miért preferálja Cornford véleményét.

Interpretációjának centruma két olyan értelmezés, amely eddig nem szerepelt a szakirodalomban. Ezek a következők. „Anaximandrosz olyan folyamatnak tekintette az ellentétek harcát, amelynek folyamán az ellentétek átcsapnak egymásba, s ezzel elvesztik önmagukkal való azonosságukat, mert felszívódnak az anyagnak abba a differenciálatlan formájába, amelyből kiemelkedtek.” (170.)

Ebben a tájékoztatásban két közlés van jelen: 1. Az anaximandroszi ellentétek átcsapnak egymásba. 2. Ezáltal származnak vissza az apeironba.

Ez a rendkívül érdekes interpretáció azért igényelne részletes kifejtést, mert forrásaink nem tudnak arról, hogy Anaximandrosz az ellentétek átcsapását tanította, és hogy pusztulásukat az átcsapás mozzanatának tulajdonítja.

A másik új értelmezés a következő:

Anaximandrosz „A négy elemből kiindulva elismerte, hogy ezek mennyiségileg különböznek egymástól, egyikük nehezebb, másikuk könnyebb, s e különbség alapján magyarázta az elemek térbeli eloszlását.” (172.)

Ez a tájékoztatás sem szerepel forrásainkban, következésképpen a szerző csak egy jelentős elemző munka eredményeképpen juthatott ehhez a hipotézishez.

A marxista ókortudomány sokat nyer majd, ha Thomson professzor közli e két interpretációjának argumentumait.

A PÜTHAGOREUS ISKOLA

Az a kedves, ironikus irodalmi fikció, amelyet a szerző Seltmantól idéz: „Mnészarkhosznak, egy számoszi drágakövésnőknek, volt egy híres fia, Püthagorasz. A fiú, aki mély gondolkodó volt, jártas a fémmegmunkálásban, a matematikában és a zenében, i.e. 535 táján Krotónba emigrált, s ott bevezette a pénzt, filozófiát tanított, és püthagoreus társaságokat szervezett” (265.) — mindez nem szoríthatja háttérbe azt a komoly kérdést, hogy Püthagoraszról voltaképpen semmi bizonyosat nem tudunk.

Ugyanígy vagyunk a másik prominens püthagoreussal, Philolaoszsal is. Amikor Thomson professzor arra vonatkozó feltevését közli, hogy Philolaosz Itáliából Görögországba menekült (273.), ott valószínűleg ion filozófusokkal találkozott és saját nézeteit igyekezett azokéval összeegyeztetni (274.), akkor az olvasó mindenekelőtt arra vonatkozó bizonyítékokat kér, hogy Philolaosz valóban korai püthagoreus volt, nem pedig — mint ma a legtöbb kutató véli — Platón kortársa.

A szerző elemzésének centruma az a gondolat, hogy a püthagoreusok dualista elméletet hirdettek. Ezzel az értelmezéssel igen sok filozófiatörténész egyetért. De az olvasó mindenképpen tágabb képet kap majd erről a rejtélyes szektáról, ha Thomson ismerteti és cáfolja azokat az érveket is, amelyek a püthagoreusok *monizmus*a mellett hozhatók fel (Cornford), valamint azt az álláspontot, amely az egész dualizmus-problémát mindenestül a platóni filozófia gondolatkörébe utalja, tagadva a korai püthagoreusok filozófiai jelentőségét és a nekik tulajdonított fragmentumok hiteles voltát (Erich Frank).¹

¹ A lehetséges álláspontok képviselői közül itt természetesen csak olyanokat említetek, akik Thomson művének első kiadása időpontjában már kifejtették véleményüket.

A püthagoreus dualizmus legfontosabb jegyének Thomson professzor az ellentét-táblát tartja, amelyet Arisztotelész alapján idéz,² majd így kommentálja: „A felsorolás természetesen vég nélkül folytatható. Hagyományosan tízre korlátozták az ellentétek számát, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a tizet, mint az első négy szám összegét, tökéletes számnak tekintették. Az is világos, hogy némelyik ellentétpár kevésbé fontos a többinél.” (275–276.)

Szerencsés volna, ha a végleges változat majd leszögezné: az ellentétek felsorolása nem folytatható vég nélkül, mert semmiféle támpontunk nincs a folytatásra. — Nem igazolható, hogy hagyományosan korlátozták tízre az ellentétek számát. Erre vonatkozó forrásaink körül ui. Arisztotelész az egyetlen, aki tíz ellentétet sorol fel. Plutarkhosz kilenc ellentétet ismertet (De Iside 48, 37), Porphüriosz hat ellentétpárt tulajdonít Püthagorasznak (Vita Pyth. 38. cap), Szimplikiosz tájékoztatása szerint Hermodórosz három, Eudórosz hét ellentétet ismert (Phys. 247, 30., ill. 181, 22.).³

Ennélfogva a tizes szám tetraktikus teljessége korántsem „egyszerű oka” az ellentétek számszerű meghatározottságának, csupán egy ezzel kapcsolatos tradicionális hipotézis. Forrásaink alapján még az sem egyértelmű, hogy az oppozíciós tábla püthagorasz, korai püthagoreus, későbbi püthagoreus vagy akadémiai eredetű-e.

Amikor Thomson professzor azt mondja: „Az is világos, hogy némelyik ellentétpár kevésbé fontos a többinél”, majd felsorolja a fontosabbakat, akkor nyilván nem közvetlen evidenciára gondol — ilyenl nem rendelkezőnk —, hanem láthatóan Platónra és Arisztotelészre támasz-

odik.⁴ Vagyis a mondatot úgy kell értenünk, hogy *Platón számára és Arisztotelész szerint* az említett ellentétek fontosabbak a többinél. Mert Plutarkhosz számára pl. az idézett szöveghelyen a hím és a nőstény, „azaz” a páratlan és a páros a kardinális ellentét, megfelelően az ontológiai konstitúció és a nemzés analógiájának.

Mindezek a pontok persze nyomban megelik majd helyüket, ha Thomson professzor kidolgozza a püthagoreus kozmogóniára és kozmológiára vonatkozó értelmezését. Egyelőre ugyanis egy féloldal terjedelmű Raven-parafrázis jelzi csupán az értelmezés funkcionális helyét és jelenlegi hiányát a műben. E parafrázist a szerző ezzel a mondatl zárja: „Bennünket itt nem a folyamat részletei érdekelnek — amelyek jó adag szofisztikát tartalmaznak —, hanem az elmélet alaptétele.” (277.) Ez a kijelentés is nyilván kimarad majd a végleges változathól, hiszen egy elmélet alaptétele, azaz konzekvenciája vagy megfogalmazott attitűdjé, ha a gondolkodási folyamat elemzése nélkül értékelhető, akkor nem tartozik szervesen ahhoz az irányzathoz, amelynek tulajdonítják; ha meg hozzá tartozik, akkor a gondolkodási folyamat elemzése nélkül nem tudunk vele mit kezdeni.

Ez az a két irányzat, amellyel kapcsolatban már a jelen műben kitapintható Thomson majdani érvelésének iránya. Úgy tűnik, Hérakleitoszt és Parmenidészt jóval problematikusabbnak tartja annál, semhogy a kutatás e fázisában állást foglaljon velük kapcsolatban. Csak így értelmezhető ugyanis a szerzőnek az a gesztusa, hogy e két filozófusról szólva még az alapvető szakmunkákat sem említi.

Valószínű, hogy a hérakleitoszi és a parmenidészi filozófia kronológiai sorrendje igen fontos szerepet fog játszani Thomson professzor érvelésében, hiszen mint láttuk, nagy vonalakban vázolt gondolatmenete szerint Hérakleitosz a hanyatló hieratikus arisztokrácia, Parmenidész a pénzforgalmon alapuló kereskedelem filozófiai reprezentánsa. A szerző ezért ismerteti és utasítja el igen határozottan Szabó Árpádnak azt a véleményét, hogy Hérakleitosz Parmenidész után működött volna. Szabó Árpád ugyanis úgy érvelt, hogy a korai görög gondolkodás történeti-dialektikai fejlődésében a milétosziak a *tézis*, Parmenidész az *anti-tézis*, Hérakleitosz a *szintézis* mozzanatát képviseli. Thomson professzor ezzel kapcsol-

² A magyar kiadónak itt érdemes lett volna a szerzőtől engedélyt kérnie egy nyilvánvaló elírás kijavítására. Az első ellentét első tagja (görögül: *perasz*, 'határ') a szövegben itt és másutt is következetesen, de tévesen így szerepel: „határolt”. Ez az elírás azért zavaró, mert a *határolt* kifejezés is püthagoreus és platóni terminus, de természetesen nem a határ szinonimája, hanem a „lehatárolt határtalan”, vagyis a *létező* megjelölésére használatos. — Ennél még zavaróbb a tizedik ellentétpár helytelen magyar fordítása. A *tetragónon* és *heteromékes* jelentése ugyanis nem „négyszögletes” és „hosszúka”, mint ezt a jelen kiadásban olvashatjuk, hanem egyszerűen: „négyzet” és „téglalap”.

³ Erre és még további adatokra vonatkozóan lásd W. Burnet: „Weisheit und Wissenschaft”, H. Carl Verl., Nürnberg, 1962, 45. skk.

⁴ E szempontból a „Philébosz”, a „Metafizika” idézett helye (helyesen: I. könyv, 5. fej. 986 a 22–26.), továbbá a „Nikomachoszi Ethika” 1096 b 5, 1106 b 28. jöhet szóba.

latban megjegyzi: „Tetszetős formula, de nem igazodik a tényekhez; mert nem is szólva az időrendről, figyelmen kívül hagyja Püthagorasz, aki kettős valóságról beszél.” (319.)

Ezzel kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. Thomson nem közli — noha nyilván tudja —, hogy ez a „tetszetős formula” nem Szabó Árpád gondolata, hanem Hegel filozófiatörténeti koncepciójának vonatkozó része.⁵ Mármint Parmenidész, ill. Hérakleitosz időbeli elsőbbsége ellen és mellett egyaránt hozhatók fel érvek, de olyan tényekkel, amelyek alapján e kérdést egyértelműen eldönthetnénk, nem rendelkezünk. Az időrend tekintetében ugyanis, amelyre Thomson professzor itt céloz, Apollodórosz (i.e. 2. sz.) „Króniká”-jának töredékeire és kivonataira vagyunk utalva, erről a műről pedig a századforduló előtt kimutatta a kritika, hogy fiktív kronográfiai séma alapján dolgozik.

Befejezetlennek kell tartanunk jelenlegi formájában Thomson saját argumentumát is, amely szerint Hérakleitosznak, a materialista gondolkodónak azért kellett megelőznie az idealista Parmenidészt, mert „az ókori filozófia általában a materializmustól az idealizmus felé halad”. (319.) Hogyan kellene értékelnünk ennek az érvek alapján pl. Démokritoszt, aki jóval Parmenidész után élt (Platón idősebb kortársa volt) és Arisztotelészt, aki Platón után működött?

HÉRAKLEITOSZ

A Hérakleitosz-fejezetnek említett nyitottságában is nagy erénye a filozófus orfikus reminiscenciáinak említése. Nagy kár, hogy Thomson, aki önálló kutatója az orfikának, sem itt, sem a Parmenidész-fejezetben nem viszi közelebb az érvelést témájához, amikor a két filozófus és az orfikus gondolatok párhuzamáról szól. Kevésbé érthetünk egyet A Logosz c. alfejezet módszerével. A szerző itt a több, mint 130 hérakleitoszi töredék 32 darabját egyesíti laza összekötőszöveggel antológiává.⁶

⁵ Az általános, mint *természetmeghatározás* (milétozsiak), mint *tiszta gondolat* (eleaiak), mint *folymat* (Hérakleitosz). Hegel: „Előadások a filozófia történetéből”, I, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958, 145.

⁶ Mivel a magyar kiadásban az elsőként idézett Hérakleitosz-töredékhez (55. töredék) tartozó jegyzet (292. old. 10. jegyz.) értelemzavaró sajtóhiba áldozatává lett, itt kell közölnünk, amit a szerkesztő eredetileg nyilván ott akart: a szövegben idézett Hérakleitosz-töredékek Kerényi Károly fordításai.

Hérakleitosz nemcsak gondolataiban, de nyelvében is rendkívül problematikus filozófus. Ha az olvasó nem emlékeznék arra, hogy a szerző ezt maga is említi Norden gondolatainak ismertetésekor (134–139.), azt vélhetné, hogy Thomson az elemzetlenül közölt hérakleitoszi mondatokból valóban az epheszoszi „homályos” bölcs filozófiáját kívánja kifejtetni. Amit ellenben még e rövidre fogott vázlatban is hiányolnunk kell, az az, hogy a szerző — aki egyébként gyakran idézi Lenin módszertani és tartalmi megjegyzéseit — nem említi a „Filozófiai füzetek” Lassalle-konspetkusát. Ez a kis értekezés nagyon hasznos metodológiai ellenszert kínál olyan kutatók számára, akik gyakran éreznek kísértést rá, hogy két, nem azonos társadalmi-gazdasági szintet reprezentáló filozófiai gondolkodásforma eredményei között közvetlen párhuzamot vonjanak.

PARMENIDÉSZ

A Parmenidész-fejezet interpretáló része (2., 3. alfejezet) Burnet alapvető művének, az „Early Greek Philosophy”-nak figyelembevételével készült. Erre utal az a tény, hogy a szerző Burnet töredék-számozását (azaz: a „Fragmente der Vorsokratiker” első kiadásainak számozását) használja, amely a későbbiekben megváltozott. A Thomson által idézett 4. parmenidészi töredéket a szakirodalom 1934 óta 2. töredék néven tartja számon.

Ugyancsak átkerült Thomson professzor szövegébe a kérdéses töredék Burnet-féle fordításának egy nyilvánvaló elírása.⁷

Burnet-től származik továbbá az az érv, amelyet Thomson annak az állításának alátámasztására használ, hogy Parmenidész a püthagoreus dualizmus kritikusa volt.

„Ez kétségtelenül kiváglik abból a célzából — írja Thomson —, amely a Látszat útjának bevezetésében szerepel. A fény és a sötétség elvéről szólva, Parmenidész a következőket mondja itt: „Elhatározták, hogy két formát neveznek meg, amelyek közül az egyiket nem szabad megnevezni, és ezen a ponton tévedtek hamis útra.” (311.) Ez a rész Parmenidész 8. töredékének 53–54. sora. Nem szabad azonban elfelej-

⁷ Parmenidész 4. (= 2.) töredék 2. sor: *haiper hodoi minai diésziosz eiszi noészai*, „melyek a kutatásnak azok az egyedüli útjai, amelyek elgondolhatók”. Burnet: EGPh 173.: „the only two ways of search that can be thought of”. (Kiemelés tőlem — S. K.) Thomson: „A vizsgálódásnak csak két útja lehetséges.” (311.)

tenünk, hogy az 54. sor első felének nem egyetlen, hanem négy egymástól lényegesen eltérő értelmezése van.⁸ Thomson professzornak tehát okvetlenül érvelnie kell majd amellett, hogy miért preferálja az első értelmezést.

Ezeknek a további kommentárra szoruló gondolatoknak idézésénél nem extenzív teljességre törekedtünk, csupán típusokat emeltünk ki. A példákból látható, hogy a szerző, amikor vázlatát kidolgozta, egyelőre nem támaszkodott kellő határozottsággal forrásaira, nem indokolta értelmezési preferenciáit és helyenként — pl. az említett Parmenidész-töredék, vagy egy, a 269. oldalán idézett Arisztotelész-hely⁹ esetében — alkalmasint nem az eredeti szöveg alapján dolgozott. Thomson professzor nyilván ezekre és hasonló mozzanatokra utal, amikor fejtegetéseit ideigleneseknek nevezi. Ezért nem volna helyes eljárás a kritika részéről, ha a vázlat társadalmi-történeti-filozófiai összképéhez olyan igénnyel köze-

lednék, mintha egy már lezárt művet elemezne.

Nem fejezhetjük azonban be ezt a rövid ismertetést anélkül, hogy meg ne említenénk egy nehezen magyarázható ténnyt: a „First Philosophers” nemcsak 1961-ben, de 1972-ben is változatlan formában jelent meg, holott az első kiadás óta eltelt hat, illetve tizenhét esztendő nem éppen eseménytelen időszaka volt a nemzetközi politikai, ideológiai és tudományos életnek. Ha a tudós ennek ellenére azt a lépést választja, hogy változatlan formában jeleníti meg művét, ezt meg kellene indokolnia. Ezzel az indoklással azonban sehol sem találkozunk, ezért a mű néhány stiláris és tartalmi sajátosságával ma nehezen tudnánk egyetérteni.

A hidegháborús korszak defenzívába szorult kutatójának radikális frazeológiája 1972-re sokat veszített frissességéből. Annak ellenére, hogy a szerzőnek ideológiai elkötelezettségéből fakadó kritikai álláspontjának őszinteségében nincs okunk kételkedni, meg kell állapítanunk: Thomson professzornak a polgári tudomány eredményeiről mondott kemény bírálata rendkívül előnyös módon támasztaná alá az, ha önmagán kívül más marxista ökortudósokra is hivatkoznék. Aminthogy időközben a gyakorlat azt is megmutatta, hogy a klaszszikusoktól vett idézetek önmagukban nem pótolhatják a szerző önálló értelmezését.

Ami történelemfelfogásának tartalmi oldalát illeti, itt két dolgot kell megjegyezni. A szerzőnek természetesen szuverén joga, hogy ne értsen egyet a marxista társadalomelmélet és történettudomány olyan új megközelítésével, amilyen pl. a társadalmi formáknak a könyv témájához szorosban kapcsolódó elmélete. De ha az antik osztályok és osztályharc problémájának tárgyalásakor ezekről az eredményekről még csak tudomást sem vesz, akkor saját maga utalja művét a tudománytörténeti közelmúlt meghaladott alkotásai közé.

Hasonló a helyzet a könyv másik eszmei súlypontjának, a görögség és a Közép-Kelet viszonyának kérdésével. Miután J. Chadwick 1958-ban közzétette a műkenő írás megfejtését és ezek a dokumentumok részben értelmezhetővé váltak, a görög gondolkodás társadalmi-gazdasági eredetének kutatása teljesen új perspektívát kapott. Ezért nem egészen érthető, hogy Thomson még 1972-ben is kizárólag saját Cornford-kivonataiban látja a meghaladni kívánt ideológiai és tudományos ellenfelet, és a Kréta-problémát említetlenül hagyja.

Röviden, ezek azok a jellemzők, amelyek miatt némiképp kielégítetlenül, de annál nagyobb érdeklődéssel várjuk Thomson professzor művének folytatását.

⁸ 1. „amelyek közül az egyiket nem szabad <megnevezni>” (Zeller, Burnet), 2. „amelyek közül egyet sem jogos <megnevezni>” (Cornford), 3. „amelyek közül nem helyes <csupán> az egyiket <a másik nélkül megnevezni>” (Karsten, Diès, Verdenius, Raven), 4. „ama dolgok egységét, amelyeket pedig nem szükséges <megnevezni>” (Diels, Cherniss, Schwabl, Fränkel, Tarán).

⁹ „Arisztotelész közli, hogy Empedoklész tanítványai kívülről megtanulták tanítójuk verseit, és el tudták hadarni’, jóval azelőtt, hogy felfogták volna az értelmüket, a megértéshez ugyanis idő kell, másképp nincs mód az elmélyedésre.” (269.) A szerző a „Nikomakhoszi Ethika” 1147. a hasábját jelöli meg forrásként, ahol a fegyelmezetlen ember lelki alkatáról olvashatjuk a következőket: „Hogy aztán valaki ilyenkor (ti. fegyelmezetlen lelki állapotban — S. K.) mégis az igazi tudásból fakadó érveket mondja, az semmit sem bizonyít: az említett lelki állapotban levők is bizonygathatják igazukat, vagy akár Empedoklész verseit is idézhetik; s aki első ízben tanul meg valamit, az is fel tudja sorakoztatni valahogy az érveket, pedig még nem érti; a tudásnak ugyanis teljesen össze kell velünk nőni, ehhez azonban idő kell.”

A TARTALOM FORMÁI ÉS A JELENTÉS A SZEMIOTIKÁBAN

H AJNÓCZI G ÁBOR

A neves olasz filozófus-esztétának ez a könyve bevallottan az 1968-ban megjelent „La struttura assente” — által felvetett gondolatok továbbfejlesztésére, illetve az abban nem tárgyalt témák elemzésére íródott. Ez utóbbiak közül talán a legfontosabb, és ezt a könyv magyar recenziószóvá is tette,¹ a jelentés problematikája. Az első könyvben Eco egy semmiképpen sem precíz definícióval elégedett meg („jelentés az, amit a kód a signifiant-nal szemaszilológiai kapcsolatba helyez”), mivel akkor attól tartott, hogy a szemiotikát egyenesen léteben fenyegetik a jelentés hihetetlenül komplex jelenségének meghatározására tett kísérletek („Abban a percben, amelyben a jelentés meghatározására kerül a sor, paradox módon azt kockáztatja a szemiotológia, hogy megszűnik annak lenni, ami; s logikává, pszichológiává vagy metafizikává válik”²).

A „Le forme del contenuto” bevezetőjében a szerző maga is elismeri, hogy különösnek tűnhetett egy közel négyszáz oldalas szemiotikáról szóló könyv a jelentés definíálása nélkül. Azzal védekezik azonban, hogy ez minden olyan vizsgálódásnak utolsó feladata, amely a jeleket tanulmányozza. A jelen könyv tehát nem csupán formailag,³ hanem tartalmilag és logikailag is a „La struttura assente” folytatásának tekintendő.

A kötet lényegében tanulmánygyűjtemény, hat értekezés láncolata, amelyek ugyan önmagukban zárt egységek, valójában mégis igazi fejezetek, amelyek kölcsönösen egymásra utalnak.

Az ecói gondolatmenet kiindulópontja Hjelslev ismert képlete:

$$\begin{array}{c} T \\ \frac{s}{f} \\ K \\ \frac{f}{s} \end{array}$$

*Umberto Eco: „Le forme del contenuto”, Bompiani, Milano 1971, 218 oldal.

¹ Kelemen János: A „hiányzó struktúra” és a szemiotológiai kutatás; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1970/3—4. sz.

² Uo.

³ Több külföldi kiadásban a két könyv egybefűzve jelent meg. Nem zavarhat az a frazeológiai differencia sem, hogy az egyikben „szemiotológia”, a másikban „szemiotika” kifejezést olvasunk; a szerző a két kifejezést szinonim értelemben használja.

Amikor valamit kommunikálunk, gesztusokat stb. használunk. Különböző jelekkel rendelkezünk, amelyek a *Kifejezés Szubsztanciáját* alkotják. Ezekből választunk elemeket, szisztémába szervezzük őket, ezáltal rendelkezni fogunk a *Kifejezés Formájával*. A kifejezés formája, miután egyszer megszerveződött, képessé tesz bennünket, hogy kifejezések sorát artikuláljunk, aminek értelmét tulajdonítunk.

A kommunikáció lehetséges tartalma maga az univerzum, de nem a tárgyak univerzuma, hanem a fogalmaké. Egy kultúra a fogalmakon keresztül szervezi saját világnézetét; az, ami a tartalom szubsztanciája volt, szervezett és megnevezett tapasztalatok szisztémájává válik. Tehát, hogy egy kultúra a maga tapasztalatait szervezni tudja, el kell nevezze őket: meg kell feleltetnie a kifejezési formáknak a tartalom formai elemeit.

Maga a kérdés nem ilyen egyszerű: lehetséges, hogy az adott kultúrában a nyelv, vagy valamely más kommunikációs szisztéma által már előírt formák szerint szervezik a tapasztalatokat, de lehetséges, hogy a kifejezés formái képesek lesznek szállítani a tartalom formáit anélkül, hogy homológia létezne a két univerzum között. Ez teszi indokolttá és szükségszerűvé, hogy a szemiotikai kutatás kiterjedjen a tartalom formáinak vizsgálatára is.

És minthogy bizonyos fajtájú üzenetek (pl. esztétikai stb.) kvalitatíve bizonytalanok, Eco a tartalom *formáiról* beszél, jóllehet Hjelslev csak a forma tartalmára utal.

Eco szerint a szemiotika határait szélesebbre kell tárnunk annál, mint amit akár Saussure, akár Peirce kijelöltek. Az előbbi definíciója sok olyan jelenséget kizár, amelyeket ma már szemiotikainak tartanak; ha például az információelmélet belép egy általános szemiotika területére, nem lehet mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy az információelmélet számára csak kvantitatíve komputálható üzenetegységek vannak. Peirce felfogása látszólag tágabb, de lényegében itt is megvan a *signifiant* és *signifié* kettőssége: egy fizikai forma, amely vonatkozik (a címzett számára) valamire, amit a fizikai forma denotál, designál, nevez, és amely nem a fizikai forma. Ennélfogva ez a definíció is kihagy egy sor processzust, amit jelenleg kommunikációs processzusként tanulmányoznak (például a kibernetikai processzusok). Ha mármost a szemiotika alsó küszöbét a szignál és az értelem közötti határ mutatja (segnale-

senso), a felső küszöböt az a határ reprezentálja, amely azok között a kulturális jelenségek között vannak, amelyek a „*két-ség árnyéka nélkül*” „jelek” (pl. szavak) és azok között, amelyek, úgy tűnik, nem kommunikatív, hanem más funkcióval rendelkeznek (például egy autó szállításra és nem kommunikálásra szolgál). A „felső küszöböt” végül igen „magasan” állapítja meg: „A kultúrában minden entitás képes szemiotikai jelenséggé válni. A kommunikáció törvényei a kultúra törvényei. A kultúrát teljes egészében lehetséges szemiotikai nézetből tanulmányozni. A szemiotika olyan diszciplína, amely tud és kell is hogy az egész kultúrával foglalkozzék.”⁴

Ezek előrebocsátása után következik a referens és a referencia vizsgálata. Nem elégszik meg az Ogden–Richards-féle háromszöggel, mert mint írja, kárt tesz a szemiotikának. Szerinte a referens a szimbólum által megnevezett tárgy. A referencia már bonyolultabb kérdés; tulajdonképpen nem az a feladat, hogy stabilizáljuk, mi a jelentés (vagy jelentett) mint *Sinn*, hanem hogy kizárjuk a káros Bedeutung-fogalmat minden szemiotikai kutatásból. A verifikációs kérdések ugyanis egy sor haszontalan problémát szülnek, amelyek a logika szempontjából érdekesek lehetnek, nem vizsgálándók viszont szemiotikai aspektusból. A szemiotikát a jelek mint társadalmi erők érdeklik. A hazugság vagy a hamisság problémája prae- vagy post-szemiotikai.

Miként lehet mármost egy jel referensét szemiotikailag meghatározni? „Minden kísérlet — írja Eco —, hogy meghatározzuk, mi egy jel referense, kötelezővé teszi ennek a referensnek egy absztrakt entitás terminusaiban való meghatározását, ami nem más, mint egy kulturális koncepció.” (31.) Ezt pedig *kulturális egységnek* nevezi. Példája szerint a (Krisztusban két természet létezik; az emberi és az isteni, és egyetlen Személy) kifejezés esetében a logikus nem fog referenst találni, viszont szemiotikai aspektusból interpretálva azt fogjuk mondani, hogy egy adott korban ez az üzenet precíz jelentetteket közvetített, „amelyek *léteztek* mint kulturális egységek egy civilizáció belsejében”. Azok a magyarázatok, amelyek így egy társadalom kulturális egységeit körülírják, láncolatot alkotnak. Ezeket Eco a peircei interpretánsokkal rokonítja. Hogy a szemiotikai jelentésproblémáját meg tudja oldani, a fenomenológiához folyamodik. Végül ezt a definíciót adja: „... a szemiotikai jelentés nem más, mint egy észlelt tapasztalat társadalmasított kodifikációja, amit a fenomenológiai

epoché kellene hogy visszaszolgáltasson nekünk eredeti formájában. És a hétköznapi percepció jelentése (mielőtt az *epoché* közbeavatkozna, hogy azt felfrissítse) nem más, mint egy kulturális egységnek a percepciós ingerekhez való rendelése...” (40.) Ezzel Eco elérkezett a szemiotika és a fenomenológia határához.

A denotáció problémájának megoldásánál elutasítja Shannon javaslatát, aki a denotáció meghatározására el akarja fogadni az invariánsokat a fordítói processzusokban; így a /bois/ ekvivalense a „Wald” lenne, ami tulajdonképpen nem az. Az általa javasolt megoldás az, hogy egy izolált lexéma egy pozíciót denotál a szemantikai szisztémában. A német „Baum” lexéma azt a teret denotálja, azt a szemantikai értéket, ami opponál a /Holz/-cal és a /Wald/-dal. Ez máshol is alkalmazható, így például egy jelentő építészeti forma egy funkciót denotál, és egy funkció nem más, mint pozíció funkciók strukturált mezején.

El akarja kerülni a sokak által használt „cognitive” és „emotive meaning” kifejezéseket. Definíciója szerint a konnotáció mindazon kulturális egységek együttese, amelyeket a signifiant szándékolt definíciója játékba hozhat; mindazon kulturális egységek összessége, amelyeket a signifiant felidézhet a címzett agyában. Ezt követően felállít egy kazuisztikát, amely a konnotációk típusait van hivatva reprezentálni. Itt kapcsolódik a gondolatmenethez a szemantikai komponensek kérdése, amelyet Eco a „Katz–Fodor”-féle modell alapján vizsgál (a „KF fa”). A kontextus mint szintaktikai struktúra elemzése vezet el a kód kérdésének tanulmányozásához.

Eco tulajdonképpen csak azt az esetet veszi alaposabban szemügyre, amelyben a kódnak *szemantikai kulcsú* funkciója van. Megkülönböztet ugyanis tisztán szintaktikai és szemantikai kódot. A kettő között a különbség úgy érzékelhető, hogy különbséget teszünk fizikai és szemiotikai információ között. Az információelmélet például csak kodifikáló szisztémákat tanulmányoz, és belőlük kvantitatíve komputálja az egységeket, amelyeket *szignállokként* és nem *jelekként* fog fel.⁵

A kötetben szereplő, a metafórákról szóló tanulmányok tulajdonképpen nem szemiotikai értekezések; fontolóra veszik a kiegészítést vagy az oppozíciót strukturális és dialektikus logika között.

⁵ *Segnali* és *segnì* kettősségére lásd a „La struttura assente” A. 1. fejezetét („L'inverso del segnale”), ahol megkülönböztet szignált és jelet és megadja a kettő definícióját.

Már a „La struttura assente” olvasása közben feltűnt, Eco milyen előszeretettel foglalkozik az építészeti szemiotikai kérdéseivel. Az alapvető kérdéseket nagyrészt már abban felvetette és meg is oldotta. Az építészeti par excellence nem művészetnek tekinti, hanem konkrét fizikai tárgyak halmazának, amelyek a tereket körülhatárolják, oly módon, hogy funkciókat tesznek lehetővé. Megkülönböztet elsődleges funkciót, amely egy épület esetében sajátosan adott (ez denotálódik) és másodlagos funkciókat (ezek konnotálódnak). Két problémát azonban nyitva hagyott: 1. Melyek az építészeti jelek artikulációs síkjai, és 2. Melyik a jelentéshordozó alapegység az építészetben? Az első azért nehéz kérdés, mert magában hordja a veszélyt, hogy felismerünk második artikulációs elemeket, amelyek egyébként nem idegenek az építészettől. Ilyenek például az euklidészi geometria elemei, amelyeket korábban már „sztoichéiai”-nak nevezett, és amelyek kodifikált jelentés nélküli elemek, de amelyek nem tartoznak kizárólag az építészeti nyelvvezetékhez (lehetnek másodlagos artikulációs elemek egy Mondrian-képen).

A jelentő elemek vizsgálatánál, minthogy nem lehet a nyelvi koncepciókat lefordítani az építészetben, nem kérdezhetjük, mi egy

építészeti „szó”, hanem hogy mi egy építészeti „szeméma”. A megoldáshoz Eco ismét a Hjelslev-féle képlethez tér vissza; az építészetnek mint sajátos térkonceptió kommunikációjának tanulmányozása egyenértékű a szintaxis, vagyis a vonatkozó szemantikai egységekké szervezett tartalomnak megfelelő kifejezés formai szempontjainak tanulmányozásával. Az építészeti objektum tehát kétarcú egység; egyfelől az építészeti sajátos szubsztanciájának formájaként megvalósított M építészeti morféma kifejezésének szintjéből, másfelől a tartalom szintjét illetően abból az A építészeti szemémából tevődik össze, amely annak a funkciórendszernek részét képező funkció sajátos formáját valósítja meg, amelyre bizonyos kulturális rendszer minden lehetséges funkciójának szubsztanciája felosztható. Ebből adódóan Eco számára — ellentétben az olasz építészet-szemiotikusok jelentős részének véleményével — a tér nem „jelentése” az építészeti objektumnak, hanem egyik morfológiai jegye. Így aztán az elméleti alapvetést követő reprezentációs analízisben, amely egy oszlop szemiotikai interpretációját adja, olyan márkák repertóriumát kapjuk, amelyben az esztétikai-poetikus elemek döntőek az építészeti-területi elemek rovására.

KUTATJUK, VAGY TERVEZZÜK A JÖVŐT?

LONTAI SÁNDOR ANTAL

Ez a kérdés lehetne a mottója Kovács Géza legújabb, „A jövő kritikus elágazási pontjai” c. könyvének.¹ Az előszóból kitűnik, hogy ez a mű voltaképp a szerző „A nagy távlatok és a tervezés” c. munkájának folytatása.²

Kovács Géza szívesen polemizál, és idézi mások véleményét is. Többször hivatkozik az egyetemi stúdiumok során felvetődött kérdésekre, a tanítványok hozzászólásaira. Ez a tárgyalási mód lehetővé teszi, hogy sokoldalúan összefoglalja az eddigi eredményeket, felvetett vitás kérdéseket. A könyv információs értékét nemcsak az idézetek, hanem a végén található — 9 oldal terjedelmű — irodalomjegyzék is növeli. Nagyon hiányzik azonban egy tárgy- és névmutató, amelyik megkönnyítené az idézetek visszakeresését, egy-egy idézett szerző más vonatkozású megtalálását.

¹ Kovács Géza: „A jövő kritikus elágazási pontjai”. Bp. 1975, KJK. 285.

² Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés. Bp. 1970, KJK. 203.

A könyv voltaképp négy témakörre van bontva, az alábbiak szerint:

- Tudományszervezési és tudománypolitikai kérdések
- Tartós irányzatok, fejlődési fordulópontok
- A jövő társadalmi modelljei
- Jövőérzékeny tevékenységek.

Az egyes témakörök szerteágazó kérdéscsoportokat foglalnak össze. Ez a sokrétűség érthető, mert a szerző éppen az átfogó szintézist célozta a megalapozottabb és orientáltabb jövőkutatás érdekében. Erre vonatkozó nézeteit nagyon szemléletesen fejti ki a második témakör bevezetésekké a részről és az egészről, valamint ezeknek az adott témakörön belüli viszonyáról.³

Tudományszervezéssel és a tudománypolitikával kapcsolatban a definíciók pontos meghatározását, a terminológia egyöntetűvé tételét szeretné elérni a konkrét

³ Kovács Géza: „A jövő kritikus elágazási pontjai”, 71–72.

kutatások érdekében. Mivel az egyes meghatározások körül folyó viták gyakran üres verbalizmust takarnak, jogos türelmetlenséggel írja: „... Felmerül azonban a kérdés, hogy mekkora jelentőséget szabad tulajdonítani annak, hogy egy kutatási irány, vagy tudományos terület diszciplinaszerű elnevezése, megjelölése kitől származik.”⁴

A különböző értelmezések miatt foglalkozik „A futurológiáról” c. fejezetben a fogalom létjogosultságával. Kétségtelen, hogy a jövő bármilyen felvázolása egyben ideológiai kérdés is. Erre határozottan rámutat a szerző, és többször is visszatér rá.⁵ Arra a kérdésre, hogy kell-e foglalkoznunk a jövőnkkel, egyértelmű, határozott választ ad: „Nincs mód rá, hogy kiterjünk a tervkötelezettség alól.”⁶ Elsősorban a társadalomtudományokat szeretné bevonni a jövő-kutatás és jövőtervezés feladataiba. Megállapítja, hogy „... amennyire gazdag képzelőerőt tanúsítanak a sci-fi művek technikai kérdésekben, rendszerint annyira szegényesek az elképzeléseik a társadalmi berendezkedést érintő kérdésekben.”⁷

Az alkalmazott tudományok rohamos fejlődését tekintve Kovács Géza a legfigyelmesebbek között a biológiát említi.⁸ Noha, általában optimizmus jellemzi, hajlamos rá, hogy némi félelemérzettel gondoljon az esetleges káros következményekre. A tudományos eredmények — sajnos — rombolás, pusztítás céljaira is felhasználhatóak, és az ellenőrzésük egyre nehezebb lesz.

A Tartós irányzatok, fejlődési fordulópontok c. részben a fejlődés gazdasági oldalát vizsgálja. A termelés, termelékenység, termelési struktúra stb. kérdésekre keres választ. Részletesen elemzi, hogy a lineáris és exponenciális növekedés-görbék mely esetekben helytállóak, és ezeket hol nem lehet alkalmazni. Kovács Géza egy olyan logisztikus (több szakaszra bontható) fejlődés-görbét vázol fel, amely alkalmas a regressziók, töréspontok jelzésére is. Alapjában véve a fejlődés kontinuitásában, ha meg-megtörve, ugrásokkal is tarkítva, de egyre növekedő jellegű lesz. Felhasználja a szerző itt az alkalmat, hogy néhány szóval ismertesse a nyugati tudósok pesszimista prognózisait, a legismertebbeket, mint a Kahn-Wiener-féle világmodellt, és az ún. Római Klub kérdésére kidolgozott MIT (Massachusetts Institute of Technology)

néven ismert „A növekedés korlátai” c. publikált modellt. Ezek ellensúlyozására sürgeti egy átfogó jellegű marxista jövőkép mielőbbi kidolgozását, amelyben a szocialista alternatíva jut érvényre.

A jövő társadalmi modelljei c. rész foglalja össze a társadalmi rendszerek fejlődésének problémáit és a tudományos-technikai forradalom társadalmi kihatásait. Foglalkozik a „posztindusztrializmussal”, mint a tudományos kommunizmussal szembeállított burzsoá koncepcióval. Helyt ad annak a feltételezésnek, hogy a 4000 dollárt meghaladó egy főre eső nemzeti jövedelem minőségileg más, magasabb fokú társadalmi szerveződést tesz lehetővé, de megkérdőjelezi, hogy ezt a kapitalizmus viszonyai között el lehet-e érni. Ugyanakkor a társadalmi rés, vagyis a két rendszer közötti különbség egyre növekedni fog a fejlődés gyorsulásával, és a szocializmus fölénye egyre inkább kidomborodik. A társadalmi rés hasznosítása érdekében felsorolja azokat a világszerte ismert problémákat, amelyek megoldása csak a szervezettebb, tökéletes érdekektől mentes, szocialista társadalomban lehetséges. Ilyen problémák a népesezés, szabad-idő eltöltése, társadalmi értéki rendszer, egyéniség kibontakozása stb. Sok konkrét elképzelést, javaslatot is közöl ezekkel kapcsolatban.

A Jövőérzékeny tevékenységek c. rész azokról a hosszú távra eszközölt tervekéről és létesítményekről szól, amelyek közvetve kihatnak a közelebbi és távolabbi jövőre. Elsősorban a regionális makrorendszerek, mint pl. energiahálózatok, földgáz-, olaj-, vízvezetékek, szállítási és kommunikációs láncolatok stb. Ezeket csak nemzetközi koordinációval lehet tervezni és kivitelezni. Hasonló a környezetvédelem problémája is, amelynek megoldása csak kizárólag nemzetközi összefogással lehet sikeres. A mai technológiák negatív hatásainak kiküszöbölését Kovács Géza a további fejlődéstől várja.⁹ Külön foglalkozik az információ-áradattal, és végül külön fejezetben az oktatással. Ezt nem azért halasztotta a végére, „mert a tárgyalat témák közül ez a legkevésbé fontos, ellenkezőleg, mert talán ez a legfontosabb” — írja.¹⁰ Összefoglalja a legfontosabb kérdéseket és megoldandó problémákat ezen a téren is. Így a tananyag állandó változásáról, az individuális képességek kibontakoztatásáról, a permanens — iskolán túli — tanulásról, az oktatás hatásfokáról stb. kérdésekben summázza a jelen és a jövő feladatait.

⁴ I. m. 34.

⁵ Vö. i. m. 12—26.

⁶ I. m. 38.

⁷ I. m. 23.

⁸ Vö. i. m. 49—52., 148—156.

⁹ Vö. i. m. 247.

¹⁰ I. m. 249.

„A LÉLEK ÉS A FORMÁK”-RÓL MEGJEGYZÉSEK NYÍRI JÁNOS KRISTÓF CIKKÉHEZ

JOSÉ IGNACIO LÓPEZ SORIA

Nyíri János Kristófnak „A lélek és a formák” német kiadásában foglalt tanulmányok fordításáról szóló cikkének („Magyar Filozófiai Szemle”, 1974/2–3, 401–404.) figyelmes olvasása néhány észrevételre indít bennünket, melyek a Nyíri által felvetett problematika újabb átgondolását igénylik. Budapesttől, pontosabban a Lukács-Archívumtól való távolságunk nem teszi lehetővé állításaink szavahihető igazolását, ezért azokat mint egyszerű észrevételeket fejtjük ki, melyek a szóban forgó kérdés megoldására tágabb perspektívát nyitnak, mint Nyíri tétele.

Első észrevételünk az, hogy a Lukács-Archívum anyaga nem elégséges „A lélek és a formák” német kiadása megjelenési formájával kapcsolatos probléma megvilágításához. Úgy gondoljuk, hogy ezt az anyagot legalábbis az Akadémia Kézirat-tárában levő anyaggal kell kiegészíteni. Konkrétan a Balázs Béla és Lukács közti levelezésre utalunk, főként „Balázs Béla Napló”-ra (MTA Kézirattára, Ms. 5023 és Ms. 5024). A szóban forgó évek Lukácsát nehéz megérteni Balázs Bélával való szoros kapcsolatának figyelembevétele nélkül. (Vele vitatta meg Lukács cikkterveit, s ugyanakkor igen kritikusan ítélte meg a Balázstól származó terveket.) Hasonlóan szükséges számba venni a Lukács-Archívumban őrzött Balázs és Lukács közti levelezést (Lukácshoz írt levelek: 6 Balázs Béla 1910–1917; 107 db.), amely elkerülte Nyíri figyelmét, s amelyben számos utalás található a „Die Seele und die Formen”-ben közölt tanulmányokra.

„A lélek és a formák” mint könyv eszméjének megszületésével kapcsolatban Poppernek Nyíri által is idézett levelén kívül figyelembe kellene venni Lukács „Naplójegyzetek 1910–1911” című kiadatlan kéziratát, konkrétan azt, amit 1910. május 28-án jegyzett fel: „Most jött eszembe az a könyv, amit írok, mégiscsak az én régi romantika könyvem lesz, amit 1906 nyarán a Tátrában skicceltem le.” Nem kétséges, hogy „A lélek és a formák”-ról van szó, nemcsak azért, mert „Naplójegyzetei”-nek ez az alapvető témája, hanem azért is, mert egy későbbi jegyzetében (1910. júl. 6.) csaknem azonos szavakkal egyenesen erre a könyvre utal. Azt gondoljuk tehát, hogy ez a könyv valamilyen formában már 1906-ban foglalkoztatta Lukácsot, vagyis három évvel korábban, mint ahogy Nyíri gondolja, sőt előbb még, mint ahogy megírta volna

a tanulmányokat, amiket később tartalmazott. Ennek az állításnak az igazolására át kellene nézni Lukácsnak Mária nevű nővérével (a levelezésben Mici) és Benedek Marcellel váltott leveleit. Benedeknek — a Thália Társaság egyik tagjának — Lukács-hoz írt levele igazolja, hogy Lukács 1905 táján színpadi mű írására gondolt (MTA FI LAK. Lukács-hoz írt levelek: 16 Benedek Marcell. Nagybacon 1905. VIII. 25.). Nemcsak Benedek hivatkozott leveléből, hanem Lukács drámatörténetének bevezetőjéből és későbbi önéletrajzainak említéseiből is tudjuk, hogy ez a kísérlet nem valósult meg, de ez a kudarc — amit Lichtheim abszurd módon kiakná — arra serkentette Lukácsot, hogy az irodalom elméleti-szociológiai vizsgálatának szentelje magát. Semmi különös nincs abban, hogy ilyen körülmények közt egy romantikáról írandó könyvre gondolt, annál is inkább, mert Lukács ebben az időben majdnem romantikus módon élt, amit apja, Lukács József, később annyira bíralt. Ha akkori elfoglaltságaihoz — filozófiai tanulmányok, a Thália Társaságban való tevékenysége — hozzávesszük, hogy 1906-ban átélt válsága (lásd Máriaival való levelezését) még kevésbé volt mély, könnyen megmagyarázhatjuk a romantikáról szóló könyv eredeti tervének elhalasztását. Ez az első válság semmiképpen sem volt olyan mély, mint amit 1910-ben élt át (erről ékesszólóan beszélnek a „Naplójegyzetek”), s amelyből megszületett „A lélek és a formák”.

Leo Poppernek „A lélek és a formák” tanulmányainak németre fordításában való részvételével kapcsolatban nem tagadjuk Nyíri állításait, de úgy gondoljuk, szükséges lenne azokat kiegészíteni. A Lukács és apja, Lukács József közti levelezés (MTA FI LAK. Lukács-hoz írt levelek: 71 Lukács József 1909–1916, 69 db.; 1917 A 4 db.) világosan mutatja, hogy Lukács József mily kevésbé rokonszenvezett Leo Popperrel és Irma Seidlerrel. Másrészt Lukácsnak megígérte apja (uo. Budapest, 1910. VII. 2.), hogy fedezni fogja könyve német kiadásának költségeit. Ezért azt gondoljuk, hogy Lukács József nem nézte jó szemmel Poppernek a tanulmányok fordításában való részvételét. Van tehát itt egy sötét pont, melyre Nyíri nem utal, s amelyet meg kellene világítani. Ennek érdekében javasoljuk Lukács József levelezésének tüzetes átnézését. Lukács József egyik levele utal arra, hogy Bánóczy László, Lukács régi barátja,

Thália Társaság-beli munkatársa és az „Auróra” című folyóirat szerkesztője, Lukács egyik írását fordította az apa költésére (uo. Budapest, 1910. XI. 29.). Utána kellene nézni, hogy milyen írásról van szó, nem lehet-e „A lélek és a formák” egyik tanulmányára gondolni.

„A tragédia metafizikája” című cikkel kapcsolatban Nyíri azt állítja, hogy Lukács azt közvetlenül németül írta. Hevesi Sándornak Lukács-hoz (MTA FI LAK. Lukács-hoz írt levelek. 49 Hevesi Sándor 1904–1911, 13 db.) Budapestről 1911 februárjában (a nap olvashatatlan) Berlinbe írt levele megvilágítja Nyíri állítását: „A revue ügye – mondja Hevesi – a következőképpen áll: Megkaptam Balázstól az Ön esszéjének a fordítását. Hogy a későbbi lapokkal ... hogyan áll a dolog, igazán nem tudom, de az első 6 oldalt nagyon átjavítottam, ami nagyon fáradságos munka ...” Kétségtelenül „A Szellem” első számában megjelent Lukács-cikkről van szó, vagyis „A tragédia metafizikája”-ról. Bizonyos tehát, hogy a „Logos”-ban megjelent eredeti szöveget Lukács németül írta, az egyidejűleg „A Szellem”-ben megjelent fordítás pedig Balázs és Hevesi munkája.

Georg Simmelnek egy 1909. július 22-én Lukács-hoz intézett levele (MTA FI LAK. Lukács-hoz írt levelek: 97 Simmel Georg 1909–1913, 12 db.) is fényt vethet a bennünket foglalkoztató könyv fogantatásának időpontjára. Úgy tűnik, Lukács elküldött néhány tanulmányát Simmelnek, talán már könyvvé rendezetten, mert Simmel bevallja, hogy az egész könyvet nem olvasta, de az elemző módszer és a problematika tetszik neki. Át kellene nézni tehát ezt a

levelezést is, mert esetleg fényt deríthet a „Die Seele und die Formen” keletkezésére.

Végül a mű Babits kritikájában szereplő homályossága problémájának megközelítésében Nyíri véleménye újra hiányosnak tűnik. Értelmezésünk szerint a homály nemcsak abból származik, amit Nyíri említ, hanem abból is, hogy itt a „Die Seele und die Formen” kvintesszenciáját alkotó, az emberi lét lényegének megközelítésére tett kísérletről van szó. A könyv az ember Lukács belső világának kibontása, a szerzőnek arra irányuló erőfeszítése, hogy önmón létének mélységét megvilágítsa olyan időben, mikor a lét és a nem-lét között vergődött. Emlékezzünk arra, hogy Lukács olyan válsága idején dolgozza át a könyvet, amely ismételten az öngyilkosság szélére sodorja. A könyv dedikációja körüli kételemek (ld.: „Naplójegyzetek” 1910–1911) és minden egyes tanulmányról a „Naplójegyzetek”-ben szereplő feljegyzések a műnek a lét-probléma perspektívájában való interpretálása mellett szólnak. Ha ehhez a perspektívához hozzávesszük a Leo Popperhez intézett levélben a tanulmányformáról kifejtetteket, azt hiszem, a „Die Seele und die Formen” lehetséges értelmezésének legjobb útján járunk.

Befejezésül, Nyíri állításai, bár nem pontatlanok, feltétlenül hiányosak. Kiegészítésük érdekében át kellene nézni az általunk említett dokumentációt, melynek elemzését a Budapesttől való távolság számunkra nem teszi lehetővé.

Lima, 1975. március.

(Fordította Horányi Krisztina)

EMLEKEZÉS SÁNDOR PÁLRA (1901–1972)

SERES LÁSZLÓ

A hetvenöt éve Szolnokon született Sándor Pál, akinek életútjában szinte kivétel nélkül megtalálhatók forradalmi nemzedékének jellemző vonásai: már fiatal diákként szenvedélyesen érdeklődik a munkásmozgalom iránt. Tizennyolc évesen részt vesz az első magyar proletárdiktatúra életében. A bukás után zaklatás, üldöztetés és emigráció az osztályrésze, de a huszas évek második felétől már újra itthon dolgozik. Tollal és élőszóval harcol a reakció, a fasizmus ellen, — gyakran álnéven kiadott írásokban. Miközben arra törekszik, hogy a legális szervezetek kereteit kihasználja, nem kerülheti el a rendőri felügyeletet, a fogházat, s az illegalitást sem.

A felszabadulás után az új társadalom felépítéséért dolgozik. Pár év múlva azonban alaptalan váddal több évre börtönbe kerül. Rehabilitálása után egyetemi katedrát kap, intenzív tudományos munkát végez, mintha az elveszett éveket akarná pótolni.

Életműve mind tartalmában, mind mennyiségében példás. Több mint húsz filozófiai tárgyú könyvet írt, köztük átfogó filozófiatörténeti munkákat, számos tanulmányt, egyetemi jegyzetet, majdnem kész hátrahagyott kéziratokat.

Nemzedékének teoretikus tagja volt, de mint annyi más kortársa, ő sem maradhatott — az illegális mozgalmi munka kegyetlen körülményei között — egyoldalú, csupán teoretikus. A gyakorlati és az elméleti követelmények egyszerre jelentkeztek. A baloldali, teoretikus cikkíró és a gyakorlati szerkesztő személye gyakran egybe esett, s ehhez társult még, Sándor Pál esetében, kiadvállalat alapítása, haladó művek terjesztésére. A kettős követelménynek szinte természetesen tesz eleget a felszabadulás után is. Sándor Pál a nehéz időkben kétszer tölt be jelentős pártfunkciót, 1945-ben a II. kerület MKP szervezőjének első titkára, 1956 novemberében pedig az MSZMP V. kerületi Intéző Bizottságának vezetője.

Sándor Pál életét, munkáját, műveit — mint bárkiét —, értékelhetjük elméleti teljesítménye alapján és pedagógiai-propagandista munkája szerint. Elmondhatjuk: olyan ember szellemi teljesítménye maradt ránk, aki életét a munkásmozgalomnak, a szocialista forradalomnak szentelte, aki öt évtizeden át munkálkodott a marxizmus eszméinek terjesztése, népszerűsítése érdekében.

A marxizmus forradalmi szellemétől elválaszthatatlan, hogy a marxista teoretikus a filozófia valóságfeltáró szerepével együtt magáénak vallja annak ideológiai, tömegbefolyásoló szerepét, funkcióját. Sándor Pálban a kutató és a propagandista szinte kezdettől természetes módon ötvöződik. Ha kutatásainak eredményeit könyvvé formálta, pillanatig sem kérette magát, hogy könyve gondolatait, a pártoktatásban, vagy a TIT munkájában, az élő beszéd erejével is ismertesse, s vitázva terjessze a marxizmus eszméit.

A marxizmus klasszikusainak írásait úgy hozta összefüggésbe a mai valósággal, hogy erősítette a marxizmus alapigazságait, és a gondolatserkentésen túl magától értetődően kínálta fel hallgatóinak a vita lehetőségét.

Műveinek tanúsága szerint Sándor Pál elméleti tevékenysége sok irányú volt. A logika, a társadalombölcselet, a történelmi materializmus általánosabb témáiban éppúgy otthonosan mozgott, mint a filozófia történetének legkülönbözőbb korszakaiban. Munkáinak fő erőssége a társadalmi-történelmi háttér megrajzolása és a gazdag és sokágú elmélettörténeti elemzés volt.

Filozófiatörténeti írásai hatalmas filozófiatörténeti tényanyagot dolgoznak fel, s a szerző szemlátomást egyetlen frappáns idézetet vagy kifejezést sem szeretne elhagyni. A kultúrált, nagy lexikális tudású vitatkozó a bírált nézetek legmélyére akar nézni, ezért hosszadalmasan követi ellenfelei gondolatait.

Sándor Pál szorosabban vett filozófiai tevékenységének fő területe a filozófia története. Filozófiatörténeti írásai a legszámottevőbbek. Az idealista filozófiatörténetírást tekintette fő ellenfelének. Marxista filozófiatörténeti feladatának kijelölésekor a gazdasági alap meghatározó szerepe érvényesítésén fáradozik az egyes filozófiák elemzése, értékelése során. Ezen túl nem vállalkozik a társadalmi szellemi szféra viszonylagos önállóságának, s az alapra történő sokoldalú visszahatásának elemzésére. Ez jellemzi háromkötetes, átfogó filozófiatörténetét. Ennek előszavában így ír: „A szerző ezért csak egy — általa legfontosabbnak tartott szempontot igyekezett kidomborítani: a visszatükröződés folyamatát és ezen belül is csupán a filozófia általános társadalmi meghatározottságát megmutatni. Úgy gondolja, hogy e területen nagyjából ugyanaz a helyzet ma is még, mint ami Engelst is arra készítette, hogy az idealista történelemfelfogás elleni harcban, látszólag egyoldalúan, csak a gazdasági tényezőket emelje ki. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, s így nem mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot kellően méltassuk.”

A szándék tiszteletre méltó, és Sándor Pál háromkötetes munkájának tudományos értéke, gyakorlati hasznossága is vitathatatlan. Valóban, a fő ellenfél ma is az idealizmus, annak mai válfajai és ez érvényes a filozófia történetére is. Azonban Marx és Engels közös tevékenysége után — amire az idézett Engelslevél vonatkozik — csaknem száz évvel, a marxista filozófiatörténeteknek már jobban kell tudniok „időt”, „helyet” és „alkalmat” találni arra, hogy „a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot kellően méltassuk” és a filozófiatörténeti elemzés, értékelés során feldolgozzuk. Ez utóbbi feladatot Sándor Pál jobbra az utódokra hagyta. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy amit egy enciklopédikus zsúfoltságú átfogó műben nem tűzött ki célul, azt néhány külön tanulmányban megkísérli részben megoldani. Gondolunk itt elsősorban az idős Schelling és a fiatal Engels („Magyar Filozófiai Szemle”, 1967/6. sz.) és a Hegel-vita mai állása („Magyar Filozófiai Szemle”, 1968/1. sz.) című tanulmányaira.

Jogosan hangzik a kérdés: Mit tett Sándor Pál a magyar filozófiai örökség feldolgozása érdekében?

Sándor Pált az a tudat vezérelte, hogy a magyar filozófiatörténet marxista feldolgozásának nagy adósságai vannak. Nem illendőségből foglalkozott e feladattal megoldásával, hanem azért, hogy a magyar progresszív értékeit megőrizték, szocialista kultúránkba integráljuk, hogy a múlt megőrzött értékei is segítsenek mai tennivalóink elvégzésében s a ma is élő túlhaladott vagy reakciós ideológiai maradványok leküzdésében.

A magyar filozófiai örökség nem gazdag. E tény a kutatókat sokszor arra csá-

bíította, hogy az egyes korok szerény, de értékes eredményeit se vegyék megfelelően számba. Érthető, hogy a magyar filozófia történetét szívügyének tekintő Sándor Pál érdeklődése kiszélesedett, s nagy gondot fordított arra, hogy a nemzetközi filozófiai áramlatoknak korabeli magyar értelmezésére és átértelmezésére ráirányítsa a figyelmet, s hogy megmutassa ezeknek hazai jelentőségét. Rámutatott arra is, hogy a külföldi eszmeáramlatok kiválasztásában, hazai értelmezésében és átértelmezésében hogyan és mennyiben tapinthatók ki a történelmileg reális hazai osztályviszonyok, osztályérdekek.

Terve volt a magyar filozófia történetének bemutatása. Erejéből annyira tellett, hogy a felszabadulásig végigkísérte és feldolgozta a magyar filozófia történetét. E három kötetet — amelyből eddig kettő jelent meg, s a harmadik kiadás alatt van — sokat forgatják mindazok, akik képet akarnak kapni a magyar filozófia történetéről.

Az ötvenes években hosszú hallgatásra ítélt filozófus írásai a hatvanas évek végén és utána gyors egymásutánban jelentek meg. E viszonylagos torlódás a kevésbé tájékozott olvasóban azt a benyomást kelthette, hogy Sándor Pál szinte futószalagon gyártja írásait, holott mindezek sokéves szorgos munka eredményei voltak.

*

Sándor Pál joggal vélte, hogy a marxista filozófusoknak adósságaik vannak a magyar filozófiatörténet további kutatásában és feldolgozásában, most már ez a mi adósságunk Sándor Pállal szemben, hogy a felszabadulás utáni magyar filozófia történetét megírjuk. Munkásságát akkor becsüljük meg méltóan, ha azt tudományosan is feldolgozzuk, értékeljük, és kijelöljük helyét, szerepét a magyar marxista filozófia történetében, amelyben a hagyományápoló Sándor Pálnak tisztos helye van.

Budapest, 1975. december 2.

Sándor Pál főbb műveinek jegyzéke:

Fasiszta Munkakódexek, 1934. Kolozsvár
 Marx vagy Hendrik de Mann, 1934. Budapest
 Hegel (Kollár Ferenc álnéven), 1937. Budapest
 A történelmi materializmus története, 1938. Budapest
 Az igazi József Attila, 1941. Budapest
 A Dialektika Története, 1942. Budapest
 Filozófiai Lexikon, 1942. Budapest
 Engels mint filozófus, 1945. Budapest
 A természettudományok fejlődése a Szovjetunióban, 1946. Budapest
 Filozófiai hátramaradottságunk okairól, 1946. Budapest
 Tervgazdaság és kapitalizmus, 1948. Budapest
 Arisztotelész logikája, 1958. Budapest
 A filozófia története I—III. kötet, 1965. Budapest
 Nicolaus Cusanus, 1965. Budapest
 Henri Bergson filozófiája, 1967. Budapest
 A filozófia is közügy, 1968. Budapest
 Az ár ellen, 1970. Budapest
 Az ideológiáért, 1972. Budapest
 A két frankfurti iskola 1972. Budapest
 A magyar filozófia története I—II. kötet 1900—1945. 1973. Budapest
 A dialektika története (franciául) 1947. Párizs
 Arisztotelész logikája (oroszul), 1961. Budapest
 A dialektika története (spanyolul), 1964. Buenos-Aires
 Nicolaus Cusanus (németül), 1971. Budapest—NDK
 A filozófia fejlődéstörvényei, 1975. Budapest

SUMMARIES

Lajos Jánossy: Theory of relativity — physical reality

The paper discusses the theory of relativity from a philosophical point of view dissimilar to the common one.

The author introduces the notions of isotropic and homogenous propagation of light. Thus he examines the connection between two concepts: the traditional basic assumption regarding the propagation of light on the one hand, and the introduction of the inertial system on the other. The preferred reference-systems are the same, if we use only the experimental data in the analysis of the physical phenomena. This is the situation for instance, if we use the symmetry properties of the propagation of light. Therefore an assumption of the basic principle of the special theory of relativity (so-called Lorentz — principle) does not narrow down the reference system, in which we describe these phenomena.

Later the author demonstrates the equivalence-principle, postulated for the physical laws being valid in the field of gravity. At the same time he shows, that the different representations of the measure tensor $g(x)$ have common features, regarding the objective qualities of the propagation of light. In connection with the problem of the curved space the author gives a new physical interpretation of the tensor-field $g(x)$, which may be based on optional observations of physical phenomena. According to this interpretation $g(x)$ describes the energy-momentum tensor of the Maxwellian ether.

András Gáspár: Thinking machines — are they really intelligent?

The author attempts to outline the fundamental philosophical problems in this field. He criticizes the literature 15–25 years ago, and points out, that the new literature abroad needs a treatment too. He underlines the actuality of this topic

and the retarding role of limited views in modelling and in the scientific research. He criticizes the view, that the human thinking is the only way of thinking, and an other view too, which ignores the difference between the actual and potential possibility of no — human thinking. According to the author the question, whether the computers are thinking or they do not, is a false one. There are some other views criticized: some definitions in cybernetics, the negation of the importance of the relation between the robot and its environment and the sci-fi, as the latter one is the cause of a lot of prejudices.

In the second part the author outlines „a theoretically possible way of creating a thinking robot”, and points out, that many views negating the thought mentioned above are results of *ignoring the consequences of ontology and epistemology in marxism* regarding to the possibilities of the modelling. Although *the validity of truth in technics is practical*, the author underlines the importance of creating a „technical philosophy” in the dialectical materialism, which would outline the role of technics in the society, and would contain the views about technics in society.

László Hársing: Some types of methodological rules

The methodological rules are strategical principles of the scientific research. Their classification is closely connected with the main stages of the scientific knowledge.

The first group of these rules helps the scientist to get a homogeneous background-knowledge. The second class of these rules is useful for the formulation and solution of the scientific problems. These rules are called often as heuristical rules (devices). The third types provide the points of view of the appraisal (for the acceptance and refutation) of the hypotheses.

The scientific methodology is still lowly developed and rather describe as foundate

the applied rules, but some endeavours of foundations are available. The paper investigates the pragmatic, the historico-social, the dialectical and the axiological methods of the foundations and comes to the conclusion: the dialectical foundation is the most powerful and subordinately contains the other modes of foundations. The socio-ontological conception of G. Lukács forms the philosophical framework of the present investigation.

Imre Marton: Classes in the Third World

The author deduces the characteristics of the class struggle class — alliance and the formation of classes from a complex point of view. According to him the temporary social formations in the „Third World” are characterized by two factors: the coexistence and interaction of many production relations and their complex nature. The latter are not homogenous because of the disintegration of the economy.

The classes mentioned above are not the diminished copies of the classes of industrially developed countries. This is the result of the fact, that these countries are industrially backward. The classes of the „Third World” are deformed. There are not distinct boundaries between the social groups. The characteristic interest of a class are qualitatively heterogenous. The classes, which stand opposite one another are not the basic classes of a ruling mode of production; they are social groups. There are some social strata, which have a far greater political role, then their real social role. The class — interests are influenced by the ethnical, religious, linguistic and other interests, i.e. the secondary characteristics have a great importance. The reformistic and ultra — left nationalistic concepts are interlinked with the concepts of the classes „an sich” and „für sich”.

In the second part there is an example of the universal character of class struggle. The example is Guinea. The views of Sekou Touré are analysed and the author investigates the validity of the theorem; according which the class struggle in Guinea has its roots in the antagonism between the people's class and the class against the people.

Tamás Ungvári: Trichotomy and time in aesthetics

The author surveys the trichotomy of the works of art from a critical point of view. According to the trichotomy these

works belong to the lyrical poetry, epic poetry or to the dramas. He finds the origin of this trichotomy by Plato. The author discusses the survival of the trichotomy in the correspondence between Goethe and Schiller. The paper answers the questions, how the trichotomy developed later, and how it was interpreted. It surveys the opinion of Hegel. According to the author the Marxist poetics abstracts the system of arts from the structure of the society. It is possible to analyse the works of arts regarding them as attitudes and as outlooks upon life. The author surveys the notation „inherence” and the conception of „homogeneous medium” in the works of Lukács. The „homogeneous medium” transforms the categories of the objective reality (these categories being objectivied) into „the system of recollections”. The aesthetical force of the recollections wakes up „the centre of being human” in the receptive subject, and so it transforms the man-in-the-street into „the totality of being human”.

Anna Simonovits: Menyhért Palágyi (1859—1924)

Menyhért Palágyi lived in an age, which may be characterized by revolutionary changes in the international and Hungarian political and scientific life. The paper deals with the first period of Palágyi's work (1881—1900). In this first period there are to be found the beginnings of Palágyi's thoughts, which he later developed deeper and more precisely. He was a middle-school teacher of mathematics and physics, but could not get a teacher's job for years, and he was a literary critic and editor in this years. In 1885 he published a paper with the title „Az ész törvénye” in the periodical „Jelenkor”, which is his Ph. d. thesis too. The papers most important thought is a *principle about the unity of existence and consciousness*. In the next year he writes a paper in the same periodical, with the title „A szemlélet törvénye”. In the paper we find his brilliant thoughts about *space and time, their inseparability and unity*. These papers form the basis of later epistemological and natural philosophical thoughts.

Miklós Dérer: The „Jászi-apparition”

In this essay the author analyses the ideology of Oszkár Jászi. Oszkár Jászi had the greatest influence among the representatives of the bourgeois progression in

Hungary at the beginning of the 20-th century. The author's standpoint is, that between 1900 and 1910 important problems of democracy and questions of the capitalist development were unsolved, and exactly therefore there was reason for the existence of bourgeois theory and politics. These should have been destined to correct the depressing aberrations of the characteristic Hungarian development. The author draws a parallel between the work and type of Saint-Simon and Jászi. In the case of both types he assumes a certain analogy in the functions — but he does not forget, that they lived in different times. The same time he underlines the fact, that the posi-

tively democratic Jászi was restricted in his radicalism because of his bourgeois character. The author's meaning is, that the question of „why did not become Jászi a Marxist?” is far from having the reason for the existence, though it reappears sometimes in the special literature. Jászi consciously became a Hungarian representative of the *capitalist* progression (i.e. its characteristic Hungarian form). He openly fulfilled this political role, and has his part in the forming of the theory of this progression. According to the author this fact must be deduced first of all from the objective historical circumstances (but it is motivated by Jászi's attitude too).

РЕЗЮМЕ

Лайош Яноши: Теория относительности на основе физической действительности

Статья обсуждает теорию относительности с философской точки зрения, отличающейся от обычно принятой.

Автор, вводя понятие изотропно и однородно распространяющегося света, исследует связь между традиционным предположением о распространении света и введением системы инерции.

Поскольку и чисто экспериментальный анализ, используя свойство симметрии физических явлений, в том числе и явления распространения света, приводит точно к тем же выбранным системам отсчёта, поэтому возможно — без сужения системы отсчёта, использованной при описании явлений — сформулировать принцип специальной теории относительности (принцип Лоренца).

В дальнейшем автор, на одном важном примере, иллюстрирует принцип эквивалентности, постулированный для физических законов, имеющих силу в случае отсутствия гравитационного поля. На основе этого примера, автор доказывает и то, что различные представления тензора меры $g(x)$, обладают в исследуемой области такими общими свойствами, которые выражают объективные свойства распространения света. В связи с проблемой кривого пространства, автор даёт новое — исходящее из любого наблюдения физических явлений — физическое истолкование тензорного поля $g(x)$. Согласно этому $g(x)$ описывает тензор энергии-импульса эфира Максвелла.

Андраш Гашпар: Об ограниченности взглядов отрицающих возможность машинного мышления

Автор пытается озмыслить основные философские вопросы, связанные с возможностью создания мыслящего робота и, критически разбирая систему доказательств литературы предмета с периода 25—15 лет тому назад, обращает внимание на необходимость разработки новейшей иностранной литературы. Автор подчёркивает актуальность темы и тормозящую роль ограниченного подхода в моделировании и в научном познании.

Предметом критики являются: уникальность человеческого мышления, оставление вне внимания разницы между актуальными и принципиальными возможностями, ошибочна постановка вопроса — «мыслят-ли машины?», некоторые определения кибернетического мышления, отрицание значения отношения автомата и среды, научно-фантастическая литература, являющаяся источником ряда предассудков.

Вторая часть статьи чертит один из возможных путей создания мыслящего робота и доказывает, что противоположные аргументы, в большой мере, порождены тем, что последствия возможности моделирования диалектической марксистской онтологии и гносеологии остаются неосмысленными до конца.

Автор, подчёркивая, что критерием истинности техники является техническая практика, считает важным, чтобы диалектический материализм организовал в теорию

такую «философию техники», которая от- носилась бы не только к общественному движению техники, но содержала бы и систему положений, относящихся к техни- ческим движениям.

Ласло Харшинг: Некоторые типы методо- логических правил и способ их обоснования

Методологические правила являются стратегическими принципами научного ис- следования. Наша классификация тесно связа- на с главными этапами научного познания.

Первая группа этих правил помогает учёному в создании единого фона знаний. Второй класс правил является полезным при формулировании и решении проблем. К третьей группе принадлежат те правила, которые относятся к оценке (принятию или отклонению) гипотез.

Научная методология ещё слабо развита и скорее способна описывать чем обосно- вать применяемые правила, хотя сущест- вуют и некоторые попытки их обоснования. Статья исследует прагматические, истори- ческо-общественные, диалектические и ак- сиологические приёмы обоснования и при- ходит к выводу, что диалектический метод является самым эффективным и что он подчиненно содержит все другие методы обоснования. Философские рамки настоя- щего исследования дают общественно онто- логические взгляды Дьёрдя Лукача.

Имре Мартон: Особенности возникновения классов в многосекторных обществах так- называемого третьего мира

Автор выводит особенности становления классов, классовой борьбы и классового союза из той двойной плюриструктурности, которая характеризует переходные об- щественные формации третьего мира: ин- терструктурной плюральности (сосущест- вование и взаимное влияние различного типа производственных отношений (и ин- траструктурной плюральности) вследствие экономической дезинтеграции ни один тип производственных отношений не является однородным).

Становление классов в условиях от- сталости и многоструктурности не может быть схарактеризовано просто тем, что формирующиеся здесь классы являются макетами классов индустриально развитых стран. В третьем мире классы формируются деформированно. Отсюда следует, что гра- ницы разделяющие общественные группы здесь разплывчатые. Интересы отдельных классов качественно неоднородные и клас-

совая борьба здесь, как правило, противо- поставляет друг другу не различные классы, принадлежащие к тому же господствующе- му способу производства, а общественные блоки. Политическая роль отдельных слоев превосходит их действительный общест- венный вес, классовые интересы усиливаю- ся или ослабляются различными этниче- скими, религиозными, языковыми и другими типами интересов, то есть роль вторичных классовых признаков здесь очень значи- тельна.

Реформистические или ультралевые на- ционалистические концепции автор связы- вает с особенностями становления классов в себе и для себя.

Во второй части работы автор на примере Гвинеи показывает всеобщий характер и особенности классовой борьбы, он анали- зирует относящиеся сюда взгляды Секу Туре и исследует насколько обоснованным явля- ется положение о том, что в Гвинее анта- гонизм народного и антинародного класса является рычагом классовой борьбы.

Тамаш Унгары: Трихотомия и время — о философской классификации жанров

Автор даёт критический обзор тройного разделения жанров на лиру, эпiku и драму. Генезис этого разделения он на- ходит у Платона. Он анализирует это платонское разделение и его континуацию в переписке Гёте и Шиллера, а также даёт обзор позднейших его формулировок и истолкований. Отдельно автор даёт об- зрение взглядов Гегеля. Согласно автору марксистская поэтика абстрагирует систе- му искусств из структуры общественного быта. Жанры можно исследовать и как способ поведения и как созерцание. Автор исследует понятие принадлежности (in- herencia) и концепцию «однородного ме- диума» в работах Лукача. «Однородный медиум» «превращает предметность кате- гории объективной действительности в систему воспроизведений». Сила воспроиз- ведения с помощью эстетического воздей- ствия разбуждает в воспринимающем «центр человечества» и тем самым превращает человека повседневности в «человека це- лого».

Анна Шимонович: Меньхерт Палади (1859—1924)

Меньхерт Палади жил в такой эпохе, когда в венгерской политической и научной жизни происходили большие революцион- ные преобразования. Статья занимается первым периодом творчества Палади

(1881—1900), который в зародыше содержит те его основные идеи, которые он позже углубил и обосновал. По профессии учитель гимназии по математике и физике, он целыми годами не смог получить соответственной этому работы и занимался литературной критикой редактированием журнала. В 1885-ом году, в журнале «Еленкор» (Современность) была опубликована с продолжениями его работа (докторская диссертация) «Закон разума», главным содержанием которой является принцип единства сознания и бытия. Год спустя в работе «Закон созерцания», опубликованной в том же журнале, он излагает замечательные идеи по поводу единства и неразрывности времени и пространства. Именно эти статьи являются основой позднейших работ автора по гносеологии и философии естествознания.

Миклош Дерер: Проблемы идеологии венгерского философа Яси

В этом очерке, автор занимается идеологией Оскара Яси, самого влиятельного

представителя венгерской прогрессивной буржуазии начала XX-ого века. По мнению автора в Венгрии в 1900—1910-ые годы значительные демократические и буржуазные задачи оставались ещё нерешёнными и именно это давало основу существования такой буржуазной теории и политики, которые были призваны корригировать серьёзные aberrации венгерского развития. Автор сравнивает деятельность и тип Яси с Сент-Симоном и, несмотря на расстояние во времени, он находит некоторое сходство в их функциях. В то же время он подчёркивает «ограниченный» буржуазный характер радикализма определённо демократически настроенного Яси. По его мнению, по отношению к Яси, трудно поставить вопрос, который всё-таки иногда поднимается в литературе предмета, а именно: почему он не стал Марксистом? Автор статьи считает, что, кроме субъективного расположения Яси, прежде всего объективные исторические условия объясняют тот факт, что он сознательно принял на себя разработку теории отечественного буржуазного прогрессивизма и его публичное политическое представительство.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dérier Miklós, Központi Sajtószolgálat, rovatvezető · *Gáspár András*, matematikus · *Hajnóczy Gábor*, BME Építéstartörténeti és Elméleti Intézet, munkatárs · *Hársing László*, BME Filozófiai Tanszék, kandidátus, egy. docens · *Jánossy Lajos*, Központi Fizikai Kutató Intézet, akadémikus, tudományos tanácsadó · *Lontai Sándor Antal*, Filozófiai Intézet · *Lopez Soria, José Ignacio*, Peru · *Marton Imre*, Közgazd. Tud. Egy. Fil. Tanszék, egyetemi docens · *Seres László*, V. ker. Pártbizottság titkára, kandidátus · *Simonovits Anna*, ELTE, kandidátus, docens · *Steiger Kornél*, ELTE Bölcsészkar, Filozófiatörténeti Tanszék, tanársegéd · *Ungvári Tamás*, Szépirodalmi Könyvkiadó, irodalomtudományok kandidátusa

PÁLYÁZAT

1976. évi

kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki
a távlati tudományos kutatások terén elért jelentős eredmények
jutalmazására

A pályázaton részt vehetnek tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000 — 15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000 — 35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

- az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek és egyéb kutatóhelyek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;
- akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékain, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, útítási, szabadalmi díjban, kutatási eredményért kapott külön jutalomban stb.) részesültek;
- kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatások gondozásáért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz, illetőleg kutatási területhez tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1976. május 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvezeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1976. március hó 1.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. XI. 17. — Terjedelem: 14 (A/5) ív
76.2487 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A pályázatra kiírt kutatási területek:

Országos szintű kutatások terén

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közgazdaság fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiaiul aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTERIUM gondozásában

6. A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások

Tárcaszintű kutatások terén

(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMi MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatok kutatása
5. Társadalom- orvostudományi kutatások
6. Daganatok ethiopathogenesise és terápiája
7. Sérülések patológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása
2. Az ország népességi helyzetének vizsgálata, a népesedéspolitikai demográfiai alapjainak kidolgozása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTHIVATAL gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. A világgazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta
7. A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai
8. Gazdasági fejlődésünk üteme, összefüggésben a népgazdasági szerkezet alakításával és a munkaerőhelyeztetel
9. A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra
10. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete
11. A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái
12. A szocialista demokrácia (pártdemokrácia, választási rendszerünk, üzemi és munkahelyi demokrácia, közéletiség)
13. A szocialista tudat fejlődése
14. A pártosság, népiség, realizmus időszéri kérdései a hazai és a nemzetközi irodalom, valamint a szocialista művészet fejlődésének hazai tapasztalatai alapján

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMÉZÉSI MINISZTERIUM gondozásában

1. A növénytermesztés ökológiai alapjainak, a kemizálás és biológiai alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A kertészeti termesztés és tartóztatás biológiai, kémiai, műszaki, valamint ökonómiai tényezők vizsgálata
4. Az állati eredetű élelmiszertermelés fejlesztésének köz- és állategészségügyi feltételeit megalapozó kutatások
5. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai szervezési kérdéseinek kutatása
6. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésfejlesztése
7. A mezőgazdaság tervezésének, közgazdasági szabályozó rendszerének, termelési, forgalmazási, fejlesztési szervezési törvényszerűségeinek komplex kutatása
8. Az élelmiszeripar tervezési, termelési, forgalmazási, fejlesztési szervezési kérdései közgazdasági vonatkozásainak kutatása
9. Az állattenyésztés távlati fejlesztését megalapozó kutatások
10. A MÉM környezetvédelmi kutatásai
11. A növényvédelem alapkérdéseinek kutatása

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

